

107.5.73
Е 88
Міністерство освіти і науки України

ЕТИКА

Навчальний посібник

За редакцією В. О. Лозового

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Київ
Юрінком Інтер
2004

ББК 87.7я73
Е88

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1681 від 10 вересня 2002 р.)

Рекомендовано вченою радою
Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого
(протокол № 13 від 1 липня 2002 р.)

Рецензенти:

Дяченко М.В., доктор філософських наук, професор Харківської державної академії культури;

Мануйлов Є.М., кандидат філософських наук, професор Харківського військового університету

Колектив авторів:

В.О. Лозовой — доктор філософських наук, професор;

М.І. Панов — доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України;

О.А. Стасевська — кандидат філософських наук, доцент;

М.Б. Ценко — кандидат філософських наук, доцент;

В.Ф. Ярова — кандидат філософських наук;

Г.В. Буряк — кандидат філософських наук, доцент;

Н.С. Мороховська — кандидат філософських наук, доцент;

О.В. Петришин — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України;

А.І. Понеділок;

О.В. Рябініна — кандидат педагогічних наук, доцент.

Етика: Навч. посіб. / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 224 с. — Бібліогр.: с. 219—221.

ISBN 966-667-141-7

У навчальному посібнику дається системний виклад головних проблем етики. Етичне знання структуроване та показане в єдності його філософських підвалин, історичної спадкоємності, конкретно-наукового змісту та нормативних висновків. Мораль розглядається як особливе соціальне явище, соціальний інститут і зміст духовного життя. Розкривається її роль у соціальному та духовному житті сучасного суспільства, у становленні й розвитку особистості. Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів та широкого кола читачів.

ББК 87.7я73

ISBN 966-667-141-7

© Колектив авторів, 2002

© Художнє оформлення
Юрінком Інтер, 2004

Передмова

Мораль — одна із форм духовного життя, один із найдавніших універсальних способів соціальної регуляції. Вона має загальнолюдський сенс і конкретно-історичний зміст. Моральний вимір дає нам уявлення про міру людяності суспільства і особистості.

Мистецтво та релігія, філософія та право завжди звертали-ся до проблем добра і зла, справедливості й гуманності, сенсу життя та щастя людини й узагальнили досвід духовних пошуків людства.

Особливо гостро проблема місця і ролі моральних цінностей у суспільному житті постала у ХХ ст., у період пострадянських трансформацій, зокрема, в Україні. Найвидатніші досягнення науково-технічного прогресу обернулися катастрофічними наслідками для людини. Проблема війни у ядерний вік, глобальна екологічна криза, проблеми хвороб і голоду, взаємодії культур і освіти стали планетарними проблемами. Вирішення їх без опори на моральну складову людського існування неможливе, оскільки інтелект, не наповнений, не пронизаний моральністю (моральними цінностями), здатний зруйнувати не тільки навколишній світ, а й самого себе. Моральне відродження і духовне вдосконалення людини — мета і засіб прогресивного розвитку українського суспільства та людства у цілому.

Етика як філософська наука про мораль осмислює, узагальнює, систематизує історичний розвиток моралі, історію становлення й розвитку етичних теорій, концепцій, які обґрунтували природу, сутність, специфіку, функції моралі, закономірності її розвитку та функціонування, взаємозв'язок з іншими формами матеріального та духовного життя людей.

Етика як моральна філософія — це теоретичне знання, що відбиває моральну свідомість у всій її складності та суперечливості й конкретно-історичну моральну практику в її розмаїтті та колізіях.

Рівень моральності особистості та суспільства залежить від сукупності умов і чинників. Важливу роль у формуванні моральної культури людини й суспільства має відігравати етичне просвітництво, що несе знання про моральні цінності, дає розуміння морального виміру поведінки особистості, дій соціальних суб'єктів, життя суспільства.

Етичне вчення розширює етичний кругозір, формує культуру етичного мислення, кристалізує моральні почуття, сприяє виробленню моральних переконань, моральної самосвідомості людини, орієнтує на гуманістичні моральні цінності, допомагає в організації сфер і форм духовного життя на засадах загальнолюдських моральних цінностей, розвиває особистісний потенціал.

Вивчення етики дає можливість усвідомити моральний досвід різних поколінь людства та власного народу, розвинути свій внутрішній світ, спонукає до морального самовдосконалення людини і майбутнього фахівця.

Розділи посібника, підготовлені викладачами кафедри культурології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого відповідно до програми, затвердженої Вченою Радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Вони охоплюють широке коло питань виникнення, розвитку та функціонування моралі, в тому числі й у сучасному українському суспільстві. Автори врахували багаторічний досвід викладання етики у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого, Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» і Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія».

Колектив авторів:

передмова, розділи 1 і 4 — В. О. Лозовой;
розділ 2 — О. А. Стасевська, В. Ф. Ярова, А. І. Понеділок;
розділи 3, 8 — Г. В. Буряк;
розділ 5 — В. О. Лозовой, М. Б. Ценко;
розділ 6 — О. А. Стасевська;
розділ 7 — О. В. Рябініна, М. І. Панов, О. В. Петришин;
розділ 9 — В. О. Лозовой, Г. В. Буряк;
розділ 10 — М. Б. Ценко, Н. С. Мороховська;
розділ 11 — В. О. Лозовой, О. А. Стасевська;
розділ 12 — Н. С. Мороховська, М. І. Панов.

Автори використовували матеріали, підготовлені професором В. А. Бачиніним та доцентом Г. Д. Вац.

Авторський колектив щиро вдячний рецензентам — професорам М. В. Дяченку і Є. М. Мануйлову — за критичну оцінку посібника й слушні зауваження.

Розділ I. Предмет і завдання етики

Тема «Предмет і завдання етики» охоплює специфіку й основний зміст етики, розкриває зміст основних термінів та понять цієї науки.

§ 1. Етика як філософська наука про мораль

Етимологія терміна «етика», тобто його походження і споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов, сягає глибокої давнини. Слово «етика» виникло з давньогрецького «ethos», яке у різні часи мало різні значення. Спочатку воно означало місцезнаходження, спільне житло, потім — звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також установлену природу якогось явища. Пізніше видатний мислитель античності Аристотель (384—322 рр. до н. е.) узявши за основу значення етосу як характеру, темпераменту, утворив прикметник «ethicos» — «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот — мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо — відрізняючи їх від добродійностей розуму. Науку про етичні чесноти (особистісні якості), достоїнства характеру людини Аристотель назвав «ethice» (*етика*). Так у IV ст. до н. е. етична наука дістала свою назву яку носить і сьогодні.

За аналогією, у латинській мові від терміна «mos» («moris») — крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача і характер людини — давньоримський філософ Цицерон (106—43 рр. до н. е.) утворив прикметник «moralis» — «моральний», тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю. Від нього пізніше увійшов у вжиток термін «moralitas» — «мораль» як наука про людські характери. Ці поняття виникли не у стихії народної свідомості, а були створені філософами для позначення певної сфери дослідження.

Спочатку значення термінів «етика» й «мораль» в основному збігалися. Пізніше, у ході історико-культурного розвитку, зокрема розвитку науки і суспільної свідомості, мораль стали розуміти як реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку що вивчає мораль. Хоча у повсякденному слововживанні цієї різниці у значенні не завжди дотримуються.

Російським аналогом терміна «мораль» є поняття «нравственность» («моральність»). Першоджерелом стало слово «нрав» (характер, тобто сукупність душевних якостей, які відрізняються від розуму, пристрасті, волі тощо), від якого утворився прикметник «нравственный». Він і став основою слова «нравственность». Вперше воно зустрічається у словнику російської мови кінця XVIII ст.

Поняття «мораль» і «моральність» часто ототожнюються, і для цього є достатньо підстав. У сучасній літературі за ними закріплюється, наслідуючи німецького філософа Гегеля, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлених людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральності — як втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми.

Отже, історія термінів дозволяє зробити висновок, що *етика — це наука про мораль (моральність)*. Що ж являє собою мораль як соціальне явище і яку предметну сферу моралі вивчає етика?

Відомо, що жодна людська спільнота не могла існувати і розвиватися без узгодження різноманітних суперечливих (часто протилежних) інтересів людей, дотримання певних взаємних обов'язків, правил поведінки, які поступово стали звичними, загальноприйнятими, перетворювались на звичаї, традиції, стійкі норми моральної поведінки. Отже, суспільство у процесі історичного розвитку виробило особливий соціальний інструмент для регулювання і спрямування поведінки кожної людини, щоб вона не тільки не руйнувала, а навіть зміцнювала суспільний організм. Цим інструментом (соціальним інститутом) суспільної самоорганізації і є мораль.

Мораль існує у двох формах: особистісні моральні якості (милосердя, відповідальність, скромність, чесність тощо) і сукупність норм суспільної поведінки й оціночних уявлень (на-

приклад, «не вкради», «не вбий» тощо і «справедливо», «порядно», «доброзичливо» тощо).

Моральні якості характеризують особистість з точки зору її здатності до спілкування з собі подібними і співіснування з ними. Вони виступають як риси характеру і виявляються у взаємовідносинах з іншими людьми.

Моральні норми та оціночні уявлення виражають інтереси тих чи інших соціальних груп, суспільства в цілому і стають основою поведінки людей. Це знаменник розмаїття індивідуальних дій, один із способів зведення індивідуального до соціального. Вони визначають тип поведінки, необхідний конкретно-історичному суспільству або його більшості.

Отже, моральні якості (особистісні властивості), з одного боку, і моральні норми та оціночні уявлення, з іншого, реалізуються у стосунках між індивідами й виражають суспільні зв'язки між ними. У першому випадку цей зв'язок виступає у суб'єктивно-особистісній формі, а у другому — як об'єктивований, надіндивідуальний зв'язок. Це дозволяє говорити про мораль як соціальні стосунки.

Моральне життя людини розпадається на два рівні, дві сфери — суцього і належного. Сфера суцього виражається у реально існуючих норових, дійсних ціннісних значеннях реальних форм суспільних зв'язків між людьми. Сфера належного містить нормативні настанови моральної свідомості. Отож мораль не зводиться лише до моральної свідомості. Вона є також ціннісним змістом, який полягає в існуючих суспільних відносинах, у практичній взаємодії людей. Узагальнюючи поведінку людей (практику), мораль виробляє певні вимоги, веління (імперативи) «як має бути», які підтримуються громадською думкою та (або) власною совістю людини (переконаннями). Тому мораль, перш за все, виступає як система вимог, норм і правил поведінки людини, що історично склалися і дотримання яких має добровільний характер.

Мораль є таким імперативним способом, за яким визначається ставлення людини до дійсності, який регулює людську поведінку з позицій принципового протиставлення добра і зла. Прагнення і здатність моралі оцінювати вчинки людини, дії соціальних суб'єктів з позицій добра і зла, справедливості підкреслюють її оцінювальний характер.

Мораль виступає як особлива форма ставлення людини до дійсності, до конкретних людей, соціальних груп, до представників світу природи і цінностей культури.

Отже, мораль зосереджена на людині й виявляє себе у ній як суспільний першопочаток. Вона об'єднує людей, включених у різні види діяльності й стосунків. Найвищий сенс, призначення моралі виражається у забезпеченні цілісності й гармонійності міжлюдських стосунків, наступності історичного розвитку суспільства. Мораль не зводиться ні до релігії, ні до права, ні до будь-яких інших форм духовно-практичного життя, а має свою специфіку й відіграє свою роль у житті людини і суспільства, виражає ступінь їх людяності і є предметом вивчення етики.

Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця і значення у розвитку людини і суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика як наука виникла і розвивалася у межах філософії і розглядалася як практична філософія, або моральна філософія. Вона базується на двох засадах: фактах реального морального життя (вчинках індивідів і діяльності соціальних груп) та філософському світогляді. Світогляд не може бути нейтральним, він завжди ціннісно орієнтований. Тому можна стверджувати, що скільки історичних типів світогляду, філософських напрямів, стільки й етичних шкіл, систем.

Структура етики як науки, чи структура етичного знання, включає шість змістовних блоків. 1. *Емпірична, або описова етика*, яка описує, констатує та аналізує норми, звичаї, моральні чесноти представників різних народів і народностей, соціальних груп і прошарків, різних спільнот, які й складають моральні стосунки у суспільстві на різних етапах його розвитку. 2. *Загальна теорія моралі, або філософські проблеми етики*, де мова йде про походження моралі, її сутність, структуру, специфіку, співвідношення моральної необхідності, свободи і відповідальності, моральні аспекти сенсу життя тощо. 3. *Нормативна етика* як зведення вимог, приписів суспільства і стереотипів поведінки особистості, її моральних якостей, які відповідають суспільним моральним нормам. 4. *Теорія морального виховання, або педагогічна етика*, яка забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних

зразків поведінки. 5. *Професійна етика*, яка покликана описати й обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп, виходячи зі специфіки їхньої діяльності. 6. *Історія етичної думки*, яка демонструє, як утворюється коло етичних проблем, як змінювались способи постановки проблем, підходи до їх вирішення, як поглиблювалось розуміння природи моралі, її призначення і функції у житті суспільства, а також закономірностей її розвитку і функціонування.

Етика як наука має свій понятійно-категорійний апарат. Такі поняття як «норов», «вчинок», «моральна норма», «моральний принцип», «моральний ідеал», «оцінка» тощо вживаються і змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать «добро» і «зло», «обов'язок» і «совість», «честь» і «гідність», «справедливість» і «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт», «сенс життя» і «щастя», «товариськість», «дружба», «любов» тощо. У них розкриваються найістотніші властивості моральної реальності. У цілому ж система категорій і понять, або понятійно-категоріальний ряд, розкриває зміст предметної сфери етики.

Зміст *предмета етики*, як свідчить історичний досвід, відображений в історії етичної думки, залежить від філософської світоглядної системи, на якій базується етичне знання, від соціокультурного фону конкретно-історичного етапу розвитку суспільства, рівня розробки самого етичного знання, — тобто теоретичної рефлексії моральної свідомості про саму себе і соціального замовлення суспільства, окремих спільнот, держави на відповідні ідеї, концепції, теорії.

Етика як наука виконує низку функцій. Головними серед них є: описова, ціннісно-орієнтаційна та функція вироблення етичних знань, які реалізуються в єдності, а їх розмежування має умовний характер.

Моральні явища децю розпливчасті, невліпимі, вони важко фіксуються. Тому завдання етики — вирізнити моральну сторону (складову) з різноманіття людської діяльності, визначити й описати реальні звичаї, мотиви поведінки людей. Описування моралі — важке дослідницьке завдання. Мораль не є результатом людського свавілля, вона об'єктивно детермінована і виступає необхідною умовою самоорганізації суспільних індивідів. Соціально-моральна поведінка має свою чітку логіку. Завдання етики полягає в тому, щоб вивчити реальні моральні процеси. Отже, на описовому рівні етика виділяє

об'єкт дослідження (мораль), вводить у науковий обіг факти, які підлягають поясненню, інтерпретуються теоретично. Описова функція етики реалізується переважно у розділі про етапи історичного розвитку моралі, або історичну типологію моралі.

Філософсько-світоглядні орієнтації етики не є морально нейтральними, вони мають ціннісне значення, характеризуються моральною визначеністю. Етика узагальнює моральні процеси і задає ціннісні нормативні перспективи. Вона не створює нових форм моралі, а дає їм закінчені формулювання, орієнтує на те, що має бути. Це досить складне і, по суті, аналітичне завдання. Для того, щоб з існуючого різноманіття моральних цінностей виділити ті, що найточніше виражають глибинні інтереси суспільства та його спільнот, мають історичне майбуття, їх необхідно піддати науковому аналізу. Таке складне дослідницьке завдання має важливе орієнтуюче значення для практики морального виховання. Звідси друга функція етики — ціннісно-орієнтаційна. Історичний досвід свідчить, що ця функція, залежно від головного принципу філософського світогляду, пануючої ідеології, може виявлятися в апологетико-прикрашальній або оціночно-критичній формах, а також у формі моралізаторства чи ригоризму тощо.

Функція вироблення етичних знань пов'язана з поясненням походження моралі, фактів морального життя, обґрунтуванням моральних цінностей, принципів, норм, ідеалів, оціночних уявлень конкретно-історичного типу суспільства і зрештою — із створенням знань про мораль. Етика виробляє наукові знання про мораль, перетворюючи емпіричні моральні факти на наукові.

Ця функція детально описана у розділі про історію етичних вчень, або етичної думки. Ціннісно-орієнтуюча функція є складовою нормативної етики.

§ 2. Взаємозв'язок етики з іншими науками, що вивчають мораль

Етика як самостійна дисципліна виділилась у кінці XVIII ст. Це обумовлено і складністю її предмета, і складністю моралі як соціального явища. У реальному житті мораль не існує автономно, ізольовано, вона пронизує усі види діяльності й стосунків людини. Мораль як елемент суспільного буття і свідомості, а також моральне виховання як соціальна по-

треба і завдання, є об'єктом дослідження не лише етики, а й інших наук. Філософія, загальна соціологічна теорія, соціологія моралі, соціологія особистості, загальна і соціальна психологія, психологія особистості, антропологія, педагогіка, історична наука, етнографія, правознавство, богослов'я та інші науки знаходять свої аспекти вивчення моралі. Знання про мораль формуються й накопичуються у результаті діяльності етиків і істориків, соціологів і психологів, юристів і педагогів, а також представників інших наук, що вивчають людину.

Для виявлення специфіки етики, змісту її предмета доцільно зіставити її з іншими галузями наукового знання. Етика історично склалася і розвивалася у лоні філософії як галузь філософського знання поряд з онтологією (ученням про буття) і гносеологією (вченням про пізнання). М. О. Бердяєв розглядав її як завершальну частину філософії духу. Етика, спираючись на філософську методологію, сприймалася як практична філософія (Аристотель) або моральна філософія (В. С. Соловйов). Природа, походження, сутність моралі, взаємозв'язок суспільного буття людей і їх моральної свідомості, моральних фактів та їх відображення у моральних уявленнях, ідеалах, переконаннях, співвідношення необхідності, свободи і відповідальності у моралі, проблеми сенсу життя тощо не можуть бути вирішені без філософських знань.

При аналізі взаємозв'язків моралі з економікою, політикою, правом, релігією, мистецтвом, у визначенні соціальних функцій моралі, в осмисленні моральних аспектів глобальних проблем сучасності етика взаємодіє як з філософією, так і з соціологією. Коли мова йде про аналіз моральних почуттів і їхню роль у духовних пошуках людей, механізмів моральної оцінки і моральної регуляції, етика спирається на психологічне знання і взаємодіє з психологією.

Походження моралі, закономірності історичного розвитку моралі, виявлення та обґрунтування історичних типів моралі не можна пояснити без звернення до історичних наук. Описуючи історичний розвиток норів, звичаїв народів, етнічних груп, етика спирається на дані історії, етнографії та археології.

Без взаємодії етики з педагогікою, психологією і соціологією не можна розібратися у моральному світі особистості, виявити реальні мотиви людських вчинків, визначити шляхи й методи формування моральної культури особистості в тому чи іншому соціоморальному середовищі.

Традиційно етика пов'язана з правознавством, теологією і релігійною філософією, літературознавством. В осмисленні морального життя допомагають і художній образ, і релігійний ідеал, і правова норма тощо.

Наявність суміжних проблем не означає, що предмет етики розчиняється в інших науках. Ці проблеми залишаються прикладними, вони не включаються в її центральне теоретичне ядро.

§ 3. Основні завдання етики у сучасних умовах

Кризові явища, пов'язані з розвитком існуючої цивілізації, глобальні проблеми, які на весь голос заявили про себе людству (екологічні, демографічні, проблеми війни і миру, голоду, хвороб, культури тощо) можуть бути вирішеними людьми з гуманістичними орієнтирами, які б прагнули будувати світ і своє життя на загальнолюдських моральних цінностях. За таких обставин зростає роль морального чинника в усіх сферах життєдіяльності суспільства і людини. У минулому (та й сьогодні) існувало немало чинників, які обмежували або за допомогою яких обмежувалася дія морального чинника. Зокрема, це сфери політики, права, економіки, інші напрями духовного життя. Це не обійшло й Україну. Українське суспільство, яке поступово трансформується, має морально відродитися. Тому за сучасних умов етичні знання стають важливим чинником розвитку духовної культури суспільства і морально-світорозуміння особистості, а до етики як науки ставляться нові вимоги. Сьогодні інтерес до вивчення моралі виявляють соціологи, політологи, правознавці, що посилює вимоги, які ставляться до етики — послідовно впроваджуючи свій специфічний підхід до вивчення моралі, виявляти її власну природу, специфіку і роль у житті людини, закономірності функціонування і розвитку, джерело походження моральних цінностей. Усе це має важливе значення як для самої етики, так і для того, щоб підкріпити інші науки, які мають справу з мораллю, науковим розумінням її особливостей, а також для координування досліджень моралі соціальними і гуманітарними науками.

На даному етапі головним завданням етики є обґрунтування й розуміння моралі як явища загальнолюдського на

противагу класовому, національному, корпоративному, як загальнонародової базисної основи усіх форм духовного життя.

Етика покликана допомогти сучасній людині осмислити життя в усій його багатозначності та глобальності, розширити горизонти індивідуального сприйняття світу, вводячи у нього широкі соціоморальні, гуманітарні критерії оцінки усього, що відбувається, показати зв'язок сучасного з минулим і майбутнім.

Перед етикою постають завдання, пов'язані з подоланням апологетико-прикрашального характеру аналізу моральної практики, моралізаторства. На основі аналізу морального життя у ринковому суспільстві слід обґрунтувати моральні цінності, ідеали, моделі поведінки, міжособистісних стосунків, узагалі нормативну етику, відповідну такому суспільству.

Актуальною залишається проблема формування моральної культури суспільства й особистості.

Розділ II. Головні етапи історичного розвитку етичної думки

Становлення і розвиток етичної думки — тривалий процес, витоки якого можна знайти вже на ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли звичайні уявлення про мораль під впливом досвіду, що поширювався, отримували новий зміст та ставали основою для виникнення загальних теоретичних висновків. Перші ж етичні системи, що досліджували моральні процеси, з'явилися на відносно розвинутій стадії класових відносин.

Умови прогресу філософського мислення, а в його рамках і перші прояви етичного знання склалися неоднаково. Різні регіони Стародавнього світу сформували особливі релігійно-філософські системи, серед яких найцікавіші, з етичної точки зору були: даосизм, конфуціанство (Давній Китай), джайнізм, буддизм (Давня Індія), іудаїзм (Давня Іудея), філософські погляди на мораль Давньої Греції та Давнього Риму.

§ 1. Етичні ідеї Стародавнього світу

Одним із важливіших напрямів розвитку етичної думки у Давньому Китаї був *даосизм*, який, на відміну від конфуціанства, не став провідною релігійною течією Китаю, але завдяки введенню в обіг поняття «Дао» це вчення посіло почесне місце в історії розвитку етичної думки. Засновником даосизму вважається легендарний мудрець Лао-цзи (Лао Дань) (народ. 604 р. до н. е.), якому приписують авторство книги «Дао де цзін» («Шлях доброчинності»), де центральне поняття — Дао (шлях) обґрунтовується як понад буття, велике єдине, безмежна діяльність, закон природи, суспільства, окремої людини (її мислення та поведінки). Дао — прабатько усього іс-

нуючого: «Людина залежить від землі, земля — від неба (космосу), небо — від Дао, а Дао — від самого себе».

Інший даосист Чжун-цзі (близько 369—286 рр. до н. е.) вважав, що Дао наділяє речі формою, кольором, звуком та виглядом, тобто Дао творить (як першопочаток).

На думку даосистів, людина, як і весь світ, є закономірним породженням Дао, вона — частка природи, її призначення — крокувати шляхом доброчинності. Це є життя, яке відповідає природі. Усі численні лиха людства трапляються через те, що люди відступають від заданих природою законів. Лао-цзи відкидає будь-які зусилля не тільки індивіда, а й суспільства щодо штучного втручання у Дао. Намагання змінити природний лад згубні для людей. Тому головний моральний принцип — «уей», поглиблене спостереження, відсутність будь-якої дії, що суперечить природному процесу, а мудрець той, хто сповідує помірність, спокій, близькість до природи.

Конфуціанство, засноване Кун-Фу-цзі (551—479 рр. до н. е.) (латинізована версія імені — Конфуцій) і поширене його учнями, було китайською державною програмою. Її можна охарактеризувати як нормативну програму достойного життя окремої людини та узгодженого життя всіх у суспільстві.

Головне місце в етиці Конфуція займає поняття «жень» («гуманність») — моральний принцип, який потребує покори підлеглих, турботи про суспільні інтереси, повагу до батьків і старших за віком. Існували п'ять великих і незмінних доброчинностей: мудрість, гуманність, вірність, повага до старших, мужність, дотримання яких було одночасно нормою для всіх і, з іншого боку, слугувало соціально-політичній верховіці. Це сприяло запобіганню соціальним вибухам, утримувало у слухняності підлеглих. Дотримання моральних норм у розумних межах спричинює доброчинність і глибоку повагу до себе та інших, на це здатні лише обрані та повноцінні особистості, так звані «ідеальні люди». Такі ідеальні особистості, по-перше, «не роблять іншим того, чого собі не бажають» (у європейській культурній традиції цей принцип отримав назву «золотого правила моральності»); по-друге, роблять так, як потребують етикет, лад та їх власний соціальний стан; по-третє, прямують до знань, розуміють Дао як шлях благородства та духовної досконалості (творча сила Дао — що розуміється, як моральна сила, надана людині).

Джайнізм, заснований в Індії у VI ст. до н. е. у головних етичних положеннях близькій до буддизму. Так, на думку джайністів, людина, яка складається з єдності матеріальної і духовної суті, перебуває у постійному пошуку істинного шляху через позбавлення від карми (суми здійснених індивідом вчинків та їх наслідків). Лише позбавлення від карми дозволяє душі людини досягти остаточного звільнення. Моральна концепція джайністів передбачала, що людина сама впізнає добро і зло через шлях спроб і намагань (постать Бога не розглядалася як така, що може втручатися у людські справи). Щоб досягти особистого спасіння, треба було відповідати правилам «трьох коштовностей»: правильно розуміти (завдяки правильній вірі), правильно пізнавати та правильно жити, а практичному досягненню мети — звільненню від карми — допомагають аскеза та благі дії (не завдавати зла живим істотам, не збагачуватися матеріально тощо).

Буддизм, заснований *Сіддхартхой Гаутамой* (близько 583—483 рр. до н. е.), який після пустельництва отримав ім'я Будда («Просвітлений»), є етичною спадщиною культури Давньої Індії.

Центром вчення Будди є чотири благородні істини, згідно з якими, по-перше, життя у його багатьох проявах є страждання; по-друге, причина страждань — людські бажання і пристрасті (жадоба до життя); по-третє, знищення причин страждання криється у знищенні цієї жадоби життя. Четверта буддійська істина — відмова від життя, присвяченого чуттєвим радощам, прагнення життя аскетичного, сповненого самокатування. Людина, яка слідує всім чотирьом благородним істинам, є святою і наближається до кінцевої мети — нирвани (вгасання), яка розуміється не як загибель, а як вихід з кругообігу перероджень у стан блаженства, де не діють закони карми, де свята суть людини споглядає за всім без душевного болю.

Буддійські етико-філософські погляди можуть бути зрозумілими як універсальна схема дій людини, що морально вдосконалюється. Моральне вдосконалення, за буддійським вченням, можна витлумачити як рух від індивідуально-особистісної певності до абсолютно безособистісного начала. Метою морального самовдосконалення є досягнення людиною такого стану, в якому повністю долаються ворожнеча і чуттєва прихильність до світу і який реалізується в однаково доброзичливому ставленні до всіх живих істот.

Іудаїзм, засновником якого був Мойсей, розробив один з найдавніших та найпоширеніших кодексів моральної поведінки, сформульований у так званому «П'ятикнижжі» Моїсеєвому, або Торі (перші п'ять книг Ветхого Завіту), та Талмуді. Мойсей подав деталізоване зведення правил, які регулюють усі сфери життя єврейського народу. Підвалинами цього зведення є десять заповідей — Декалог, — які містять загальні релігійно-морально-юридичні принципи поведінки. Утілюючи собою Божу істину, ці принципи мають безумовний, категоричний характер.

Перші чотири заповіді, які наказують поважати тільки єдиного Яхве, забороняють створювати інших богів, застерігають від не обов'язкового звертання до вказівок Бога, вимагають щосуботнього відпочинку заради Яхве, є суто релігійними настановами. Наступні заповіді (з п'ятої по десяту), що наказують поважати батька й матір своїх; не вбивати; не красти; не блудити; не брехати при свідченні; не бажати нічого, що належить ближньому, являють собою загальноморальні настанови і є критерієм морально достойної поведінки. Справедлива розплата за порушення вказаних вимог припускала рівноцінне покарання — принцип таліона, який стверджує: життя — за життя, око — за око, зуб — за зуб.

Особливостями Декалогу як нормативної програми є те, що у ньому концентрується увага на зовнішніх діях людини, ігнорується моральний образ думки; відкидається ідея індивідуальної моральної відповідальності; нагороди і покарання поширюються на всіх нащадків; відсутня концепція потойбічної відплати або іншої перспективи, що повинна гарантувати винагороду за добродійну поведінку.

Центром усіх зусиль Мойсея є справедливий державний лад Ізраїлю, зверхність законів, завдяки яким тільки й можливе благополуччя людства. Тому він робив ставку не на свободу духу, а на примусову силу законів і цікавився здебільшого вчинками, а не станом душі.

У Декалозі як програмі достойного життя людини йдеться про те, що не розум, не хитрість, не сила й не будь-які інші чесноти роблять з людини людину, а її здатність жити за законами, що накреслені Богом, за законами справедливості. Система етичних принципів Декалогу стала важливою складовою частиною моральних законів християнства та ісламу, загальнолюдською основою моральності.

Першим філософським вченням Давньої Греції, в якому започаткувалася моральна проблематика, була *натурфілософія*, яка вийшла з грецької міфології, але на відміну від неї ставила запитання не про те, хто народив усе суще, а з чого це суще вийшло, при цьому майже не розглядався моральний бік існування людини. Представниками натурфілософії були: мілетці (Фалес, Анаксімен, Анаксимандр — VI ст. до н. е.), Геракліт, елєати, піфагорійці, софісти, Емпедокл, Анаксагор і Демокріт.

У рамках натурфілософії були висунуті перші космологічні моделі світу (*мілетська школа*), в яких Космос вважався живим, мав розум і душу і розвивався за своїми законами, головним з яких був Логос (закон), а Земля зображалася здебільшого у вигляді диска, оточеного повітрям або водою. Космос був своєрідним абсолютним принципом, універсальним зразком, що породжував подібний до нього тип людського існування — гармонійна відповідність Універсуму. Вважаючи за першооснову одну з матерій — у *Фалеса* це вода, у *Анаксимена* — повітря, у *Анаксимандра* — невизначена матеріальна сутність (апейрон) — перші натурфілософи розглядали фізичні взаємодії різних речовин (взаємовідносини праматерії та руху), не приділяючи уваги моральній стороні поведінки окремої людини.

На думку *Геракліта* (близько 544—483 рр. до н. е.), усім править Доля (необхідність), з якою тісно пов'язаний Логос (закон). Останній існує об'єктивно, не є добрим чи злим у людському розумінні, і дотримання його є істинним і мудрим. Усе пізнається через розум, а орієнтація на чуттєве віддає людину від Логосу.

Людина, на думку натурфілософів, — це істота «природна». Вона не може пізнавати себе відокремлено від природи, а лише як складову частку її, що має всі якості цілого і змінюється адекватно йому. Завдяки Логосу людина пізнавала сенс головних вимог космічного ладу — спорідненість з апейроном. Якщо відбувалася несправедливість (отримання індивідуальних рис у тому розумінні, що ці риси не виражали загальної справедливості), космічна необхідність виявляла себе в образі жорстокого Року, що карає. Здійснення справедливості відбувається згідно з нормами таліона і розуміється як «рівна відплата».

Елєати (*Ксенофан*, *Парменід* та *Зенон* — VI—V ст. до н. е.) також дотримувалися думки про безмежність і вічність

світу, людину вважали невід'ємною часткою цього світу. Вперше розглядали рух як парадоксальне явище — він не може ні початися, ні закінчитися (апорії *Зенона*).

Піфагор і його послідовники (*Алкеон*, *Епіхарм* та ін. — VI—IV ст. до н. е.) розглядали світ з позицій співвідношення і боротьби двох першопочатків — одиниці (безмежна вища сфера, Сонце, Місяць) і двійки (обмежена нижча сфера, Земля). Вперше почали вважати людину поєднанням цих двох сфер. Моральний імператив вимагав від людини дотримання міри в усьому (помірність, простота, вірність і розсудливість — головні закони існування), відкидання і уникнення надмірності.

Софісти (*Горгій*, *Протагор*, *Гінній* та ін. — V ст. до н. е.) переорієнтували філософію з вивчення природи на етичний бік — вивчення людини.

Емпедокл (487(82)—424 рр. до н. е.), який вважав, що людський розум може сприймати лише те, до чого подібний, і *Анаксагор* (близько 500—428 рр. до н. е.), який стверджував, що людина сприймає лише те, що не споріднене з нею, також вважали першопочаток матеріальним, вічним і безмежним. За їх переконанням, всім керує всесвітній розум (нус); добродійність і справедливість — головні критерії людського існування і взагалі Всесвіту.

Демокріт (близько 460—370 рр. до н. е.) вважав, що все у світі складається з малих часток (атомів), з чого виходило, що душа (вогонь) також матеріальна і смертна, бо складається з атомів. Вище благо — це блаженство, а останнє — спокій і веселощі душі, яких можна досягти лише завдяки помірному способу життя, приборканню своїх пристрастей. Усе виникає через необхідність, яка розглядалася як першопочаток.

Погляди Демокріта привели його до атеїзму: «Розумом вигадали люди божі справи». Етичні погляди його пов'язані з соціальними: вважаючи «вірність» рабовласницькому устрою головним етичним принципом, філософ засуджував накопичення багатств «дурним» способом (завдяки насиллю і примушуванню), що вело до загибелі добродійності. Останньої можна досягти переконанням і вихованням у душі моральності. Мірою моральності виступає сама людина.

Щастя (гармонія духу, симетрія) розуміється як розмежування задоволень на тілесні і духовні, причому слід віддавати перевагу останнім. Тіло не ототожнювалося зі злом, лише вважалася, що душа займає вище положення у ціннісній

ієрархії. Людина сама може досягти знання про погане і добре завдяки своєму розуму і черпати насолоду в собі (моральна автономність індивіда). Проте не людина існує для моралі, а мораль — для людини. Демокрит заклав гуманістичну і матеріалістичну орієнтацію в європейській етиці. На противагу їй виступив Сократ (войовнича ідеалістична моральна теорія) і пізніше — Платон.

Фактично, першим філософом, моралістом-просвітником, який присвятив себе, насамперед, людським проблемам, був *Сократ* (469—399 рр. до н. е.), саме тому прийнято говорити «про сократівську революцію» в античній філософії.

У бесідах і дискусіях Сократ звертав головну увагу на пізнання сутності добродійності. У зв'язку з цим він ставить запитання: як може бути моральною людина, якщо вона не знає, що таке добродійність? Для Сократа знання того, що саме є «моральним», — передумова морального життя і досягнення доброзичливості. Так, за Сократом, мораль зливається зі знанням. Сократ вважав, що істинна моральність — знання того, що є благо, що є прекрасним, а разом з тим і корисним для людини, що допомагає їй досягти блаженства і життєвого щастя, яке розумілось як справжня турбота про душу. Люди живуть погано тому, що не знають, як жити правильно, і через це страждають. Тому найвище завдання — не теоретичне, а практичне — мистецтво жити.

Добродійність є знання, яке засноване на особистих спостереженнях, роздумах, зіставленнях і умовисновках («лише б не вступити у суперечку... з однією людиною — із собою»). Найбільша добродійність — помірність, яка наближує до Бога, як і знання, за Сократом, є привілеєм «непрацюючих». Головними чеснотами Сократ вважав стриманість (приборкування пристрастей), мужність (подолання загрози) і справедливість (дотримання божих і людських законів). Цих чеснот людина досягає шляхом самопізнання й пізнання того, що, якщо робити добрі справи, будеш щасливим, а якщо погані — будеш нещасним.

На відміну від попередніх філософів, які шукали відповіді на питання стосовно людини, насамперед, щодо ставлення до природи і закликали «прислухатися до природи», Сократ основою розуміння етичних принципів вважав саме послідовне пізнання «себе самого». Він підкреслював значення совісті, «внутрішнього голосу», який він називав «даймоніоном» («демоном») і який вважав гарантією збагнення справжньої істи-

ни. Даймоніон, за Сократом, має божественне походження. Саме завдяки цьому даймоніонові боги виділяють людину і надають сенсу усьому Всесвіту.

Основу етики *Платона* (427—347 рр. до н. е.) складають вчення про ідеї і про душу. У вченні про ідеї Платон стверджував, що існує відмінний від земного світу вищий світ ідей — ідеальних сутностей, які перебувають поза фізичним часом і простором і є прообразами усіх земних речей та явищ. Найвища ідея — ідея блага (Бог). За Платоном, мораль — надбання «неба», де знаходяться загальні зразки блага, справедливості, вона піднімається над реальними конкретними людьми. Однак у світі ідей перебуває, споглядаючи його, безсмертна душа людини. Душа співпричетна до світу ідей, тому що її вища, найчистіша, розумна частина повернута до цього світу. Але її палка і нерозумна частина тяжіє до грішної землі. Цей розлад двоєдиної душі Платон уявляє як боротьбу візника (розуму) з гарячими кіньми (палкою, емоційною частиною душі). Час від часу коні беруть гору, викидають душу зі світу ідей, вона втілюється у тіло, і тоді народжується людина. За Платоном, людина досягає фізичної досконалості, але не розвивається духовно. В діалозі «Теетет» Платон намагається довести, що розвиток людини є розгортанням тих потенцій, тих якостей, які були спочатку притаманні її душі. І якщо перше положення платонівської етики, як і у Сократа, наголошує: «Джерело духовності знаходиться поза людиною і поза суспільством», то друге полягає в тому, що моральні якості (чесноти) споконвічно притаманні окремому індивіду (точніше, його душі), тому, що душа згадує світ ідей, в якому перебувала до появи у матеріальному світі. А у світі ідей панує головна добродійність — справедливість. У складі душі Платон виділяє три першопочатки — розумне, вольове, афективне, — які зумовлюють три добродійності — мудрість (чеснота розуму), мужність (чеснота волі), помірність (чеснота почуттів), і над усіма добродійностями стоїть головна — справедливість.

Вища людська чеснота — мудрість, прояв розумної частини душі, притаманна мудрецам-філософам, котрі є єдиними достойними правителями держави. Мужність — чеснота воїнів, які захищають державу. Помірність, пов'язана з чуттєвою частиною душі, притаманна ремісникам і землеробам. Ще нижче на щаблях чеснот перебувають раби, які існують узагалі поза мораллю і позбавлені будь-яких чеснот, тому що сумнівно, щоб у них була душа. Усі виконують належні їм

обов'язки, що й забезпечує збереження у державі справедливості.

Аристотель (384—322 рр. до н. е.) першим увів етику як самостійну дисципліну у систему науково-філософського знання, розмістивши її між психологією — наукою про душу, і політикою — вченням про державу. Він першим дав назву науці, що займається сферою міжособистісних стосунків і поведінкою індивіда як розумної і політичної (суспільної) істоти.

Трактат, у якому викладено вчення Аристотеля про мораль, має назву «Нікомахова етика». Цей твір являє собою практичні поради щодо правильної поведінки, які було адресовано Аристотелем своєму синові. Таким чином, якщо ранні етичні вчення Давньої Греції значною мірою є зібранням афоризмів життєвої мудрості, якщо Платон висловлював свої думки у формі діалогу, то «Етика» Аристотеля — монолог, тобто за своєю формою це — наукова робота, не схожа на художній твір та повсякденні роздуми. Окрім названого Аристотель написав також «Евдемову етику» і «Велику етику». У своїх етичних роздумах він порушував різні питання, головними з яких були вчення про благо, вчення про добродетельність, вчення про виховання, вчення про свободу волі тощо.

Етика Аристотеля евдемонічна — він вважав найвищим благом людини блаженство. Але, на думку філософа, люди формують поняття блага і блаженства згідно з життям, яким вони живуть. Брутальний і неосвічений натовп бачить благо і блаженство у насолоді, і тому проводить життя у втіхах. Освічені і діяльні люди вищим благом вважають пошесті, які є метою політичної діяльності; для мудреця блаженство — у споглядальницькій діяльності. Для Аристотеля блаженство — не сума благ, а те, що само по собі робить життя бажаним; благий — той, хто діє найкращим чином за будь-яких обставин. Але благою людиною може бути тільки знатна особа — успішна, багата, красива, яка має друзів і заслуговує на громадську пошану. Наявність таких характеристик спонукає людину робити тільки правильні вчинки. Тому етика покликана вчити не знанням як такому, а правильній поведінці, правильним вчинкам.

Аристотель вважає добродетельність не природженою, а надбаною якістю, яка виховується на основі природних передумов. Намагаючись визначити специфіку добродетельностей, він розподілив усі добродетельності на діанетичні, пов'язані з розу-

мовою частиною душі (мудрість, практичність, винахідливість тощо), і етичні, що стосуються характеру людини. Добродетельності першої групи виникають здебільшого шляхом навчання, другої — як результат, насамперед, звички. Щоб досягти моральної мети, необхідне поєднання діанетичних і етичних добродетельностей, саме тому намагання повинно бути свідомим, щоб бути моральним, і, навпаки, правильна думка, тільки узгоджена з прагненням, здійснюється, а не залишається благим побажанням. Гарантія добродетельного життя (істинне блаженство) вміщується у принципі: уникай крайнощів і дотримуйся середини. До того ж, згідно з Аристотелем, добродетельне життя є життя людське, що переслідує земні блага.

Уперше в історії етики Аристотель зробив предметом дослідницької уваги питання про добровільність вчинків і свободу вибору. Він розділяв добровільні і недобровільні вчинки. При цьому, з його точки зору, лише добровільні діяння потребують подяки або засудження, а ті, що зроблені без свідомого волевияву, мають отримувати або прощення, або співчуття.

Аристотель високо оцінював дружбу. Він вважав, що це стосунки, позбавлені розрахунку. Істинна дружба вміщує мету в самій собі. Тільки розумна і доброзичлива людина спроможна до вищого виду дружби — дружби, єдиними підвалинами якої є однодумство і повага.

Ідеалом морального життя Аристотель вважав життя мудреця, саме тому споглядальна діяльність розуму відрізняється значущістю і цінністю заради себе самої і вміщує у собі притаманне їй одній блаженство, тільки воно надає інтелектуальну і духовну насолоду, яка в принципі не може бути надмірною.

Видатним моральним вчителем елліністичного періоду був *Епікур* (341—270 рр. до н. е.). З його ім'ям пов'язана одна з важливіших традицій філософської етики, що отримала назву евдемонізм (від грец. «eudaimonia» — «щастя»). Епікур вважав, що вирішення етичної проблеми міститься у правильному таумаченні щастя. Щасливі люди є доброзичливими, у них немає ані потреби, ані приводу сваритися поміж собою — такий моральний пафос має вчення Епікура.

Попередник Епікура, Аристотель, розчленив поняття щастя на дві складові: а) внутрішня (душевна) досконалість — те, що залежить від самої людини, та б) зовнішня (матеріальне благополуччя) — те, що не залежить від людини. Вони співвідносяться поміж собою таким чином, що душевні якос-

ті людини суттєвою мірою зумовляють її щастя, але не повністю. Епікур пішов далі, вважаючи, що відчуття щастя цілком знаходиться під владою людини. Вищим благом він вважав блаженство, насолоду (гедоне), які складаються із задоволення природних потреб і досягнення душевної рівноваги, безтурботності — спокою душі (атараксії), а з цим — і щастя (евдемонії); останнє розумілося як самодостатність індивіда. Головна етична ідея Епікура — обґрунтування свободи як незалежності від зовнішнього. Найкраще задоволення для людини — у відсутності будь-яких страждань.

Головними джерелами страждань, згідно з Епікуром, є страх перед богами, страх перед необхідністю і страх смерті. Коли людина усвідомить, що ні боги (існують в «міжсвітових просторах» і не втручаються у дії людей), ні невблаганна необхідність слідувати долі (не всепоглинаюча), ні смерть (коли є людина, смерті нема, а коли є смерть, то немає вже людини) не впливають на її життя, тільки тоді вона буде дійсно вільною і зможе повністю віддатися вищій меті — блаженству.

Евдемонічний ідеал Епікура — безтурботність мудреця, який вміє уникнути усього, що турбує і пригнічує, що надходить до людини із зовнішнього світу або зсередини її власної істоти (бажання, пристрасті). До щастя наближує незалежність. Етика Епікура індивідуалістична, хоча він зовсім не відкидав такого міжособистісного блага, як дружба. У його розумінні дружба — це вільне спілкування індивідів, які обрали один одного для бесід і проведення часу з доброї волі.

Одночасно з вченням Епікура виникає такий напрям елліністичної думки, як *стоїцизм*, який мав дві форми — грецьку і римську. Засновником стоїцизму був грецький філософ *Зенон* (336—264 рр. до н. е.), який вбачав вищий сенс людського існування у підпорядкуванні природі, у повному сприйнятті світу. У світі, згідно з поглядами стоїків, царює жорстока необхідність, яка є вираженням космічного розуму. Протидіяти цій необхідності безглуздо, а підкорюваність їй — є залученням до вищого розумного першопочатку. Але для такого повного і свідомого підкорення треба удосконалити особистий розум (наблизитися до космічного Розуму), навчитися не піддаватися суб'єктивним почуттям — бажанню, страху, насолоді та скорботі. Ідеал спрямувань стоїків — спокій (атараксія) чи стан, вільний від пристрастей (апатія) або, хоча б безпристрасне терпіння (анатея). Якщо людина помірна,

мужня, справедлива і розсудлива, позбавлена жалощів і завжди діє за наказом обов'язку, якщо вона з радістю і легкістю приймає все, що надається невблаганною долею, тоді вона істинно мудра. Саме вільне і свідоме підкорення долі є достоинством, одним із проявів якого є самовільний відхід з життя.

Давні римляни, які запозичили багато ідей від греків у сфері етики, найбільшу зацікавленість виявили до стоїцизму та *еклектицизму*. Найвідомішими і найвпливовішими з них були представник еклектицизму Марк Тулій Цицерон, та стоїки Сенека, Епітет, Марк Аврелій, які зробили важливий внесок у розвиток суспільної свідомості та моралі.

Марк Тулій Цицерон (106—45 рр. до н. е.) — працював у сфері розробки державного устрою, шукаючи найкращий варіант державного будівництва; відомий також як розробник латинської філософської термінології. Найкращий суспільний лад вбачав у комбінації трьох головних державних форм: монархії, аристократії та демократії. Мета держави, за Цицероном, є забезпечення цивільної безпеки і вільне використання майна (в останньому можна бачити зародки комунізму). У сфері етики поділяє позицію стоїків стосовно доброчинності: людина є розумна істота, яка має у собі щось божественне. Доброчинність — подолання всіх життєвих труднощів через свідоме і активне волевове втручання самої людини. Цицерон на відміну від багатьох філософів того часу, пропонував об'єднати всі філософські вчення в єдине.

Сенека (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.) майже всі свої твори, серед яких найвідомішими вважаються «Про милосердя», «Про щасливе життя», «Про вільний час», «Про доброчинність» тощо, присвятив етичним проблемам. Головними ідеями і напрямками етики, за Сенекою, є принцип злагоді з природою (жити щасливо — жити у злагоді з природою) і принцип підкорення людини долі. Сенека відкидає намагання багатьох сучасників накопичувати матеріальні багатства, отримувати високі посади у державі, мотивуючи це так: «Що вище хто піднявся, то ближче той до падіння...». Сенс життя він убачав у досягненні абсолютного душевного спокою, чого можна досягти, переборовши страх перед смертю. Людина, за Сенекою, повинна постійно прагнути досягти вдосконалення, бо тоді її життя буде найбільш достойним.

Головним ядром філософсько-етичної концепції *Епіктета* (50—138 рр.) була думка про покорення даній реальності, що призводило до пасивності. Дійсною суттю людини є ро-

зум, тому слід турбуватися не про тілесне задоволення, а тільки про душевний спокій. Через те, що головним чинником і джерелом розвитку світу є Світовий розум — Логос, Епіктет обмежує свободу і незалежність лише духовною свободою, свободою упокорення з дійсністю.

Марк Аврелій Антонін (121—180 рр.) як імператор, на відміну від інших стоїків, міркував великими масштабами: спостерігаючи суцільне падіння моралі в імперії, вбачав у цьому початок загибелі держави загалом, а тому в етиці стоїків бачив єдиний вихід зі скрутного становища. У роздумах «До самого себе» проголошує, що «єдине, що знаходиться у владі людини — це її думки... Зазирни у свої нутрощі! Там... джерело добра, яке здатне бити, не висихаючи...». Головною метою людських прагнень має бути досягнення добродетельності, або підкорення «розумним законам природи у злагоді з людською суттю».

Менш провідними напрямками у римській філософії були *епікуреїзм* (*Тит Лукрецій Кар* — близько 95—55 рр. до н. е. — обстоював принципи спокійного і щасливого життя, якого можна досягти тільки завдяки звільненню від страху, особливо перед богами, а також через пізнання), *неоплатонізм* (*Плотін* — 205—270 рр. — пов'язував добро з розумом (душею), а зло — з почуттєвим світом. При цьому акцент на першому призводить до повного придушення усього матеріального — зародки аскетизму).

Узагалі у давньоримських філософів домінують не гордість і відчуття єдності з розумовим началом світу, а навпаки, відчуття мізерності людини, розгубленості, надлому. Окрім цього, у римських стоїків присутні релігійні переживання, ідеї спасіння і спокутування. Різко підсилюється тема індивідуалізму, а разом з нею — тема повного відходу від земних справ у особисте моральне самовдосконалення. Мораль втрачає риси суворості й все більш виступає як співчуття, милосердя і жалість. У ній з'являється мотив любові і роздуми про її втілення у жорстокому світі.

§ 2. Етична думка Середньовіччя та Відродження

Середньовічна європейська етика безпосередньо пов'язана з християнською релігією. Центральне місце у ній приділялося темі Бога і людини. Усі морально-етичні повчання цієї епо-

хи зводяться, насамперед, до того, щоб вказати шляхи, які ведуть у царство Небесне. В основі будь-яких філософсько-моральних роздумів лежить тлумачення текстів священного писання — Біблії.

Моральна концепція християнства виходить із розуміння того, що Бог — єдина творча сила. Він — найвище Благо і моральний Абсолют.

Людина, на відміну від усіх інших істот, схожа з Творцем, тому їй надані дух і свобода волі. Але у своєму реальному існуванні людина не така, яка повинна бути за призначенням. Подолання цієї подвійності, слідування своїй «істинній» сутності і є змістом моральних зусиль людини. Це, за християнським світосприйняттям, досягається за допомогою божественної благодаті, прямої і безпосередньої участі Бога. А образ Христа, який є Богом і одночасно людиною, — це наочний взірць моральності у християнському розумінні, що втілює ідеал.

Загальні нормативні принципи християнської етики зводяться фактично до вищої заповіді — любові до Бога (любов до ближнього свого є, так би мовити, концентрацією любові до Бога). Слідування цій заповіді — зміст добродетельного життя.

Особливе місце в осмисленні цих та інших питань християнської етики займають два її найяскравіші представники — *Августин Аврелій* (Блаженний) і *Фома Аквінський* (Аквінат).

Августин Блаженний (354—430 рр.) — автор сотень творів, значними серед яких є «Про святу Трійцю», «Про град Божий», «Сповідь».

Для Августина Бог — джерело і критерій моральності, вища сутність, протилежна земній чуттєвості. У постаті Бога втілена вся повнота добра (все існує завдяки Богу, тому й будь-яке благо йде від нього), а зло (до нього має відношення людина, яка за це відповідає перед Богом) вміщено у волі, яка відвертається від вищого (космічних добродетельностей) заради нижчого (тілесні втіхи). Але метою і сенсом людського життя є щастя, якого можна досягти тільки через пізнання Бога й випробування душі. Інструментами для цього є християнська віра і розум.

Людина є поєднанням світу Божого — душа людини, і світу земного — її тіло. Людська душа за своєю природою

досконала, тому що наближена до Бога, але інколи тіло долають спокуси (гріхи).

Августин стверджує існування трьох головних видів гріха, які він називає похиттю. Перший вид — похить плоті, спрямування до почуттєвих радощів і насолод. Другий — похить гордині, жадоба самоствердження на тлі різних видів діяльності. Третій — похить очей: це потяг до пізнання, осягнення таємниць природи, дізнавання про світ того, про що знає тільки Бог. Всі ці намагання є для Августина грішними, тому що націлюють людський розум і душу на земне, а не на небесне, кличуть його до чуттєвої дійсності, а не до трансцендентного.

Християнські добродієвності, за Августином, — послідовне відкидання язичницьких уявлень про добродієвності. У своїй «Сповіді» Августин на власному прикладі намагається довести марність людських зусиль, неспроможність людини звільнитися від гріха доти, поки вона безмежно не віддається провидінню і не виявиться знаряддям Божої волі. Августин вимагає від християнина повного аскетизму й відмови від своєї індивідуальності, беззаперечного слідування вказівкам Бога.

Новий напрям духовного життя, який досяг розквіту в XIII ст., був пов'язаний з раціоналізацією світосприйняття, а його виразником був *Фома Аквінський* (1225—1274 рр.), головними працями якого вважаються «Сума теології» і «Сума язичників».

За Аквінським, найвище людське благо — поєднання людини з Богом, а найвище блаженство — у безпосередньому інтелектуальному спогляданні Бога. Кінцева мета людини — у пізнанні, спогляданні й любові до Бога. Шлях до цієї мети сповнений випробувань, розум веде людину до морального ладу, який виражає Божий закон; розум вказує, як слід себе поводити, щоб прийти до вічного блаженства і щастя. Передумовою моральної поведінки Аквінат вважає свободу волі, без якої неможлива відповідальність людини, тобто Аквінський відходить від Августинського фаталізму.

Що стосується добродієвностей, то Аквінський, відтворюючи чотири традиційні добродієвності — мудрість, відвагу, помірність і справедливість, — додає ще три християнські — віру, надію, любов. Фома Аквінський менш критично ставиться до потреб людського тіла та пристрастей, ніж Августин Блаженний. Він визнає за людиною можливість прагнення земних радощів.

На думку Фоми, моральний образ дії гарантує людині спасіння у потойбічному світі; моральна поведінка і вища відплата пов'язані між собою. Але як саме здійснюється ця Божя справедливість, людині знати не дано.

Етика Аквінського чітко розмежує мораль і релігію, зробивши акцент на тому, що людські добродієвності без віри і Божої благодаті майже ніщо, більш того, вони не дають людині можливості безпосередньо наблизитись до Бога, жити благочинним життям. Тому лише безпосереднє споглядання Божої суті у потойбічному світі й з волі самого Бога є істинним блаженством. Такий постулат стверджує несумісність людської моралі та релігії.

Перехід від теоцентричного до антропоцентричного розуміння світу відбувається в епоху Відродження, коли на перший план у культурі виходять гуманістичні мотиви. *Гуманізм* (від лат. «*humanus*» — «людський») узагалі означає визнання цінності людини як особистості, її права на необмежений розвиток і безперервний вияв своїх здібностей. Гуманізм починається тоді, коли людина розмірковує про саму себе, про свою роль у світі, про свою сутність і призначення, про сенс і мету свого буття, коли презирство до земного єства замінюється визнанням творчих здібностей людини, розуму, намаганням досягти людського щастя.

«Батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304—1374 рр.), який намагався поєднати культурні надбання «золотого віку» античності і досягнення сучасних йому філософів. Здебільшого Петрарку цікавили етичні питання (у роботі «Моя таємниця» він робить акцент на розгляданні внутрішніх конфліктів людини і засобів їх розв'язання), він добре розумів радощі та пристрасті людини, і не вбачав у них тільки потяг до гріховного.

Гуманістична орієнтація Ренесансу дуже яскраво втілилася у вченні про людину *Піко делла Мірандоли* (1463—1495 рр.), який стверджував, що доля людини є наслідком її природної вільної активності. У промові «Про гідність людини» філософ описував людину як особливий мікрокосмос. На його думку, людина має виключне право на те, щоб створювати свою особистість, своє існування за особистою волею і відповідним вибором. Таким чином, людина займає особливе місце у природі й крокує до «Божого вдосконалення». Можливість прагнення до цього вдосконалення не задана спочатку, людина сама її формує.

Особливе місце серед етичних вчень епохи Відродження займає концепція Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), який вперше чітко розподіляє принципи моралі та політики. Макіавеллі не відкидає моральний ідеал християнства, але вказує на його невідповідність реаліям життя. Його мораль втрачає самостійність, виступає як залежна від політики і спрямована на збереження і зміцнення держави. Макіавеллі вважає: володар, який бажає втриматися при владі та успішно вирішити політичні проблеми, може використовувати всі засоби. Омана, хитрість, підступність, насилля з повним правом можна залучати до справи, якщо переслідується блага політична мета. Мета виправдовує засоби. Будь-яке зло, як стверджував автор «Володаря», виправдано метою — творінням загальнодержавного інтересу, який розуміється як інтерес народу. Реальна політика не залишає місця для моралізування. Той, хто в цьому бажає дотримуватися добра, вважав Макіавеллі, обов'язково загине серед багатьох людей, для яких добро — чуже. Щоб запобігти цьому, треба навчитися не дивитись на своє життя фаталістично, а вміти досягти успіху за допомогою «фортуни» (долі), яка, хоча й має Божеську значеність, але може слугувати вмілим у справі досягнення успіху. Вчення Макіавеллі стало основою для ідейних настанов «макіавелізма», взяло на озброєння тезу про чіткість розподілу моралі й політики та підлеглість моралі політичним завданням.

§ 3. Етичні вчення Нового часу

Культура Нового часу (XVII—XIX ст.) і, відповідно, новоєвропейська етична думка формуються за умов розвитку буржуазного засобу виробництва і раціоналістичного типу свідомості.

Етичні системи Західної Європи XVII ст., епохи зародження раціоналізму, характеризуються складною і суперечливою взаємодією християнського вчення про розумність створеного Богом світу і думкою гуманістичною, яка життєстверджує домінанти свідомості, перейняті вірою у можливість розумної перебудови світу та його удосконалення; розумово-прагматичним характером самої раціональності з орієнтацією на підприємницький успіх, ділову ініціативу і «здоровий глузд».

Мислителями того часу, Томасом Гоббсом (1588—1682 рр.), Джоном Локком (1632—1704 рр.), Бенедиктом Спінозою (1632—1677 рр.) та іншими, створювалася одна з найзначніших побудов суспільної думки Нового часу — теорія природного права, відповідно до якої право зумовлюється силою, що визначає суверенітет як особистості, так і держави. Стан держави у світовому співтоваристві подібний до стану громадянина у самій державі: і там, і тут діє не висока мораль, не воля Бога, а тверезий і холодний егоїстичний розрахунок. Як окремі індивіди, так і народи у своїх взаємовідносинах повинні покладатися лише на здорове, природне почуття самозбереження.

Концепція створення моральності, що виходила виключно із земних інтересів людей, одержала назву теорії «розумного егоїзму». Суть її полягає в наступному: якщо людина у своїх вчинках може віддавати перевагу тільки власним інтересам, то варто вчити її не відмови від егоїзму, а тому, щоб вона розуміла свої інтереси «розумно», відповідаючи вимогам своєї справжньої «природи»; якщо суспільство організоване так само «розумно», то інтереси окремих особистостей не призведуть до конфлікту з інтересами оточуючих і суспільства в цілому, а, навпаки, будуть слугувати їм.

У філософсько-етичній рефлексії XVIII ст., що успадковує та змінює одночасно ідеї морального розвитку XVII ст., однією з центральних стала тема осмислення людської природи, її сталості та мінливості, залежності й незалежності від зовнішніх умов або середовища. Серцевиною даної проблематики є теорія виховання, що розроблялася філософами-просвітителями Жан-Жаком Руссо, Дені Дідро, Клодом Адріаном Гельвецієм та іншими.

Ж.-Ж. Руссо (1712—1778 рр.) у своїх головних творах «Нова Елоїза», «Еміль, або про виховання», «Сповідь», а також «Мрії аматора самотніх прогулянок», «Міркування про походження і підставу нерівності серед людей», «Про суспільний договір людини, дані йому природою основи здоров'я і моральності» ставить питання про емоційну спільність індивідів, про можливість подолання морального відчуження між людьми. Так, у романі-трактаті «Еміль, або про виховання» Руссо стверджував, що, розвиваючи у дитині почуття м'якості, співчуття, людяності, вихователь повинен за допомогою необхідної корекції природних якостей (співчуття і жалості) викоринювати у ній риси жорстокості й деспотизму. Останні, на

думку філософа, є породженням цивілізації. Руссо робить акцент на людській совісті, тому що це — стрижень особистості, прояв її почуття, а не судження, тому що людина — істота емоційна. Моральне зло у суспільстві, вважав Ж.-Ж. Руссо, породжується соціальною нерівністю, приватною власністю. А тому основою позитивного перетворення моральності мають бути соціально-класові зміни та волевиявлення народу.

Дені Дідро (1713—1784 рр.), відомий своєю «Енциклопедією» і філософськими романами («Жак-фаталіст і його хазяїн» тощо), вважав вихідним джерелом виховання людини почуття, але при цьому визнавав і роль розуму (мислення), підкреслюючи їх взаємозв'язок. Мислення впадає у спекуляцію, якщо відривається від фактів. І просте накопичення фактів, які ми пізнаємо чуттєво, не матиме користі без їх раціональної обробки. Такі погляди свідчать про суто матеріалістичну позицію Дідро, який акцентував увагу на людині як носієві наукового знання.

Клод Адріан Гельвецій (1715—1771 рр.) у своїй праці «Про розум» розглядає принцип почуття в антропологічному ракурсі, тобто дивиться на почуття як на джерело і двигун усього в світі моральному. Він проголошує домінанту безпосередніх життєвих задоволень, радощів, краси, любовної пристрасті. Але Гельвецій не зупинявся на розгляданні культу насолоди, а йшов далі, стверджуючи рівність людей у їх прагненні та здібності до любові й насолоди.

При єдиному розумінні процесу виховання як сили, що спроможна формувати людську індивідуальність, і визнанні прогресу внутрішньою лінією розвитку людини й людства, просвітителі вказували різноманітні шляхи виховання. Одні, як Руссо, підтверджували, що створеною є природа, а морально створеною — людина, яка існує за законами природи. Вони проголошували створеною первісну людину, оскільки саме вона була ближче за всіх до природи. Інші, подібно Дідро і Гельвецію, бачили процес виховання у рамках цивілізації, тому що саме вона ґрунтується на розумі, який спрямовує стосовно до трансцендентного розуміння процес виховання: до цього його критерієм була ідея Бога, тепер стала ідея природи або цивілізації.

Наприкінці XVIII ст. найвизначнішою фігурою у розвитку європейської етичної думки став *Імануїл Кант* (1724—1804 рр.), який стверджував, що етика нічого не запозичує з інших наук про людину, а моральні принципи існували наба-

гато раніше емпіричного знання про навколишній світ. У свою чергу, емпіричні знання закладені в людському розумі апріорі (від лат. «аргіогі» — «з попереднього»), тобто як переддосвідне знання. Етика Канта системно розроблена у таких творах, як «Критика практичного розуму», «Метафізика вдач», а також у складених за записами лекціях з етики.

На думку Канта, у моральних законах задається абсолютна межа людини, та першооснова, остання риса, яку не можна переступити, не втративши людської гідності. Оскільки людина є істотою слабкою, недосконалою, для неї моральний закон може мати силу тільки як повеління, імператив. Імператив — це формула відношення об'єктивного (морального) закону до недосконалої волі людини.

Категоричний імператив Канта: роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той самий час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом, — це є вимогою до людської волі керуватися моральним законом, привести свої максими у відповідність до нього. Категоричний імператив зобов'язує кожну людину ставитися до людства у своїй особі і в особі будь-якого іншого так само, як до мети, і ніколи — тільки як до засобу. Щоб не бути рабом свого природного егоїзму, людина змушена удаватися до вольового самопримуснення. Обов'язок для Канта — чистота морального мотиву і твердість моральних переконань. Через обов'язок затверджується і загальність морального закону, і внутрішня гідність особистості. Індивідуальна воля може трансформуватися у загальну, а чеснота — з'єднатися зі щастям у тому випадку, якщо особистість у самій собі знайде ту тверду моральну опору, яку раніше вона шукала зовні — у природі, у вірі в Бога, у суспільному середовищі.

§ 4. Західна етична думка XX століття

Аналіз етичних вчень Нового та Новітнього часу свідчить, що вони розвивалися залежно від етапів еволюції суспільства. XX ст. — час бурхливих соціальних та культурних подій, час стрімкого розвитку науки і техніки, якісних змін у виробництві, глобальних проблем. Загальна криза культури і прагнення гармонізувати й удосконалити світ та душу індивідів віддзеркалилися й в етичних шуканнях.

Розмову про етику XX ст. ми розпочнемо з етики, яку можна назвати *марксистсько-ленінською*. Марксистська

філософія, зберігаючи послідовні зв'язки з досвідом попередньої етичної думки, завжди претендувала на принципово новий підхід у вивченні сутності моралі. Вихідним пунктом своїх міркувань марксизм обрав критику попередників і вже сформованої з класових позицій системи моралі. Дослідження сутності моралі було зведено до завдань класової боротьби пролетаріату, до революційної стратегії й тактики. У рамках соціалістичного суспільства етична наука майже не розвивалася до середини 50-х років. Радянська етична наука зосередила свою увагу на таких проблемах як дослідження історії етичної думки; обґрунтування нормативної етики радянського суспільства; розробка теорії морального виховання — тобто проблемах педагогічної етики; акцентуванні питань професійної етики.

З початку ХХ ст., у зв'язку із посиленням кризових явищ капіталістичного суспільства, відбуваються зміни в буржуазній моралі, які виявилися у відмові від принципу гуманізму, масовому насильству, розпусті, демагогії та популізму. Все це у найбільш концентрованій формі виявилось у фашистській ідеології. Так, Гітлер, проголошуючи своє кредо, відкрито заявляв: «У політиці я не знаю ніяких моральних авторитетів і законів»; «Не може бути рівного права для усіх»; «Ми повинні відібрати людей, які не дозволять, щоб ними керували міркування моралі».

Характеризуючи етичну думку ХХ ст., треба сказати, що у межах різних філософських шкіл виникають самостійні концепції моральності, які базуються на принципах релятивізму, волюнтаризму, суб'єктивізму та відвертого цинізму. Трагічні суперечності ХХ ст. знайшли відповідний відбиток у пошуках мислителів екзистенціальної орієнтації. *Екзистенціалізм* (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) визначає моральність не як істинне буття, а лише як засіб суспільного маніпулювання особистістю, тобто, в цілому, як децjo вороже людині.

Відповідно вченню А. Камю (1913—1960 рр.), навколишній світ — світ абсурду, з яким людина постійно конфліктує. Людина, особистість прагне реалізувати свою свободу, тому постійно виступає проти уряду, держави, світового порядку, тобто проти усього, що здається їй втіленням абсурду та несправедливості. Ж.-П. Сартр (1905—1980 рр.) вважає, що людина вільна абсолютно, а мораль може стати засобом реалізації цієї свободи. Маючи право на щастя, людина вільна

розпоряджатися своєю долею, у тому числі, й правом на смерть. Абсолютна свобода людини накладає на неї й абсолютну відповідальність, яка, у свою чергу, не пов'язана з конкретною відповідальністю за реальні вчинки. Етика екзистенціалізму абстрактна і дуже віддалена від реальних суспільних інтересів.

Етична концепція *прагматизму* (Дж. Д'юї, Ч. С. Пірс, У. Джеймс та ін.) заперечує теоретичний аспект моралі та зводить її до розглядання утилітарних життєвих проблем, до «практичної науки». Основу моралі складає досягнення користі будь-якою ціною й будь-якими засобами, що означає виправдання будь-якої мети й характеру діяльності.

У межах неопозитивізму існує *суб'єктивно-ідеалістична* теорія моралі (Б. Рассел, Р. Карнап, А. Д. Айер та ін.), яка заперечує об'єктивні засади моралі: особистість сама визначає зміст моральних цінностей, що і виправдовує будь-які її дії.

Серед релігійних напрямів у етиці слід виділити *неотомізм* та *неопротестантизм*. Неотомізм (Ж. Марітен, Е. А. Жильсон та ін.) — офіційне вчення католицької церкви. Етика неотомізму виходить з того, що витоком моралі є Божий розум, який визначає моральні вимоги до людини. Головною причиною морального зла є відступ від норм релігійної моралі. Моральність людини пов'язана із безумовним виконанням «Божого закону», який є єдиним дороговказом до «вічного блаженства на тому світі», морального самовдосконалення.

Теологічне обґрунтування моралі представлено також у неопротестантизмі (К. Барт, Р. Нібур, П. Тіліх та ін.), який стверджує, що моральність — це звернення та любов до Бога, всепробачення та справедливість, тоді як світська мораль — лише утилітарні розрахунки і матеріальні егоїстичні інтереси.

Однією з найвпливовіших філософських течій ХХ ст. є *психоаналіз*, видатним представником якого є німецько-американський філософ Е. Фромм (1900—1980 рр.). У своїх працях він відстоював традиції гуманістичної етики, започатковані ще Аристотелем. Гуманістична етика Е. Фромма вважає, що цінності, судження, в тому числі, й етичні, можуть бути створені лише на основі розуму, для чого людина повинна пізнати саму себе, свою природу, властивості та типи людського характеру. Позитивним типом особистості є такий, для якого характерні продуктивна орієнтація та творча діяльність. Любов, творчість, відповідальність — ось дійсно моральна по-

зиція людини в цьому світі, якщо вона прагне зберегти світ для себе й для майбутніх поколінь.

Треба зауважити, що кінець ХХ ст. у європейській етиці характеризується переходом до прикладної етики. Прикладна етика займається моральними колізіями у конкретних сферах суспільної практики та існує як сукупність дисциплін — біо-етика, етика бізнесу, етика науки, політична етика тощо.

У Росії активний розвиток етичної думки спостерігається з середини ХІХ ст. Російська *релігійно-філософська етика* (В. С. Соловйов, С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, П. О. Сорокін та ін.), як і уся загальноєвропейська етика була наповнена ідеєю морально-суверенної особистості. Ідею примата свободи над буттям (на свободу не може впливати навіть Бог) обстоював відомий російський філософ М. О. Бердяєв (1874—1948 рр.). Сучасники Бердяєва — С. М. Булгаков (1871—1944 рр.) та В. С. Соловйов (1853—1900 рр.) — вбачали вплив Космосу на розвиток людства домінуючим. Перший ввів у етично-філософську думку ідею боговтілення, або внутрішнього зв'язку між Богом і створеним ним світом — софії («премудрості Божої»), яка виявляється у світі й у людині, що робить останню причетною до Бога. Другий проповідував ідею захисту матеріального світу від руйнівної дії часу і простору через «премудрість Божу». Відмінність російської етичної думки в тому, що основи моралі й моральності вбачались у божественному Абсолюті, а колективність трактувалася як релігійно-духовна загальнолюдська соборність.

Отже, ретроспективний погляд у минуле світової культури виявляє важливу особливість її розвитку. Вона полягає в тому, що проблеми морального буття людини завжди викликали пильний інтерес з боку найвидатніших мислителів. Розвивалась культура і одночасно розвивалась її етична самосвідомість. Жоден великий філософ минулого не оминув увагою питання моральності, аналізуючи не тільки дійсне, а й розмірковуючи про належне. Це свідчить про їх надзвичайну важливість для долі сучасних та майбутніх поколінь.

§ 5. Історія етичної думки в Україні

Аналіз історії етичної думки в Україні не можна зробити окремо від аналізу розвитку філософії. Початок першого періоду історії української етичної думки припадає на час існу-

вання Київської Русі, коли складається притаманний українській духовній традиції тип мислення (тобто відсутність абстрактного, відірваного від життя теоретизування). Хронологічні рамки цього періоду можна визначити таким чином: *ХІ ст. (розквіт Київської Русі) — поч. ХV ст.* — на тій підставі, що Велике князівство Литовське було органічним продовженням і розвитком форм духовності Київської Русі. Не можна говорити про етику, та навіть про філософію того часу, як про відокремлену самостійну науку. Було лише коло питань, пов'язаних з усвідомленням сутності людини, причому проблема людського існування розглядається крізь призму проблеми «людина — Бог». Тобто, етико-філософська думка розвивається у цільному зв'язку з релігією. Взагалі, істотна роль у розвитку філософської думки належала християнству, хоча в ній не простежується однозначна замкненість на християнській доктрині. Деякі сучасні філософи (В. С. Горський, В. В. Бичков та ін.) вважають, що києво-руська думка значно «етизована», тобто етична проблематика мала перевагу у загальному обсязі філософських питань, що розроблялися у культурі. У тогочасній картині світу взагалі відсутні етично-нейтральні явища, все співвідноситься із загальним конфліктом добра і зла.

У цілому, духовну культуру княжої доби можна охарактеризувати як релігійно-філософсько-етичний комплекс, спрямований, насамперед, на осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя. Найвагоміші етичні погляди висловлені у таких пам'ятках писемності Київської Русі, як «Повість минулих літ», «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Ізборник Святослава», «Повчання» Володимира Мономаха тощо. Взагалі, час становлення філософсько-етичної думки пов'язаний зі зрушенням у самосвідомості людини, яка вже не сприймає себе як частину природи, а усвідомлює себе її господарем. У межах такого антропоцентризму постає проблема співвідношення в людині душі й тіла. Тіло єднає людину з природою, душа ж її — нематеріалістична. «Державною силою» душі є розум. Він пов'язує душу і тіло. Такий погляд не є свідченням протиставлення тіла й душі, як зла — добру. Зло знаходиться не у тілесному, як такому, а у плоті, яка зіпсована гріхопадінням. Тому ідея спасіння вміщується у концепції звільнення плоті від гріховності. Пам'ятки Київської Русі зосереджують увагу на ціннісній (цілісній) характеристиці людини.

У контексті такого погляду набувають великої ваги поняття «честь» і «слава». На понятті «честь» ґрунтується ідеальний образ князя, княжого дружинника, що оспівується у «Слові о полку Ігоревім».

Поряд з цим істотну роль в етичних поглядах Київської Русі відіграє розробка образу святого, формування уявлення про святість як втілений моральний ідеал поведінки, що надихається цінностями «не від світу цього», але здійснюється на землі. Найважливішими рисами образу морального ідеалу вважались мудрість, милосердя, смиренномудріє (з цими рисами пов'язані образи святих Ольги, Володимира, Бориса і Гліба).

Окремо слід підкреслити акцентацію ролі серця, що стає традиційною для української етико-філософської думки. Так, ушановуючи Володимира, Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» підкреслює, що в серці князя «воссиял разум», пов'язуючи серце із розумом і волею. У «Повчанні» Володимира Мономаха та численних пам'ятках киево-руської писемності проголошується заклик вірувати «всім серцем і всією душею». Таким чином, серце постає своєрідним зв'язком розуму, почуттів і волі людини, за допомогою якого кожна людина залучається до Божої істини. Цей тип філософування, що склався у культурі Київської Русі, визначив своєрідність розвитку філософсько-етичної думки України наступних віків.

Наступний період — XVI—XVIII ст. — час козаччини, коли починають активну діяльність братства, розвивається масове книгодрукування, діє Острозька школа (сучасна Волинь). Братства (виникають в Україні у останній чверті XVI — на початку XVII ст.) стають осередками захисту духовних цінностей українського народу, поширення освіти. У школах братських громад філософія (та етика) як окремий предмет не викладалася. Але в них був закладений ґрунт до становлення професійної філософської науки в Україні. Найзначніший внесок у цей процес було зроблено Львівською, Київською, Луцькою братськими школами. Щодо знань з етики, братства здійснюють велику роботу, поширюючи твори Іоанна Златоуста, інших авторів, у яких розроблялася етична проблематика.

Позиція діячів братських шкіл (Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Касіян Сакович, Фома Євлевич та ін.) репрезентована у творі Ісаї Котинського (? — 1640 рр.) «Алфавіт духовний», який присвячений проблемам людини, питанням духовного, морального її воскресіння. Автор підкреслює необ-

хідність самопізнання і морального самовдосконалення людини. В українській культурі цього часу відбувається *формування етики як самостійної науки*, про що свідчить діяльність професорів Києво-Могилянської академії (заснована 1632 р.) та її учнів. Києво-Могилянський колегіум, заснований Петром Могилою, поступово стає одним із значних наукових центрів Європи, своєрідним міжнародним навчальним закладом для представників слов'янських народів (росіян, сербів, хорватів, болгар тощо).

Серед проблематики, що розроблялася вченими академії, переважне місце займають гуманітарні дослідження, орієнтовані на вирішення певних соціальних, духовних, зокрема етичних проблем людини. Центральною парадигмою, що суттєво впливала на розробку етичних проблем, була «Бог—людина—світ». Прикладом такого підходу може бути трактат «Мир з Богом людині» Інокентія Гізеля (близько 1600—1683 рр.), професора і ректора Києво-Могилянського колегіуму, архімандрита Києво-Печерської Лаври), у якому автор осуджує надмірні податки на трудящих, вважає це несправедливістю і гріхом з боку тих, хто робить побори. В епоху поширення буржуазних ідей закладаються підвалини розуміння справедливості у тісному зв'язку з цінностями матеріальними, що мають пряме відношення до життя людини. Стверджується принцип справедливості — повага до кожного як до людини.

Значний внесок в історію етичної думки в Україні зробив Феофан Прокопович (1681—1736 рр.), викладач курсу етики з 1705 р., ректор академії (1712—1715 рр.). Він був енциклопедично освіченим ученим і у своїх дослідженнях багато уваги приділив проблемі людини. У своїй «Етиці» він розкриває механізм та сенс людської діяльності, тобто кожна людина діє, бо «вона бажає чогось, заради чого це робить». Ф. Прокопович вважав, що головне завдання етики, яка керує людською поведінкою, «... досліджувати й навчати, у чому полягає найвище добро або найвище щастя й блаженство».

Яскравим представником вихованців Києво-Могилянської академії був Георгій Кониський (1715—1795 рр.). Науковий доробок його свідчить про істотний прогрес у розвитку філософсько-етичних ідей у XVIII ст. в Україні. У праці «Моральна філософія, або етика» Г. Кониський досить глибоко для свого часу досліджує природу людини, формулює складну концепцію людської активності. Активність він пов'язує з соціальною

діяльністю й відповідальністю людини за свій вибір і вчинки, що дуже важливо. Моральний вибір і вчинок людини залежать від волі. Воля, вважали киево-могилянці, не є вільною від розуму, вона втілює «практичні» рішення розуму. Досконалим є такий моральний вчинок, що ґрунтується на гармонії розуму і волі. Внутрішня гармонія людини залежить від згоди між розумом і волею, від діяльності відповідно до обраної мети. Метою ж людської діяльності взагалі є благо. Вище благо «приготував людині Бог», але є й земне благо, пов'язане з життєдіяльністю людини. Воно (благо) може бути істинним і уявним: перше — це духовні добродієвності, здоров'я, сили людини; друге — це те, що властиве не людині, а її оточенню (гроші, багатство, почесні). Взагалі благом вважається все, що стало для людини бажаним: наявність здоров'я, доблесті, продовження роду, почуттєвих насолод, відчуття благополуччя та щасливої долі, але все це має бути у помірних межах. Людина має прагнути насолоди, але не повинна перетворювати її на самоціль. Г. Кониський також був проти проповідання морального ідеалу, що здатен знищувати цінності людського життя.

Філософсько-етична концепція, розроблена професорами Києво-Могилянської академії, є теоретичним виразом культури українського барокко, у межах якої зростає найзначніша філософська система. Автором цієї системи був видатний український мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода.

Г. С. Сковорода (1722—1792 рр.) — видатний представник Просвітницької доби, коли суспільство усвідомлює можливість людського розуму. Сковорода успадковує просвітницькі традиції Києво-Могилянської академії, хоча це успадкування не є буквальним. У той час, коли найсвітліші голови Академії зосереджували увагу на пізнанні природи, Г. Сковорода звертається до людини, в центрі його вчення — етико-гуманістичні проблеми. Своє розуміння духовності (що тотожне гуманізму) філософ пояснює вченням про два світи: видимий, зовнішній і невидимий, внутрішній. Невидиме присутнє у всіх речах як вічне, незмінне, істинне. Людина — це також єдність видимого й невидимого. Через свою невидиму натуру людина тотожна Богові: істинна людина і Бог — це одне й те саме. Бог пізнається не стільки через освоєння природи, скільки через пізнання самої себе, невидимої людини, через моральне самовдосконалення. Моральне вдосконалення

внутрішнього світу наближає людину до свободи — це один з принципів філософії Просвітництва, що повною мірою виявився у філософській системі Г. Сковороди. Європейська філософська думка XVIII ст. чітко розділяла античну духовну спадщину від духу християнства у сфері моралі (антична філософія виходила з ідеї щастя в межах людського життя, а християнська мораль будується на проповіданні щастя у потойбічному світі). В етиці Г. Сковороди переплітаються антична і християнська традиції. Він твердив: якщо щастя та істина можливі, то не десь і колись, а тут і зараз. Щастя треба знайти, ось чому головне завдання — пізнати самого себе. Пізнання людиною самої себе є кінцевою умовою щастя кожної особистості й усього суспільства. Однак для самопізнання одних знань мало, потрібно добре серце — висока моральність.

Ще один принцип етико-філософського вчення Г. Сковороди — всепроникнення моралі, розширення меж функціонування моралі на усе суспільство, на кожну особистість. У такий спосіб філософ стверджує гуманістичну можливість людини жити за совістю незалежно від матеріального стану чи роду діяльності. Таким чином, етична спрямованість філософії Г. Сковороди продовжує і розвиває національну традицію морального просвітництва і виховання, що складалася у практиці братських шкіл, Києво-Могилянської академії, у вченнях І. Пизеля, Ф. Прокоповича, Г. Кониського.

Етично-філософська думка України *Нового часу*, безпечно, багато зробила у справі дослідження проблеми моралі, а XIX ст. — третій період історії етичних вчень України — пропонує нові аспекти дослідження сфери моралі. Це період активного становлення самосвідомості української нації, що визначається постановкою проблеми «людина—нація», і саме це питання є головним у етичних поглядах української інтелігенції XIX ст.

Професійну філософську думку України XIX ст. репрезентували викладачі університетів і духовних академії. Серед них П. Юркевич, С. Гогоцький, П. Липицький, О. Козлов, О. Гіляров, Г. Челпанов, Д. Богдашевський та ін. Поставивши у центр своїх досліджень проблему людини, вони визнавали принципове значення питань моральності. Ця сфера розглядалася ними як царина, де виявляється практична значущість загальнофілософських ідей. Моральні питання безпосередньо пов'язані з пошуками виходу суспільства із світоглядної кризи. Усвідом-

люючи важливість етики для вирішення низки загальнофілософських та світоглядних питань, українські філософи XIX ст. стали на шлях переосмислення класичної філософської спадщини крізь призму моральної проблематики.

Радикально настроєна інтелігенція переважно шукала шляхи практичного перевлаштування суспільства, підпорядковуючи цій меті свою теоретичну діяльність. У межах їх світогляду індивідуальне життя втрачало внутрішній зміст, а проблема щастя людини зводилася до зовнішньої перебудови суспільного життя внаслідок перерозподілу матеріальних благ. Представники «академічної думки» в Україні в особі П. Юркевича (1826—1874 рр.) вважали такі ідеї антигуманними. Традиційно для української етичної думки є «філософія серця» П. Юркевича: серце — скарбник і носій фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя. Воно є основою морального життя людини, де зосереджуються усі моральні почуття. П. Юркевич, С. Гогоцький, а пізніше П. Ліницький, О. Гілярів, Д. Богдасhevський та ін. у своїх філософських пошуках виходили з того, що існує потреба в осмисленні місця людського духу в цілісній системі світу, що виходить із знання гармонії розуму і почуттів.

У цей період етика була виділена як самостійна наукова дисципліна, яка в той же час нерозривно пов'язана із філософією. Вважаючи проблему людини центральною в філософії, українські вчені бачили у переосмисленні філософії ключ до виходу із світоглядної кризи. Отже, представники академічної філософії України були одностайні в тому, що досягнути внутрішній світ людини, а тим більше природу моральності не можна без філософії. У цей же період відбулося становлення марксистської філософсько-методологічної позиції, в рамках якої етична проблематика була переведена у площину соціально-революційної діяльності. Подальший розвиток етико-філософської української думки відбувався або в межах марксистської методології, або згідно з традиціями класичного раціоналізму, чи неокласичного підходу до етичних проблем філософії XX ст.

* * *

Розглянувши головні етапи історичного розвитку етичної думки, ми бачимо, що упродовж кількох тисячоліть людство розробляло етичну проблематику у площині філософської науки, зрозуміло важливість створення і поширення моральних настанов, принципів, законів спочатку серед родичів, потім

серед сусідніх народів і зрештою — серед людства загалом. Від натурфілософського космологічного бачення Всесвіту і людства, де останнє розглядалося як невід'ємна частка першого і де взагалі не приділялася увага моральній проблематиці, давні мислителі (софісти, Емпедокл, Протагор, Сократ та ін.) започаткували новий підхід у філософській думці — людину почали розглядати як діючу активну частку світу, в дії якої можуть або не можуть втручатися вищі субстанції (боги або Бог), які, у свою чергу, трактувалися неоднаково. Пізніше почали розглядати взаємодію людини і божих інститутів — добротності, справедливості, блага. Спочатку людині була надана настанова сприймати свій (земний) шлях як єдиний і непохитний, заданий вищим Розумом, де немає поганого і доброго, а все є справедливим. Потім ця настанова перетворилася на альтернативу (великий прорив у філософській думці): людині пропонувалося сприймати світ крізь призму її ставлення до фізичних процесів, які відбуваються поза можливостями втручання людини у їх хід; але таке споглядання вже було активним, тому що призводило до узагальнень цих процесів і створення своєрідних циркулярів поведінки. І, врешті-решт, коли був накопичений достатній розумовий матеріал, що закріплювався у міфах, казках, релігійних уявленнях, людина таки спромоглася виокремити з філософії науку про мораль — етику (Аристотель), де безпосередньо розглядалися вчинки людей і надавалася характеристика їх. Поступово стався своєрідний перехід від античного теоцентризму до античного антропоцентризму в поглядах філософів: вже не боги, а людина була мірою всіх речей (Протагор).

Давні мислителі шукали відповідь на моральні питання у конкретних виявах людської поведінки, що призводило на деякий час до превалювання у загальній етичній думці таких поглядів, як евідемонізм (пріоритет щастя і насолоди), гедонізм (прагнення насолоди), аскетизм (обмеження матеріальних задовольень), цинізм (відкидання всіх загальноприйнятих норм і настанов), стоїцизм (пропаганда відмови від задовольень і прагнення до спокою духу). Взагалі, з'ясовуючи сутність добротностей, мислителі античності (як у Давній Греції, так і в Давньому Римі) намагалися вийти на глибинні проблеми моральної теорії — такі як природа моралі та її походження, як свобода і відповідальність, як специфіка і чинники морального виховання тощо.

Для ідеалістичних настанов етики Давнього світу був притаманний песимізм (людина слабка, порочна і повинна за це страждати). Такі ідеї ми знаходимо у платонізмі, римському стоїцизмі. Навіть, якщо з'являвся шлях позбавлення від страждань, це досягалося свідомим викоріненням у собі всього людського або прижиттєвим усвідомленням корисності відмови від життя. Навпаки, матеріалістичні вчення (Демокрит, Епікур, Лукрецій) надавали оптимістичні настанови, тому що мислителі-матеріалісти орієнтувалися, насамперед, на земне існування людини і робили акцент на її (людини) творчі сили, позбавляя від страху перед богами. Також треба додати, що майже всі давні філософські течії розглядали моральність людських стосунків лише в аспекті їх застосування у релігійно-юридичній системі тогочасного суспільства. Здебільшого градація добродійностей не була однаковою, якимось якимось час від часу надавалася перевага, якісь забувалися або переходили до категорії неприйнятних для суспільства. Крім того, верхівка суспільства не обминала нагоди втрутитися у розвиток етичної думки, пропонуючи свої варіанти добродійностей.

Середньовічна етика (V—XV ст.) узяла на озброєння догмат християнської віри в Бога і добродійності, притаманні цій вірі. Цими добродійностями були віра, надія і любов до Бога. Раннесередньовічні моралісти підійшли у багатьох аспектах до теоцентризму, вбачаючи у самій можливості вільної волі людини відхід від закладених Богом універсальних моральних законів, в яких вміщується всесвітнє добро. Тому людина, коли не звертається до Бога в своїх діях, завжди робить зло (звідси ідея загальної гріховності і необхідності масового каяття). Але християнська етика все ж мала і такий позитивний момент, як посилення особистісного начала в моральному вченні християнства, незважаючи на соціальний статус людини, до якої звертаються моральні вказівки (це свідчить про рівність усіх перед Богом). Таку позицію посилювала ідея боговтіленості Христа в особі людини, яка постраждала за всі гріхи людства. Таким чином, важливі моральні проблеми в добу Середньовіччя, коли існувало тотальне панування релігії та церкви, вирішувалися у цілому зв'язку з релігійними догматами і в інтересах церкви.

Відродження зуміло аргументованіше і детальніше розвинути антропологічні надбання античної етичної думки. Відтепер погляд учених-моралістів (Ф. Петрарки, П. делла Міран-

доли, Н. Макіавеллі) був повернутий виключно до людини в її прагненні змінити світ за своїми задумами. Творчі сили людства відносилися до вищого рангу, при цьому на постать Бога вже дивилися сміливіше і ототожнювали його з об'єктивними законами природи, які людина може вивчити і примусити слугувати собі.

Доба Нового часу привнесла в етичну думку впливи нового релігійного напрямку — протестантизму, який викликав до життя нову етичну концепцію активного служіння Богові. Релігійні зміни спричинили появу таких форм вільнодумства, як атеїзм, деїзм, скептицизм (М. Монтень, П. Бейль), пантеїзм тощо.

У XVII—XVIII ст. у етико-філософській думці з'явилася теорія розумного егоїзму (Спіноза, Гельвецій, Гольбах та ін.). Результатом нового сплеску філософської думки щодо етичної проблематики стала розробка вчення про автономну мораль (І. Кант), яка не потребує існування вищої субстанції для її продуціювання (самозаконна мораль) і інструменту її розповсюдження — релігії.

Етичні здобутки доби Просвітництва у XIX ст. розвинули ідеї Л. Фейєрбаха та М. Г. Чернишевського, згідно з якими людині не вигідно заподіювати зло іншим, тому що у відповідь заподіють зло їй самій.

Українська етична думка у своєму розвитку пройшла складний і дуже цікавий шлях, який можна поділити на три головні доби. Перша — у межах XI—XV ст., — питання, пов'язані із розвитком духовності людини розглядалися на фоні розвитку державного інституту, який домінував над усіма сферами життя тогочасного суспільства, а також і над питаннями вирішення загальнолюдських моральних норм. У силі була концепція «держава—Бог—людина», з якою було щільно пов'язане людське існування. Державно-релігійні настанови вимагали від людини бути смиренною, слухняною і терплячою.

Другу добу (XVI—XVIII ст.) можна охарактеризувати як підйом філософської думки не тільки в Україні (розповсюдження братств і братських шкіл), а й в Європі взагалі. Ціле сузір'я філософів-українофілів (І. Копинський, П. Могила, І. Гізель, М. Смотрицький, Й. Борецький) ретельно готувало ґрунт для подальшого глибокого вивчення етичної проблематики у світлі тогочасних суспільно-політичних змін. Треба відмітити, що українська етична думка розвивалася в унісон із

західноєвропейською, свідченням чого є звертання до питань самопізнання і морального самовдосконалення людини. Окремо в українській філософській думці виділялися постаті Ф. Прокоповича, Г. Кониського і Г. Сковороди, які розробляли проблематику добра і справедливості як головних категорій, що впливають на діяльність людського суспільства.

Третя доба (XIX—XX ст.) характеризувалася постановкою і розробкою концепції «людина—нація» (особливо під час національно-визвольної боротьби), у світлі опрацювання якої українська етична думка розмежувалася на два напрями — радикальний (людина задля свого щасливого існування повинна перебудувати суспільне життя) і академічний («філософія серця»). У XX ст. етичну проблематику в Україні розробляли майже виключно вчені-марксистки, які спромоглися «вбрати» етичні настанови в «одежу» марксистського розуміння головних етико-філософських питань.

Етика XX ст. остаточно розвинулася як окрема наука і оперувала здебільшого концепціями «людина—Бог» і «людина—суспільство» у їх протиставленні чи взаємовпливі. Здебільшого увага зверталася на такі проблеми, як загальна моральна відповідальність людини, антагонізм розвитку внутрішнього світу особистості й суспільства, криза взаєностосунків між людьми різних культур, вирішення проблем морального самовдосконалення тощо. Науковий атеїзм виявився великою перешкодою на шляху розвитку ідеї споріднення Божих моральних настанов і вказівок з людськими моральними принципами.

Насамкінець можна підсумувати, що етика, виникнувши як необхідність пояснити колізії суспільного життя, зіткнення протилежних типів моральних настанов, пройшла довгий і складний шлях, який не може припинитися ніколи, тому що розвиток суспільства і людини набуває нового значення у контексті сучасного всесвітнього діалогу багатьох культур. Тому завдання сучасних етиків можна вбачати в тому, щоб знайти нові, узагальнюючі та прийнятні для всіх моральні настанови, заходи, які б змусили людство розвиватися у злагоді та гармонії.

Розділ III. Походження та історичні типи моралі

Як західні, так і східні культури проходять кілька стадій у своєму розвитку в рамках традиційного суспільства, бо всі вони попри відмінності, своєрідність, пов'язані з релігійно-етнічними, економічними особливостями, мають досить яскраво виражені схожі риси, тобто стиль життя. Оскільки він задається схожими об'єктивними обставинами, то й поведінка людей, їх мотивація, обґрунтування намірів також типізуються, незалежно від того, на яких засадах базується теорія, що вивчає звичаї: пояснює вона закономірності економічним чи духовним розвитком. Ми бачимо, як риси, що визначають людську мораль, поступово виявляються у тій чи іншій формі, усе виразніше вимальовуються й переживають свою кризу, руйнуються, витісняються на задній план більш розвиненими формами. Старе, забуте, незрозуміле новим поколінням раптом відроджується, набуваючи зовсім нового змісту.

Іншими словами, мораль історична. Вона, як чисто людська риса, безумовно, мінлива, як і сама людина. Тому, говорячи про виникнення моралі, необхідно з'ясувати найбільш загальні, принципові тенденції, які розвивалися протягом дуже довгої еволюції людства і спричинили виникнення того, що зараз ми називаємо мораллю.

§ 1. Передумови виникнення моралі

Узагальнююче визначення передумов виникнення моралі включає, по-перше, формування у стародавньої людини абстрактного мислення, здатності утворювати загальні поняття, визначати зв'язки й закономірності, формулювати принципи — наскільки це взагалі можливо на тому рівні. З розвитком цієї риси людської свідомості пов'язують узагалі появу ідеології, що вміщує зародки багатьох сучасних форм свідомості: фі-

лософії, релігії, науки, моралі, мистецтва, політики, права тощо. Дані про можливий час виникнення цієї синкретичної (зливої, нерозчленованої) ідеології різні: першими ознаками володів, мабуть, уже неандерталець (200—30 тис. років тому), а явними, стійкими — кроманьйонець (40—10 тис. років тому). Навички абстрактного мислення дозволяли давній людині формулювати закони світу, природи і людського суспільства.

По-друге, передумовою моральної свідомості можна вважати вироблення на початку людської історії соціального способу передачі інформації, соціальної спадковості, на відміну від генетичної програми поведінки — основи способу життєдіяльності всіх тварин. Якщо виходити з того, що людина є якоюсь мірою продовженням деяких тенденцій розвитку, випробуваних природою на тваринах, можна помітити, що у міру ускладнення живої істоти в її житті збільшується роль виховання через спілкування з собі подібними. Найважливіше це для близьких родичів людини — приматів, що мають дуже складну систему стосунків. З розвитком форм життя зростає ступінь індивідуалізації окремої істоти і ступінь її свободи. Без цих понять неможливо визначити суть моралі. Принциповою характеристикою людського існування, на відміну від тваринного, є не стільки відповідність матриці — інформації про життєдіяльність, закладеній у кожному організмі, скільки розвиток способу життя. Якщо тварина зберігає своє існування завдяки тому, що знає, як слід діяти, то сутність людського буття — у змінненні. Тільки людина сумнівається у своїй суті, суті свого буття, своєму призначенні. Тому вона й визначається як істота переважно моральна: постійний розвиток, крім свободи, потребує величезної відповідальності за прийняття рішення і наслідки цього вибору.

Нарешті, ще одна обставина: на відміну від біологічної програми, мораль гнучкіше реагує на зміни середовища проживання. Людство переживає значні зміни у коротші строки порівняно з природою. Що далі людина від природи, ці зміни інтенсивніші, оскільки суспільство само змінює себе, свій світ і свою діяльність. Безумовно, це також накладає відбиток на всю систему культури, включаючи мораль. Як і все живе, людство не дуже любить різкі й значні зміни в умовах існування. Як і все живе, людина захищає своє життя і добробут. За досить значних змін засобів і шляхів досягнення мети з часу свого виникнення до наших днів призначення моралі можна вва-

жати порівняним з інстинктивною програмою всього живого у нашому світі: мораль робить можливим збереження існування людини.

У особливості діяльності закладена третя передумова виникнення моралі: людська здатність діяти без розрахунку на негайний очевидний результат. Тварина діє, маючи на меті те, що існує об'єктивно: плід манго чи мишу. Принципова відмінність людської діяльності полягає в тому, що її мета до початку дії ідеальна, уявна. Початок дії та досягнення мети можуть розділяти роки, отже з людською терплячістю не може рівнятися навіть котяча. Людина планує засоби та спосіб дії і, нарешті, діє, одержує бажане, співставляє із задуманим і, як правило, буває розчарованою: уявне здавалося привабливішим. У цій незадоволеності — запорака людського розвитку і, крім того, дуже важлива особливість ставлення до світу, на яку спирається також і мораль.

Людський розвиток і, таким чином, людська мораль, починаються з того моменту історії, коли суспільство набуває можливості підтримувати існування слабких, позбавлених здатності приносити здобич, і цим кладе початок відокремленню ідеології від практичної діяльності, зближенню зв'язку поколінь (накопиченню соціального досвіду, соціальної спадковості). Принцип безкорисливого ставлення пом'якшував соціальне напруження, мабуть, урятував не одне життя у найжорстокіші часи і втілений у багатьох сучасних релігійних системах, наприклад, християнському милосерді без сподівань на винагороду, славу, вдячність людей.

Отже, характеристики моралі тісно пов'язані з тим, яким чином людина мислить, діє, поєднана з собі подібними в ті чи інші форми суспільства: мораль виникає внаслідок формування абстрактного мислення, соціальної спадковості, діяльності з «відстроченим» результатом.

§ 2. Особливості моралі традиційного суспільства

2.1. Звичаї родоплемінного суспільства

Якщо спробувати визначити історичний момент виникнення моралі, мабуть, його можна віднести до родового суспільства, яке мало певні ознаки структури. Передуючий родовому суспільству період залишається темним для всіх фахівців; можна лише припускати, як саме з необхідністю розвитку нового типу діяльності (виробляючої) була зламана

стара система стосунків між передлюдьськими істотами, що спиралася на зоологічний індивідуалізм. Ці тваринні стосунки (якщо припустити, що передлюдьське стадо було близьким за організацією та способом життя до сучасних приматів) основані на жорсткій ієрархії, відповідно до якої розподілялася їжа, взагалі права й обов'язки. Припускають, що перші кроки від передлюдини до людини пов'язані з неупорядкованістю статевого зв'язку (проміскуїтет) і певною рівністю. Упорядкування стосунків у цих первинних групах веде до виникнення уявлень про те, що припустимо, а що неможливе у поведінці кожного члена спілки залежно від того, до якої статево-вікової групи він належить. Передусім, така поведінка визначається практичними цілями, корисністю. Кожна група несе певну відповідальність перед рештою членів громади. Традиції забезпечують безконфліктність у стосунках. Індивід зазнає значного тиску з боку родичів (членів роду). Цей тиск обумовлений, по-перше, безпосередністю спілкування (безпосередній колективізм — рівна участь у праці і рівне право на її результати), по-друге, порівняно невеликою чисельністю людей, що постійно спілкуються, по-третє, відсутністю приватного життя.

У той же час, внутрішні спонуки людей, мотиви їх вчинків залишаються таємницею. Поняття гарного, доброго, правильного означає відповідність людини своїй ролі й збігається із загальною користю. Родова спільнота являла собою певну систему, функції кожного елемента якої фіксувалися традиціями. У випадку порушення традиції людина опинялася за межами цієї системи (вигнання — остракізм). Архаїчна мораль вирішує питання добра і зла категорично: добро — це виконання приписів, зло — їх порушення. Моральні правила мають порівняно простий, лаконічний характер й однозначно пояснюються. Добро і зло абсолютно протиставлені.

Поділ на «своїх» і «чужих» — один з визначальних принципів тлумачення суті моральних цінностей минулого, аж до наших днів. «Свої» — джерело добра, захищеності, надійності; «чужі» — пов'язані з небезпекою, загрозою, підступністю, тобто злом. Закони теж мають бути перевернуті: те, що добре для своїх, погано для чужих. Таким чином визначається ставлення до життя, майна, традицій, богів чужинців і, за своєю суттю, є персоніфікацією волі даної спільноти, яка захищає свої інтереси на шкоду іншій спільноті, уособленням морального суду.

Оскільки ані вирішення питань, ані відповідальність за саме таке вирішення не пов'язані з окремою людиною, моральний ідеал також лежить за межами індивідуальної компетенції, його навіть пов'язують з надлюдськими космічними силами. У стародавніх міфологічних образах відбите уявлення про совість, що має об'єктивований, надособистісний характер. Отже, ми бачимо, що основні поняття моральної свідомості мають своє об'єктивне втілення (предметна архаїчна логіка на відміну від сучасної абстрактної). Суб'єктом морального судження виступає община, але апелює вона до олюднених стихій природи, до предків, богів, виносячи вирок, спирається на авторитет могутнього захисника. Община виступає також суб'єктом виховання, передаючи кожній групі в певний період дозволене знання.

Особливу увагу в цій складній системі слід приділити заборонам (табу). На відміну від сучасного розуміння зла, незволеної поведінки, табу мали більш жорсткий характер і часом були пов'язані з таємним, забороненим знанням. Найважливіша група табу стосувалася родинно-шлюбних відносин — заборона інцесту (шлюбу між родичами). Друга важлива група табу регулювала ставлення до чужинців. Власне, підозрілість до чужих спиралась, наприклад, на очікування неодмінної ворожнечі між місцевими та захожими духами (що перебували з мандрівниками). Частково цю ворожість намагалися відвернути поборами з подорожніх на користь місцевих богів.

Третьою групою забороняючих правил (табу) регулювалося ставлення до померлих; правило не говорити погано чи зовсім не згадувати вголос ім'я померлого, можливо, спершу означало просте застереження — небажання викликати його до живих. Але про небіжчика, безумовно, турбувалися, забезпечували його притулком, одягом, їжею, знаряддями праці або зброєю, навіть тваринами, які супроводжували його до іншого світу. Можливо, ставлення до померлих — перший вияв гуманізму, принаймні, з ним пов'язують перші в історії ознаки культури. Четверта основна група табу пов'язана з їжею та питвом, і в ній ми можемо знайти коріння деяких сучасних правил пристойності, етикету.

Спочатку правила захищають дуже вузьке коло «своїх» на протилежність «чужим». У міру розвитку культури коло «своїх» розширюється. Первісна людина вирішувала для себе проблему «чужих» за допомогою табу, шлюбу, всиновлення,

названого споріднення. Універсальним засобом забезпечення рівноваги у світі в ході розвитку соціальної культури і появи згодом держави виявляється кровна помста (звичай убивати когось з роду кривдника у відповідь на образу або вбивство свого родича); її витісняє таліон (відповідна втрата відплата; таліон жорстоко вимагав точності виконання помсти, що, зрештою, припинило його існування). Кровна помста заснована на принципі колективної провини і колективної відповідальності; таліон — наслідок індивідуалізації відповідальності. Таліон витісняється композиціями: у цьому випадку третьою стороною виступає вже держава, яка визначає розміри матеріального відшкодування завданої шкоди.

2.2. Система моралі Давнього Сходу

Отже, родоплемінна роль визначається як синкретична, нерелективна, спирається на персоніфікований моральний закон (виявлення колективного інтересу), а також пов'язані з ним жорстоко окреслені заборони та приписи. Стародавня людина розвиває свою діяльність, набуває більш надійні джерела існування, ніж полювання, збирання й риболовство. Це аграрне виробництво, землеробство. Воно пов'язане з найважливішими змінами в житті людини: відходить у минуле вирішення питань на загальних зборах, влада переходить до ради старійшин, жерців і царів; не зникають, але відсуваються на другий план родові зв'язки, з'являється територіальна (сільська й міська) громада. Належність до певної громадської верстви тепер не пов'язана з віком і статтю — вона спадкується, зумовлюється походженням від певного предка. Вона відбивається у поведінці, одязі, прикрасах і навіть у комплексі добродійностей. Усій цій системі стосунків надає своєрідності патріархат, що по-різному виявляється в різних культурах. Виникають групи людей, більш чи менш обмежених у правах. У повсякденному житті становище жінок, дітей, рабів, більшості населення, визначалося місцем у суспільстві. Складна система різноманітних зв'язків стабілізується, набуває завершеного вигляду суспільної ієрархії — піраміди. Релігія, зародки наукового знання, у тому числі перші спроби усвідомлення власної історії (реальної, а не міфічної) та аналізу насущних проблем буття — це перші спроби рефлексії.

Найвідоміші досягнення китайської, індійської, месопотамської та єгипетської цивілізації — так звані «родючий півмісяць». Вони мали загальні характерні риси і, особливо

єгипетська та месопотамська, впливали на розвиток західної цивілізації.

Людина визначалася через належність до «своїх» і надзвичайно цінувала цей зв'язок. Своєрідний «первісний націоналізм» якоюсь мірою відображає дійсну перевагу цивілізації над дикунством і варварством. Умовою щасливого існування вважалася, перш за все, стабільність, а причиною катастроф, усіх жахливих потрясінь — порушення традицій, законів, невиконання обов'язків. А тому добродійність у цілому можна визначити як відповідність своєму суспільному статусу.

Рівень цивілізованості ще недостатній, щоб оберегати індивідуальне життя. Попри це, сім'я, діти, батьківська прихильність, турбота про близьких (живих і померлих) безсумнівно являють собою цінність. На побутовому рівні надзвичайно цінується миролюбність, незлобивість, хоч традиційно вихваляється агресивність царів — втілення військових доблестей. Серед царських добродійностей найважливіша — турбота про підданих, їх благоденство. Не належать до безумовних добродійностей працьовитість, тверезість, подружня вірність. Примусова праця для більшості населення була необхідною, але навряд чи виконання підневільних робіт могло сприйматися позитивно. Що ж до пияцтва і подружньої зради, вони засуджувалися лише у випадку, якщо зачіпались чийсь інтереси, у першу чергу, майнові.

Причину зла в буденному житті стародавня культура певною мірою пов'язує із соціальною нерівністю, природою окремої людини (наприклад, пожадливістю) і покладає на неї відповідальність. Як і межі добродійності, межі зла визначаються соціальним становищем. Очевидні злочини й провини не входять до зведень законів, покарання за них визначається звичаєвим правом. Засуджується навмисне убивство, крадіжка і пограбування, чародійство, клятвoporухення і лжесвідчення. Зберігається поняття харчових заборон, ритуальної нечистоти.

У пошуках миру й гармонії, справедливості й добра Схід задовго до європейців сформулював принцип (який можна назвати смисловим стрижнем сучасної системи моралі): як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть і ви.

Історія західної цивілізації багато в чому визначилася об'єктивним потенціалом збірника текстів, що увійшли у нашу культуру під назвою Ветхий Завіт і почитаються не тільки сучасним іудаїзмом, а й численними христия-

янськими церквами. Стисла, афористична форма біблійного Декалогу (Десяти заповідей) Мойсея іноді змушувала дослідників пред'являти неправомірні вимоги до стародавнього кодексу. Однак ця афористичність дозволила Декалогу вийти за межі вузьконаціональних вимог до поведінки, висловити загальнолюдський зміст норм моральності: «Не будеш з більшістю, щоб чинити зло. І не будеш висловаюватися про позов, прихилиючись до більшості, щоб перегнути правду»; «А хабара не візьмеш, бо хабар осліпає зрячих і викривляє слова справедливих» (Вихід. 23:2,8); «Не зробите кривди в суді: не будеш потурати особі вбогого, і не будеш підлещувати до особи вельможного, — за правдою суди свого ближнього!» (Левит. 19:15).

Загалом, опис повсякденних і фантастичних подій у Ветхому Завіті можна визначити як історію укладення Яхве договору з людьми, починаючи з Адама і закінчуючи пророком Мойсеєм, який передав умови договору людям у вигляді написів на кам'яних плитах — Закону. Оповідання ж про нещастя єврейського народу повинні були переконати у необхідності дотримуватися 10 заповідей, аби не втратити заступництва наймогутнішого з богів.

У давньоіудейській системі моральних цінностей, мабуть, яскравіше, ніж у будь-якій іншій давній східній культурі, виявляється пріоритет інтересів спільноти за рахунок індивіда, інтересів «своїх» за рахунок «чужих». Але й тут знаходимо дивовижну для тих суворих звичаїв вимогу бути справедливим до чужинців: життя мінливе, і кожен може втратити захист і підтримку («бо й ви були прихоськами в єгипетському краї» (Вихід. 22:20).

Отже, у давній східній культурі моральна свідомість тісно переплетена з практичним і магічним розумінням користі та знання. Мораль перших цивілізацій розвивалася у рамках традиційної культури і мала всі ознаки архаїчної свідомості. Але деякі риси відрізняють її від моралі первісного світу. Ці відміни пов'язані, перш за все, з розвитком патріархату, виділенням сім'ї як основної суспільної одиниці, диференціацією моральних цінностей на основі соціальної нерівності, а також із впливом теоретичного знання і писемного слова. Більш динамічна, більш відкрита культура доходить висновку про необхідність миролюбності.

2.3. Мораль і звичаї античності

Сучасна західна цивілізація починає свою історію від Стародавніх Греції та Риму, для неї це — античність (давнина). Однак і сусідами, і об'єктами воєнних операцій, і партнерами у торгових справах, і джерелом знань, мистецтв, умінь, рабів для європейців були давні східні цивілізації.

Звичайне для Сходу і ранніх етапів античності домашнє рабство переростає у класичне. Справа навіть не в тяжкості рабської праці, а у позбавленні її людської гідності: раба не називали на ім'я, відповідальність за його вчинки лягала на хазяїна, свідчення раба в суді приймалися лише в тому випадку, якщо були одержані під тортурами. Класичне рабоволодіння породило демократію («владу народу» — більшості вільних над меншістю вільних громадян-чоловіків). Частина у спільній земельній власності означала громадянство, була основою полісу (міста-держави). Для римлянина поліс — форма, в якій він виступає як людина, оскільки об'єднаний із співгромадянами правом, захищений від чужинців стінами та богами-заступниками, може реалізувати основні цінності, які були здебільшого ідеалом, а не реальністю: воля в межах закону, достойність відповідно до суспільного становища, законслухняність, обов'язок перед богами, батьківщиною і співгромадянами (пріоритет суспільних інтересів), доблесть. Найдавніші закони, обороняючи життя і майно громадян, досить часто визначали як міру покарання страту, не лишаючи це питання на розгляд суду. У той самий час ці закони мали відвернути кровну помсту. Людину античності не можна звинуватити у нехтуванні життям або ж неповазі до смерті: відмова у похованні та екстумація предків вважалися ганебним для неї покаранням. Громада могла прогнати небажану особу (остракізм) за межі поліса, внаслідок чого грек ставав «чужим», іноземцем, позбавлявся прав і привілеїв. Слід зазначити, що в грецькій цивілізації існував і дуже своєрідний варіант полісного розвитку, спартанський, що ґрунтувався на примусовому зрівнюванні всіх громадян (включаючи царів) у всіх стосунках заради збереження єдності, традицій. Ця система вимагала тотального контролю за кожним «рівним» з точки зору його відповідності прийнятим стандартам (Закони Лікурґа, близько IX—VIII ст. до н. е.) в усіх сферах — від форми бороди і плаща до шлюбу і народження дітей.

Як греків, так і римлян можна назвати надзвичайно «суспільними» людьми: вони цілими годинами обговорювали

новини, філософські і літературні твори на бенкетах, у театрах, лазнях, гімнастичних залах і цирках, бурхливо виявляючи емоції. Тут створювалася громадська думка, виносилися оцінки й вирокі; тож якщо говорити про звичаї, вони переважно мали безпосередньо колективний характер. У той самий час виникнення етики, розвиток теоретичної свідомості справляли величезний вплив на стан моралі, її індивідуалізацію.

Господарчою, воєнною, культурною одиницею античного суспільства була сім'я. Вона будувалася на законах патріархату і обов'язкової моногамії для жінок. Народження дітей вважалося обов'язком перед громадою, предками і самим собою. Діти були зобов'язані шанувати батьків, підтримувати їх у старості, батьки ж — давати дітям необхідну освіту. На відміну від спартанської системи освіти, метою якої було формування здатності виживання будь-якою ціною, зміст афінської визначався добре відомим афоризмом: здоровому тілу потрібен здоровий дух. Навчання інтелектуальне, музичне і фізичне диктувалося суспільними потребами і ґрунтувалося на принципах калокагатії (єдності прекрасного і доброго) і агоністики (змагання за досягнення найвищих результатів).

Важливою рисою античного життя було те, що політика не зводилася до інтриг вузького кола придворних, і, якщо вже не дозволяла досягти повної справедливості, то, в усякому разі, зберігала віру в можливість досягнення її саме політичним шляхом. Проте згодом цей принцип було доведено до абсурду, і за часів розпаду античної цивілізації пожадливі до видовищ і хліба натовпи продавали свої голоси політичним діячам.

З накопиченням багатства відходять у минуле старі цінності: знатність, доблесть, відданість і честь, порівняно з якими життя окремої людини зовсім не цінувалося. Цей ідеал суперечив реальному життю: самопожертва несумісна з ростом індивідуалізму. Соціальна цінність людини тепер визначалася грошима. До фізичної праці, звичайної для родової аристократії, за часів класичного рабства ставляться з презирством. Ці зміни усвідомлюються як занепад моралі, розпад цивілізації. Криза дійсно охопила всю систему, тому численні закони, спрямовані на збереження моральних цінностей (а по суті: відновлення традицій, повернення «золотого віку»), не змогли виконати свого призначення. У цей неспокійний час в Імперію ринула величезна кількість східних культів, лідером же виявилася вчення про боголюдину, яка (на відміну від старих богів) мала людську здатність співчувати всім стражданням,

божественну здатність переборювати смерть, царські право і могутність у перебудові світу за законами справедливості. На противагу законам земного світу християни проповідували безумовну миролюбність і братську любов. Чекаючи дуже скорого пришествя Ісуса, християни відмовлялися від особистої власності, сім'ї, своєї волі, бо старі цінності мали втратити свій сенс із загибеллю світу Зла.

Отже, мораль античного суспільства характеризується протилежними тенденціями у своєму розвитку: наростання індивідуалістичної орієнтації, яка виявляється у прагненні самовдосконалення, високому рівні самопізнання, з одного боку, а з іншого — у надзвичайному користолюбстві, марнославстві, жорстокості в боротьбі за владу, переживанні пороку як естетичної цінності.

2.4. Станово-корпоративна мораль Середньовіччя

Середньовічна культура включає в себе елементи племінної, язичницької культури і рафінованої (християнізованої) античної, і, нарешті, буржуазні елементи. Тому можна сказати, що Середньовіччя — це, з одного боку, вищий рівень розвитку традиційного суспільства, а з другого — його подолання, руйнація, зародження цивілізації сучасного типу. Людина Середньовіччя більш гостро й безпосередньо, ніж наш сучасник, переживала події, бурхливо виявляла свої почуття: від дикої невтримності до шаленої радості існування. Адже людське життя у ті часи протікало більш відкрито, у всіх на очах — у буквальному значенні цього слова; відлюдкуватість, інтимність не характерні для тієї доби. Усі зміни відбувалися циклічно, початок збігається з кінцем. Кінець Світу означав його початок. Ця повторюваність подій робить усіх раніше й нині живучих відповідальними за первородний гріх, усіх іудеїв також — за смерть Ісуса Христа (хрестоносці вважали, що карають катів Христа, а не їх нащадків). Для людини Середньовіччя дивним чином співіснують світ реальний і світ ідеальний, ідеал і груба реальність, жахи й небезпеки земного світу — з Небом і Адам, Рай Адама та Єви — з тим, до якого потрапляють праведники і який ствердиться на Землі після Пришествя Христа, а обірваний і жадібний грабіжник — з піднесеним і шляхетним лицарем. Індивідуалізм, розроблений античністю і сприйнятий християнством як індивідуальна відповідальність перед Богом, існує поряд із загальнолюдською відповідальністю, яка наступить разом з невідоротним Кін-

цем Світу. Істинна наука, справжнє мистецтво, «добрі» звичаї — у копіюванні, відтворенні священної влади й краси. Те ж можна зауважити і щодо права: останнім доказом у судовому розслідуванні могло стати свідчення про те, що «так робилося з незапам'ятних часів».

Як і раніше, кожна людина визначається незалежністю до суспільної групи — станом. Ми бачимо тут ту саму піраміду, на вершині якої — Бог, на нижній сходинці — простолюдини. Християнство малювало ідилічну, урівноважену картину суспільства, в якому кожна верства покійно займає відведене їй Богом місце в очікуванні Страшного Суду, котрий має відновити справжню рівність. Бідність у цій системі вважалася позитивною цінністю (особливо у Ранньому середньовіччі) і перепусткою до Раю. Вона потребує милосердя й подаяння.

Належність до соціальної групи означала певний рівень багатства, розкошів. Багатство не за статусом — ганебне. Силою об'єднання виступають певні права (привілеї) і певні обов'язки, станова честь. Спроба перейти до іншого стану, тобто змінити зовнішній вигляд, поведінку, рід діяльності, викликає жорстоке глузування і обіцянку безславного кінця, ганьби. Разом з тим чесноти і пороки не стільки індивідуальні, скільки абстрактно узагальнені, мають станово-корпоративний характер. Ідеалізований лицар щедрий, шляхетний, відважний, в очах селянина він — хтивий і користолюбний, селяни — скупі, монахи — розпусні, жінки — балакучі, а всі вони — здобич Диявола! Праця як цінність визначається не у зв'язку з її змістом, мучення у праці — це засіб боротьби з гультяйством, отже, й з розпустою як такою. Тут є своя ієрархія: найкраща праця — аграрна, торгівля викликає підозри, лихварство безсумнівно засуджується (як і більшість ремесел).

Сполучною ланкою станової піраміди — від Бога до найменшої людини — є договір. Договір із сеньйором передбачає взаємні зобов'язання — служіння, з одного боку, і заступництво (патерналізм — від лат. — «батьківський»), з іншого. Вірність договору — одна з основних чеснот Середньовіччя, порушення договору — злочин проти станової честі. З іншого боку, сповідь, визнання гріховності, каяття знімає провину — від імені Бога церква прощала гріхи. А з XII—XIII ст. з'являються індульгенції (від лат. — «милість»), якими гріх, відповідно до «Такси святої апостольської церкви» відпускався за плату — залежно від його тяжкості. Індульгенція зрівнює

здійснений проступок і намір його здійснити. Таким чином церква привласнила собі повноваження вищої судової інстанції. Церква була центром суспільного життя, джерелом інформації. Численні обряди, свята, таїнства формували поведінку й думку парафіян. Відлучення від церкви фактично виключало людину із суспільства. Віра відокремлює «своїх» від «чужих», поділ світу відбувається тепер за принципом віросповідання (релігійний расизм, за висловом історика Ле Гоффа). Однак іновірця можна повернути до істинної віри, а еретика (від грец. — «особливе віровчення») — ні. Він більш небезпечний ворог, якого треба знищити, покаюся він чи не покаюся. До ненависті тут домішувався марновірний страх, який привносить у життя підозрлість і жорстокість. Людина Середньовіччя твердо впевнена, що за кожний вчинок є відплата, тож тортури і страти можна вважати наслідком загостреного почуття справедливості.

Другим полюсом культури Середньовіччя було лицарство. Хоча ідеали придворного життя сприймаються як протилежні релігійним цінностям (покорі та всепрощенню), проте між ними є суттєвий зв'язок: служіння, обітниця, до яких ставилися надзвичайно серйозно. Середньовічна культура виробила цивілізовані правила поведінки для людей, які відзначалися буйним, запальним норовом, пихатістю і несамовитістю, але не бажали набути репутації варварів. Виявленням достоїнства шляхетної людини стали повага до іншого (але рівного!), безмежна щедрість, захист слабкого, вірність слову, справедливість — навіть якщо це було небезпечно для життя. Визначальною цінністю у лицарській культурі можна вважати честь, яку захищали будь-якою ціною. Справою честі були пошуки сильнішого супротивника, честь не дозволяла нападати на слабшого або того, хто впав. Звичайно, кодекс честі суперечив реальним бойовим умовам: у війнах не гребували хитрощами, несподіваними нападами, мародерством, захопленням полонених задля викупу тощо. Кодекс же честі вироблявся на змаганнях, турнірах — у присутності Прекрасної Дами. З лицарською культурою пов'язують виникнення сучасної західної форми шлюбу.

За тих часів велика патріархальна родина ще зберігала свою владу над індивідом, визначала міру його відповідальності, поведінку. З XII ст. зростає цінність моногамної сім'ї, у тому числі й завдяки зусиллям церкви (обмеження позацерковних форм шлюбу, зміцнення шлюбних зв'язків). Кодекс

лицарського ставлення до жінки з придворної гри (з старофр. — куртуазне кохання) перетворюється на норму поведінки різних станів.

Піднесений образ лицаря увібрав у себе найважливіші цінності людської моралі і завдяки цьому виявив цивілізаційний вплив на суспільство й через століття після того, як реальна аристократія втратила своє верховенство у політиці, економіці, суспільному житті.

Станово-корпоративна мораль середньовічної Європи повною мірою відбила суперечливий характер цієї культури. З одного боку, це найбільш розвинута форма традиційного суспільства, яка характеризується підкоренням індивіда стану (станова честь), офіційній католицькій ідеології. З іншого боку, середньовічне християнство орієнтувало людину на особисту відповідальність у гіпертрофованій формі, що викликана почуттям провини, каяття, жалості. Виявлення цієї тенденції, що поступово розвивалася у родоплемінній і давньосхідній, особливо в моралі античного суспільства, призводить до розпаду традиційної системи моралі.

§ 3. Основні тенденції розвитку моралі у сучасній цивілізації

Буржуазна мораль з часів свого виникнення зазнала значних змін, які відображають саму суть буржуазного способу існування. Зростання темпу життя перетворює час на гроші. Епоха Відродження змінила оцінку людини та її можливостей. Людина багато чого може, вона має право на розвиток своїх здібностей, і це не суперечить підвалинам християнства: успіхи людської діяльності, плоди її зусиль — доказ прихильності до неї Господа. Висновки з нової версії християнства XVI ст. — **протестантизму** коротко такі:

— автономна особистість наділена правом приймати рішення і нести за нього відповідальність;

— свобода стає основоположним принципом тодішньої моралі, тому що зовнішня соціальна регуляція все більше перетворюється на саморегуляцію;

— внутрішній світ людини збагачується, ускладнюється, вона стає здатною до рефлексивності і безпристрасності (розважливості);

— людина, що приймає рішення без примусу, відповідає за свої вчинки перед людьми і законом, незалежно від раси,

кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, верстового чи іншого становища, відповідно до визначення Загальної декларації прав людини (1948 р.);

— церква розглядається як вільне зібрання рівних;

— людина здатна до самоконтролю і має право на свободу віросповідання.

На відміну від жорсткої, аскетичної програми раннього протестантизму, **буржуа** прагне забезпеченості, збільшення багатства — це розглядається як реалізація життєвого призначення людини і служіння Богу. Однією з важливіших чеснот є ощадливість. Феодалну честь витискають поняття чесності, обов'язковості, пунктуальності, що визначають репутацію. Її основа — працьовитість і професіоналізм, що викликає повагу до певної межі, яка співвідноситься з рівнем оплати. Демонстрація успіху, благополуччя — це також спадкова часина доброї репутації, надійності. Натомість, бідність на світанку капіталізму розглядається як злочин (у XVII ст. бідні, хворі, бродяги ізолювалися від суспільства, їх віддавали до робітних домів). Сучасний капіталіст, вважаючи, що убогство — це право людини, реалізація її свободи, все ж віддає перевагу створенню добродійних фондів і закладів, різноманітних програм для професійної освіти в'язнів. Суспільство намагається захистити традиційні цінності — дім, родину, незважаючи на те, що часто професійна діяльність вступає у суперечність з ними. У той же час, при всій відкритості культури, буржуа старанно захищає своє приватне життя, недоторканність особистості й житла, професійні, бізнесові таємниці. Завдяки інтенсивному розвитку науки, взагалі цивілізації, продовжується життя, це змінює розуміння прав особистості, зміст гуманізму.

З самого початку своєї історії буржуа характеризується як вкрай агресивний, наполегливий соціальний тип, що прагне успіху будь-якою ціною. У пошуках найкращих умов, сировини, ринку збуту буржуа виходить за межі своєї держави, доповнюючи свій націоналізм його протилежністю — космополітизмом. Буржуа створює світовий ринок і людство як таке, охоплюючи його торгівлею і виробництвом (глобалізм), відтворює соціально-економічні відносини різних рівнів розвитку. Відроджує рабство, работоргівлю, імперії, колоніальну залежність. Це особливо яскраво демонструє XX століття. Розподіл світу між капіталістичною і соціалістичною системами спричинив їх напружене суперництво. Зовні вони зовсім

різні, будуються за протилежними принципами (перша — на індивідуалізмі, друга — на колективізмі), але найбільш гострі моменти виявляли їхню схожість: маніпуляція свідомістю мас, придушення інакомислення, створення кумирів, колективна відповідальність, синдром «чужого» тощо. Так, початкова фаза розвитку *капіталізму* на могутнім шарі традиційної культури у Російській імперії кінця ХІХ— початку ХХ ст. призвела до відродження моралі, яку визначають такі риси:

— общинність, що нівелює особистість, примусова та добровільна відмова (аж до рабського стану) від власної волі; знецінення індивідуального життя, ущемлення особистих інтересів — «заради загального блага»;

— міфологізованість свідомості: уособлення ідеалу (культ особи), віра в магічну силу слова, наказу, перекладання права рішення на начальство;

— зрівняльна рівність («проста радянська людина», «незамінних людей немає») як цінність поряд з системою пільг, звань, заохочень («знатна свинарка»), які виправдовували існування привілеїв панівної еліти;

— постійне відродження ворожості до «чужого» («ворог народу», «шкідник» тощо), із знищенням якого життя стане краще і веселіше; моральна оцінка прирівнюється до судового вироку — за відсутності правового захисту;

— утвердження соціальної неповноцінності деяких видів діяльності, груп населення (інтелігенції, віруючих), ідеологій (український буржуазний націоналізм) та національних культур;

— колективна відповідальність (родин репресованих, трудових колективів тощо), що й породило єдине у своєму роді явище — радянський народ, відомий своєю терплячістю, миролюбством і душевністю.

Таке становище зберігалось завдяки надзвичайно замкненому інформаційному простору, у межах якого нав'язувався ідеал людини, яка жертвує сьогоднішнім благом заради світлого майбутнього людства. Аскетичне самообмеження у поєднанні із соціальним оптимізмом і страхом несхожості з ідеалом (конформізм) поступово стають основним стрижнем існування людини з огляду на гальмування розвитку економіки, політики та інших сфер суспільного життя. Із соціальної системи цінностей були вилучені інші стимули, окрім моральних. Ідеологи вдалися до останнього засобу — моралізаторства, апелюючи до почуття відповідальності й працелюбства

(«активний, діяльний характер моралі»), колективізму («відданість загальній справі») і гуманізму («все — на благо людини!»). Але резерви цього способу розвитку були вичерпані, що й породжувало «соціальну пасивність», «подвійну мораль», «розбіжність слова і діла».

Для визначення реальної цінності результатів цих змін потрібна певна часова дистанція, нашому ж часу доступно лише визначення загальних тенденцій розвитку людської природи:

— мораль усвідомлюється як окремий, самостійний вид діяльності, стосунків, свідомості;

— у міру розвитку писемної культури й наукового знання моральна свідомість відчуває все більший вплив етики;

— у зв'язку із зростаючою спеціалізацією людської діяльності виникають і спеціальні моральні кодекси (лікаря, юриста, воїна, педагога і т. п.);

— у коло моральних проблем включається не тільки ставлення людини до людини, а й людини до середовища існування: сьогодні це складова гуманізму;

— норми моралі набувають загальнолюдського характеру;

— зростають свобода і відповідальність особистості, її моральна цінність, таким чином відбувається гуманізація моралі.

Вивчення історичних змін у звичаях людей містить величезний моральний потенціал. Як би не зміцнювалися моральні закони, як би не удосконалювалися моральні норми, найважливіше відкрито вже давно. І хоча цей принцип виголошували різними мовами, і кожен формулював дещо інакше, сенс його залишався незмінним: вчиняйте іншим так, як хочете, щоб люди чинили вам.

Розділ IV. Сутність, специфіка та функції моралі

Моральна сфера людського життя надто складна. І досі дослідники моралі ставлять запитання про причини виникнення і функціонування моралі, полемізують щодо її визначення тощо. Залежно від розуміння місця, ролі, значення моралі у житті суспільства і людини вона інтерпретується як:

- сукупність правил для регулювання людської поведінки;
- безпосереднє вираження людяності, піклування про людину;
- особлива сфера ціннісного буття людини;
- засіб обслуговування людської діяльності;
- засіб з'ясування сенсу існування і сфери самореалізації;
- форма духовно-практичного опанування світу або форма суспільної свідомості чи духовного життя суспільства;
- форма самосвідомості людей;
- мудрість життя;
- практична філософія тощо.

З'ясування сутності моралі, її специфіки, функцій, структури і є головною метою теми.

§ 1. Природа і сутність моралі

Питання про природу, сутність і розвиток моралі розглядається з огляду на підходи щодо виникнення людини (релігійні, натуралістичні, соціально-історичні концепції).

У *релігійних* концепціях мораль обґрунтовується як така, що дана самим Богом, підкреслюється її універсальний, загальнолюдський характер — тобто вона поширюється на всіх людей без винятку і всі рівні перед її вимогами, всі мають їх дотримуватися. Релігійна етика наповнює мораль високим духовним змістом, захищає її від спрощення, утилітарності.

Однак релігійні концепції виносять витoki моралі за межі суспільства й недооцінюють значення особистості у становленні моральної свідомості.

Натуралістична етика, провідні ідеї якої найвідчутніші у творах Ч. Дарвіна, В. Ефроїмсона, П. Кропоткіна, П. Симонова, Г. Спенсера, З. Фрейда, К. Юнга та ін., витoki моралі шукає у природному світі, у біологічній природі людини. Тобто вона виникла в процесі еволюції тваринного світу та абсолютизує значення біологічного чинника у виникненні моралі. Сутність моралі тут вбачається, врешті-решт, в інстинктах самозбереження та продовження роду (виду). Спрощується і викривляється процес виникнення і розвитку моралі у теоріях суспільного договору.

Більш виваженим і глибоким здається *соціально-історичний* підхід до виникнення людини й моралі. Аристотель, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін. обґрунтовували соціальну природу моралі, її витoki шукали у розвитку суспільного життя. На думку прибічників соціально-історичного підходу, мораль є наслідком матеріально-економічних відносин суспільства. Її виникнення пов'язується з необхідністю підтримання суспільного (людського) на відміну від тваринного способу життя, з потребами координації, узгодження індивідуальної за характером діяльності з колективною взаємодією для виживання людини за суворих умов життя первісних спільнот, з потребами регулювати міжлюдські стосунки, упорядковувати людське спілкування тощо.

Походження моралі, як уже зазначалося, тривалий історичний процес, підготовлений природними і соціальними чинниками. Безпосереднім джерелом моралі стала об'єктивна суспільна потреба у колективному житті, його організації, у погодженні і врегулюванні спільної і в той же час індивідуалізованої діяльності, що зливається у суспільному процесі виробництва самого життя, у відтворенні людського способу існування. Мораль є продуктом суспільно-історичного розвитку, що розгортається на основі й у процесі практично-духовної діяльності людей. Вона відбиває цілісну систему поглядів на суспільне життя, переконань, зв'язок суспільства і особистості, залежність певних звичаїв, традицій, норів, норм від суспільних інтересів. Зміст реальних вимог, приписів визначається конкретно-історичними соціальними умовами, матеріальними і духовними чинниками. Отже, мораль є соціальним феноменом, продуктом соціального буття і розвитку,

детермінованим соціальними умовами. Вона не є результатом людського свавілля, а об'єктивно обумовлена і виступає необхідною формою самоздійснення суспільних індивідів.

З розвитком матеріально-економічних відносин, ускладненням суспільного життя, зростанням духовних начал у житті людини поступово формується моральна система суспільства. Вона виражає інтереси суспільства, пануючих у ньому соціальних груп (верств, каст, класів). Отож вона виникає і розвивається у людській спільності як спосіб регулювання міжлюдських стосунків. У ставленні до іншого як до людини реалізується людська (соціальна) сутність індивіда, задовольняється органічна для суспільної істоти потреба у співпричетності до інших, до суспільства. Мораль реалізується безпосередньо у ставленні до іншого як рівного собі.

Пріоритетне місце у моралі займає проблема погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів. За цих умов мораль стає духовним засобом осмислення і вираження загального інтересу колективу, спільноти, суспільства, способом здійснення волі суспільної цілісності, до якої належить людина. Вона підводить стихії індивідуальних, приватних, особливих (сімейних, групових, професійних, етнічних тощо) інтересів людей під загальний знаменник суспільного інтересу. Призначення моралі полягає у підтриманні та захисті єдності й цілісності спільноти, суспільства за допомогою базових суспільних духовних цінностей. Такі цінності, маючи високу значущість, авторитетність для суспільства і людини, орієнтують і спрямовують дії, поведінку людей. Вона є способом регулювання поведінки людини і здійснюється шляхом вироблення духовних цінностей, які є метою та сенсом людського існування.

Мораль передбачає ціннісне ставлення людини до природного світу, суспільства, спільнот, соціальних інститутів, соціальних суб'єктів, інших людей і до самої себе. Моральні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються моральною свідомістю людини, кристалізуються в її ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настанови й реалізуються у вчинках, лінії поведінки на життєвому шляху особистості. У моралі санкція моральної свідомості дій соціальних суб'єктів здійснюється у формі оцінки (схвалення чи

засудження), яка відповідає загальним принципам, нормам, поняттям добра чи зла, справедливості, блага.

Сутність моралі неможливо з'ясувати поза зв'язком із суспільною практикою, діяльністю, поведінкою людей, соціальних суб'єктів. Мораль включена у різні види діяльності (професійно-трудова або економічна, соціально-політична, сімейно-побутова, науково-пізнавальна, художньо-естетична тощо) і реалізується в них. Вона є важливою складовою практичної діяльності і може сприяти або ж, навпаки, шкодити досягненню суспільного ідеалу.

Виходячи з соціальної сутності людини, мораль розуміється як спосіб присвоєння людиною соціальності у діяльності й існуванні, як спосіб специфічно людського існування, як різновид практично-духовного освоєння дійсності, оціночно-імперативний спосіб освоєння світу, пов'язаний з виробленням духовних цінностей і вимог, форма людської індивідуальності, що складає особливу систему орієнтації людини у соціальному середовищі. Це означає що моральні погляди, судження, оцінки, вимоги тощо є продуктами активності моральної свідомості людей, які вступають у відносини із зовнішнім світом як представники колективів, спільнот, суспільства.

Отже, джерело моралі — у суспільних потребах людини, спільнот, у суспільній необхідності підтримувати колективне життя людей, регулювати суспільні, міжлюдські відносини. Сутнісні риси моралі — це, перш за все, її соціальна природа й соціальний характер функціонування (тобто вона виникає і функціонує тільки у суспільстві). Оскільки мораль реалізується лише у вчинках людей, то її властивий діяльний характер. Мораль, як правило, — ціннісне ставлення до соціальних суб'єктів, соціальних інституцій, однієї людини до інших. Такий характер моралі також є однією з сутнісних її рис. Мораль виробляє цінності, виявляє міру людяності процесів зовнішнього світу і рухається в межах альтернативи добра чи зла. Вона асоціюється з безкорисливістю, передбачає свідомий вибір цінностей, рішень, дій, вчинків, добровільне слідування моральним вимогам, нормам. Моральне ставлення людини до світу зорієнтоване на ідеал добра.

Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст і тому містить у собі й цінності, вистраждані народами світу у процесі свого існування (їх ще називають простими нормами моральності і справедливості або елементарними правилами людського спільного життя), й

етнічні, що відбивають особливості духовного розвитку конкретного народу (нації), й соціально-групові, вироблені, перш за все, домінуючими (чи панівними) верствами, класами. Загальнолюдські моральні цінності орієнтують на ідеали гуманізму, рівності, справедливості, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності і мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра і справедливості, на протистояння злу, на розумні потреби, на певне самообмеження заради блага інших, причому не з примусу, а свідомо й добровільно. Усі складові і, перш за все, загальнолюдські моральні цінності, задають і формують цілі духовної культури, критерії оцінки, а сама мораль стає ціннісно-смісловим ядром культури, надає їй гуманістичного змісту.

Отже, *мораль* — це сукупність вимог, приписів, норм і принципів щодо поведінки людини у ставленні її до суспільства, соціальних інститутів, суб'єктів, до інших людей і до самої себе з позицій добра чи зла.

§ 2. Специфіка моралі

Мораль, як різновид практично-духовного способу освоєння світу, як спосіб ціннісного орієнтування за допомогою нормативно-імперативного механізму, регулює поведінку людини і суспільні відносини. Вона тісно пов'язана з політикою, правом, релігією, мистецтвом, наукою, але має свою специфіку, що й визначає її особливе призначення для організації суспільного життя.

На відміну від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії), для моралі специфічним є її нормативний, ціннісний та імперативний характер. Вона є особливим способом практично-духовного освоєння дійсності й відрізняється від теоретичного (науки), художнього (мистецтва) і міфологічного (релігії) способів, виражає суспільну потребу у формі морального ідеалу, в формі належного. Це ціннісна свідомість, яка передбачає нормативний зразок поведінки. У будь-якій моральній системі завжди існують найвищі цінності, що наповнюють життя суспільства, спільнот, особистостей власним сенсом. У моралі виявляється міра людяності спільнот, соціальних груп, суспільства.

Як спосіб соціальної регуляції, на відміну від звичаю, традиції, моди, ритуалу, адміністративних і гігієнічних, організа-

ційних і техніко-технологічних вимог, економічних, державно-політичних чинників і права, що приписують діпазон, послідовність, інтенсивність, спрямованість дій, вчинків тощо, мораль має також свою специфіку. Найвагомішими регуляторами соціальної поведінки людей поряд з мораллю залишаються звичай і право.

Історично першим видом соціальної дисципліни вважається звичай. Звичай, як правило, мають чітко окреслену локалізовану сферу дії, вони поширюються на представників первісного родового колективу, громади чи якоїсь спільноти (етнічної, професійної тощо), характерні для певного часу. Мораль претендує на всезагальність на абсолютне значення її цінностей. Звичай тяжіє до минулого, відбиває традиціоналізм та консерватизм і найбільше значення, авторитет має у так званих доіндустріальних типах цивілізації (від первісного до феодального суспільства). Мораль у своїх цінностях виражає назрілі, ще не реалізовані суспільні потреби, спрямована у майбутнє, націлена на удосконалення, покращення суспільних відносин, стосунків між людьми. Якщо звичай стверджує суще (реальне), то мораль — належне (ідеальне). Для звичаю характерна детальна, однозначна, жорстка, ситуаційно обмежена регламентація, де відкидаються імпровізація, свобода вибору варіантів дії, вчинків. Звичай вимагає виконання і не цікавиться мотивами поведінки. Мораль же вимагає особистої відповідальності й за вчинки, й за їх мотивацію, й передбачає свободу вибору моральних цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Тому мораль вважається більш розвинутим і складним способом регулювання поведінки людей у порівнянні зі звичаєм. Це історично досконаліший спосіб соціальної регуляції.

У цивілізованих суспільствах важливого значення набуває право як соціальний інститут, що виконує дещо схожі з мораллю соціальні функції. І мораль, і право виникають для задоволення суспільної потреби у підтримці стабільності й цілісності суспільства. Вони несуть у собі сукупність відносно стійких вимог, норм, приписів, правил, які виражають суспільну волю, історичну необхідність, де закладені уявлення про добре, справедливе, належне. І мораль, і право намагаються охопити практично всю сукупність суспільних відносин, але це вдається їм по-різному, специфічно.

Специфіка моралі пов'язана з її всепроникаючим характером (присутністю в усіх без винятку сферах і видах житте-

діяльності людини за допомогою мотиваційних та оцінювальних механізмів людської свідомості), універсальністю. Приписи моралі носять універсальний, всюдисущий, загальнолюдський характер і застосовуються у будь-яких життєвих ситуаціях. Моральні вимоги завжди формуються як всезагальні, універсальні, вони для всіх і конкретно для кожного. Більшість моральних приписів носить узагальнений, світоглядний характер. У моралі людина поводить себе не як приватна особа, а як представник усього розумного світу, визнає інших рівними собі, гідними поваги незалежно від демографічних, майнових, інтелектуальних, релігійних та інших параметрів. Мораль регулює стосунки людей з приводу суспільних, приватних і інтимних рівнів життєдіяльності, слугує єднанню з людьми, стверджує моральну спільність людства, тоді як право обмежується регулюванням тільки тих соціальних відносин, що мають найбільший суспільний інтерес (захист життя людей, їх власності, матеріальні, майнові, трудові, сімейні стосунки тощо), і не втручається у стосунки товариськості, дружби, кохання й інші сфери духовного, інтимного життя людей, їх думки, почуття.

Право має офіційний, закріплений соціальними інституціями (інституціональний) характер. Воно виникає набагато пізніше моралі, разом з державою, спирається на її силу та авторитет. Норми права мають офіційно-обов'язковий характер, їх виконання забезпечується, якщо це необхідно, органами державної влади примусово аж до застосування сили. Цінності моралі (норми, вимоги, приписи, правила, оцінки, принципи, ідеали, уявлення про добре, зле, справедливе тощо) не мають такого інституціоналізованого характеру, вони підтримуються силою громадської думки та особистими переконаннями людей, їх совістю. Вони можуть, якщо це потрібно, підтримуватись і правовою нормою, і авторитетом держави.

Право — це чітко сформульовані однозначні норми, завжди писані, де виражена воля законодавця. У них формально закріплені, зафіксовані права та обов'язки громадян. Мораль же спирається на письмово не оформлені вимоги (приписи, повеління, заборони), які виникають стихійно у творчості людей і відбиваються у суспільній свідомості як потреби суспільного життя. Моральні цінності носять безособовий, анонімний характер, звернені до всіх і від імені всіх.

Мораль завжди пов'язана з добровільним виконанням вимог, правил, приписів на основі власного вільного вибору автономної особистості. Свобода є дійсною причиною морального вчинку. Моральний вчинок відбиває характер мотивації, виконується з поваги до моральних цінностей суспільства, сприйняття моральної цінності як власної. Для права головним є законслухняність поведінки, відповідність вчинку нормі закону, його не цікавить характер мотивації особистості. Моральні характеристики людини враховуються правом при правопорушеннях.

Право має більш консервативний, статичний, формальний характер, не завжди встигає за змінами у соціальних процесах. Воно може гальмувати процеси оновлення суспільства. Діючі закони можуть не відповідати суспільним потребам та інтересам, але не можуть бути змінені без законодавця. Мораль як неформалізований, ідеальний феномен, є більш динамічним, гнучким регулятором. Специфічною рисою моралі є її принципово безкорисливий характер, орієнтація не на утилітарні цінності, корисливі дії, вчинки, а на примноження добра, благородство, справедливість, оскільки вона вирішує не прагматичні завдання, а завдання самовдосконалення особистості.

Право завжди мало й має одним із своїх джерел і засад стихійну практику стосунків, що склалися, і відбиває звичаї народу, його громадську думку. Відбір, конкретизація норм моральної взаємодії, що заявили про себе, раціональне їх осмислення й обґрунтування стає для законодавця одним із шляхів законотворення.

Правова і моральна регуляція не існують у чистому вигляді. Будь-яка правова норма, документально зафіксований стан, інструкція, статут, будь-яке усне розпорядження не в змозі однозначно визначити діяльність безпосереднього виконавця у сфері інституціональних стосунків. Завжди залишається певний простір і для власного розуміння, ставлення виконавця, для його самовизначення щодо справи, людини. Тому правова і моральна регуляція доповнюють одна одну, взаємодіють для стабілізації цілісності суспільства. Але право залишається більш зовнішнім регулятором поведінки, а мораль — глибоко внутрішнім, особистісним способом орієнтації, саморегуляції життєдіяльності чи культури життя людини.

Отже, мораль відрізняється від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії) такими властивостями як імперативність, нормативність, оцінювальність.

Імперативність — це форма вираження повелінь (приписів, вимог), спосіб їх реалізації, що орієнтує особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Мораль у такому ракурсі велить, певним чином, як належно ставитись до людей, до суспільства, його інституцій, до природи і до самого себе.

Золоте правило моральності — ставитись до іншого так, як хотів, щоб інші ставились до тебе. Вона завжди була одним із способів погодження суспільних та індивідуальних інтересів, у взаємодії яких пріоритет залишається за суспільним. Імперативна властивість моралі покликана забезпечувати єдність суспільства, наступність у розвитку його духовного життя, орієнтує індивідуальну поведінку залежно від норм суспільного життя, що історично склалися. В історичному розвитку відомі жорсткі форми зовнішнього соціального контролю за поведінкою людини (від первісного до феодального суспільства — так звані традиціоналістські суспільства, де домінували відносини особистісної залежності). Поступово у регулюванні поведінки перевага надавалася саморегулюванню, де особистість розглядалася як автономна, вільна істота, здатна обирати варіанти поведінки на власний розсуд (це стосується більше індустріальної цивілізації чи буржуазного (капіталістичного) суспільства, де домінує речова залежність людини). Імперативність як моральна необхідність і особиста свобода — два взаємопов'язані боки моралі, що розглядають свободу як свідомий вибір і відповідальний спосіб дій у межах моральної необхідності.

Нормативність моралі виражає моральну необхідність, що існує у суспільстві, у дотриманні відповідних норм, правил, вимог для досягнення необхідного результату у стосунках між людьми. Норми, правила, приписи, вимоги, заборони програмують поведінку людини, визначають спрямованість її дій. Нормативність є способом відтворення у суспільстві типових стосунків через одиничні дії, вчинки індивідів, засіб зв'язку між людьми різних поколінь чи епох. Моральні норми поділяються на два типи: норми-заборони (табу) відповідних дій та норми-зразки поведінки. Норми-заборони з'явилися історично раніше, ще у родовому суспільстві і обмежували сваволю, природні інстинкти людини (як тварини). Норми-зразки поведінки відбивають вищий рівень суспільного розвитку, пов'язаний з розвитком цивілізації. Заборони і

зразки — це два боки єдиних моральних вимог, вони визначають межі між неприпустимим і бажаним у поведінці людей. Нормативність моралі є процесом перетворення об'єктивної вимоги у суб'єктивну дію. У моральних нормах виражаються прості правила моральної поведінки, підсумком чого має бути максимальна відповідність інтересів суспільства, спільноти й особистості.

Оцінювальність моралі пов'язана з її здатністю до схвалення чи засудження (осуду) явищ соціальної практики, дій, вчинків, поведінки людини, інших соціальних суб'єктів. Оцінювальність встановлює відповідність чи невідповідність вчинків, мотивів, дій соціальних суб'єктів, їх результатів і наслідків вимогам пануючої моральної системи, її моральних цінностей. Оцінки виносяться громадською думкою стосовно будь-яких соціальних явищ: економічних, політичних, релігійних тощо і особистістю стосовно своїх вчинків, дій (самооцінка). Форми оцінювання виражаються у схваленні, погодженні, симпатії чи несприйнятті, обуренні, осуді, гніві тощо. Оцінювальність є способом визначення моральної сутності людини у її ставленні до інших (особистостей, спільноти, суспільства взагалі і його інституцій зокрема) з позицій добра або зла, справедливості чи несправедливості, відповідальності чи безвідповідальності, любові чи ненависті тощо. Залежно від соціальних суб'єктів, масштабів їх діяльності, сфер діяльності, можливостей існують різні способи оцінок: публічна і приватна, усна і друкована, замовчування, ігнорування чи захоплення, ідеалізація, визнання чи упередженість, інтерес чи апатія тощо. Критеріями істинності моральних оцінок можуть виступати: відповідність вчинків, дій суспільним інтересам, суспільно-історичній практиці, соціальному і моральному прогресу, ідеалам добра, справедливості, щастя, любові тощо.

Імперативність, нормативність і оцінювальність моралі існують і реалізуються у єдності й складають механізм функціонування моралі. Специфіка моралі, таким чином, полягає у тому, що це спосіб практично-духовного, нормативного, імперативно-ціннісного освоєння дійсності, особлива форма регулювання стосунків між соціальними суб'єктами і поведінки людини, що ґрунтується на глибоко особистій суб'єктивній мотивації поведінки, свідомому і добровільному прийнятті зобов'язань слідувати вимогам моралі і підтримується тільки особистими переконаннями у їх необхідності, справедливості і гуманності. Це внутрішній саморегулятор поведінки люди-

ни, спрямований на ствердження людяності. Тому мораль і є найбільш розвинутою формою соціальної регуляції, надійним способом орієнтації людини у світі соціальних відносин і цінностей, що підтримує єдність, стабільність, цілісність суспільства, розвиток і вдосконалення суспільства й самої людини.

§ 3. Головні соціальні функції моралі

Сутність, специфіка моралі, її місце і призначення у суспільстві визначаються її соціальними функціями. Головними серед них є такі: соціалізація індивідів (гуманізуюча), гармонізація суспільних відносин, регулятивна, оцінювальна, світоглядна (ціннісно-орієнтаційна), пізнавальна, виховна тощо.

Функція моральної соціалізації (чи гуманізуюча функція моралі) передбачає, перш за все, олюднення індивідів через моральну практику: і стихійну, і свідомо організовану, спрямовану. У цій функції відбивається моральна детермінація людського розвитку, що стає чинником, засадою свободи морального вибору й відповідальності людини, єдності моральних цілей і засобів. У цьому вбачається *гуманістична роль моралі*. Мораль створює орієнтир людяності, повертає людині цілісність, повнокровність існування. Ця функція тісно пов'язана з іншими, насамперед, світоглядною, виховною, пізнавальною.

Більшість дослідників вважає головною, ведучою функцією моралі саме *регулятивну*, оскільки вона дозволяє їй виступати як особливий спосіб впливу на поведінку людини. Мораль регулює поведінку як окремої людини у всіх сферах її життєдіяльності (на відміну від права, політики, релігії тощо), так і різних соціальних суб'єктів, суспільства в цілому. Вона ставить перед людиною, іншими соціальними суб'єктами максимальні вимоги, що йдуть від морального ідеалу. Кожен буде своєю позицією, орієнтуючись на моральні цінності. Моральні цінності виступають центром духовного світу людини, спільнот й здебільшого впливають на їх політичні, правові, релігійні, етичні погляди, оцінки, позиції. Це й спричинює саморегулювання соціальної поведінки, діяльності людей. Автономність моральної свідомості дозволяє людині обирати лінію поведінки, не посилаючись на авторитет або закон. У критичних, екстремальних ситуаціях моральність залишається єдиною опорою людини. Регулятивна функція моралі пов'яза-

на із світоглядною, оцінювальною, іншими, спирається на них й забезпечує погодження поведінки індивідів й інших соціальних суб'єктів.

Світоглядна (або ціннісно-орієнтаційна) функція моралі визначає мораль як складову частину узагальнених та певним чином субординованих поглядів особистості, спільноти, суспільства на зміст та характер моральних відносин. Мораль вміщує у собі життєво важливі для людини орієнтири. Вона не тільки є зведенням правил поведінки, а ще й обґрунтовує моральні вимоги. Моральна свідомість виводить людину на вищі моральні цінності, перш за все, на поняття сенсу життя. Це уявлення про призначення людини, мету життя, щастя, гідність тощо, що орієнтують на втілення цих цінностей у лінії поведінки, діяльності людини. Для цього моральна філософія має з'ясувати і картину світу, і місце людини у ньому, і ставлення людини до світу і до себе. У моральній філософії (теоретичному рівні свідомості) світоглядні позиції базуються на етичних поняттях (добра, зла, справедливості тощо). Реалізуючи свої основні властивості (імперативність, нормативність, оцінювальність), мораль допомагає у формуванні суспільного ідеалу, вирішенні завдань суспільного життя, розумінні процесів, що відбуваються. Таким чином, мораль існує як певна і цілісна система моральності, що має власні засоби впливу на суспільні процеси.

Оцінювальна функція моралі реалізується через моральну оцінку (самооцінку), яка є виразом морального переконання особистості та громадської думки. Моральна оцінка здійснюється за допомогою понять моральної свідомості: добро, зло, благо, справедливість, совість, гідність, честь тощо. У моральній свідомості реальне, суще зіставляється із належним, ідеальним. Моральні оцінки носять універсальний характер, поширюються на всі дії, вчинки людини, соціальних суб'єктів. Мораль оцінює соціальні явища і процеси зі своїх критеріїв.

Пізнавальна функція. Моральна свідомість бачить світ через призму добра і зла, обов'язку та відповідальності. Це є осмислення сенсу явищ за допомогою критерію людиномірності. Людина завжди шукає свою дорогу (шлях) у житті. Пізнання життя, вибір свого шляху здійснюється з позицій моральних критеріїв власними зусиллями. Щоб зрозуміти моральний сенс того, що існує і здійснюється у житті, необхідно до нього якось морально ставитись, для чого важливим є

пізнання історичної й моральної необхідності. Зацікавлений погляд на світ, людей, самого себе дає можливість оцінити перспективи, отримати цілісне уявлення про сенс людського буття і власного. Так, за допомогою моралі людина пізнає світ морального життя, свій внутрішній світ, внутрішній світ інших людей, власні та людські моральні якості. Пізнання здійснюється з позицій загальнолюдських моральних цінностей, морального ідеалу, розуміння соціального та морального прогресу. Моральні якості людини як складники її загальної культури є важливою умовою будь-якого пізнання, у тому числі, наукового і художнього. У моральному пізнанні відіграють значну роль моральні почуття, інтуїція, а також віра. У процесі пізнавальної діяльності особистості формуються уявлення про зміст моральних відносин на почуттєвому та раціональному (теоретичному) рівнях, що дозволяє розуміти моральну сутність існуючого і прогнозувати розвиток подій. Зрозуміло, що пізнавальна функція моралі тісно взаємодіє із світоглядною, оцінювальною, виховною та є продовженням функції соціалізації.

Конкретизацією функції соціалізації індивідів або гуманізуючої функції моралі є *виховна*, де простежується свідоме, цілеспрямоване виховання людини на загальнолюдських та конкретно-історичних моральних цінностях. Виховна функція моралі здійснюється через формування особистості, розвитку її самосвідомості, механізмів соціальної, зокрема, моральної саморегуляції, самовдосконалення. Без виховного процесу неможливо передати моральні цінності, досвід одного покоління іншому, вистраждані народами світу загальнолюдські цінності, надбання сучасників. Неможливі й становлення та розвиток моральної особистості. У центрі виховного процесу — моральне виховання, зусиллями якого й формується духовний стрижень особистості, механізми її саморозвитку, морального самовдосконалення. Мораль привчає людину дотримуватись правил поведінки, виховує здатність керуватися ідеалами добра, істини, прекрасного, вічного, обирати відповідну лінію поведінки, самовдосконалюватися, тобто формує певний тип особистості з її загальною й моральною культурою. Моральні погляди на мету, сенс життя, розуміння людиною обов'язку, відповідальності перед іншими людьми, оволодіння моральною культурою спілкування, почуттями гідності, честі формуються й викристалізуються у процесі виховання та діяльності, тобто соціалізації. Разом із світоглядною та іншими

виховна функція моралі (або мораль) допомагає виробити нормативний код, що спрямовує на певний алгоритм поведінки.

У суспільстві, тим паче диференційованому, сучасному у різних соціальних груп (спільнот демографічних, етнічних, професійних, територіальних тощо), політичних угруповань, різних громадських об'єднань, особистостей що до них належать, існують власні інтереси, які не тільки не сходяться чи розходяться, а й нерідко бувають протилежними, непримиримими, що призводить до суперечностей у соціальній практиці, аж до антагоністичних. Мораль разом з іншими формами духовного життя і соціальними інститутами через свої цінності, механізми знаходить шляхи примирення, залагодження, зняття суперечностей заради єдності, цілісності суспільства відповідно до ідеалів добра, справедливості, гуманізму. Це і є функція *гармонізації людських і суспільних відносин*. На наш погляд, функції соціалізації індивідів та гармонізації суспільних відносин є ведучими, а інші — похідними від них, хоч така точка зору ще не панує серед філософів моралі.

Виокремлення соціальних функцій моралі є децю умовним. У реальному житті вони злиті, нерозривні, взаємоповнюють одна одну, діють у єдності. Мораль одночасно і орієнтує, і регулює, і оцінює, і виховує людину. У цілісності функціонування виявляється унікальність її впливу на життя людини, спільноти, суспільства. За допомогою своїх функцій мораль здійснює об'єднання, гармонізацію суспільних, групових та індивідуальних інтересів.

§ 4. Структура моралі

Мораль є складним полісистемним явищем. В етичній літературі більшість дослідників умовно виділяє у моралі дві відносно самостійні, але тісно взаємопов'язані сфери: моральну практику і моральну свідомість.

Моральна практика, це, перш за все моральна діяльність відносин особистостей і моральні відносини. Моральні відносини розглядаються як такі, що визначають собою і діяльність, і свідомість, і те, що безпосередньо відбивається у них — ставлення людини до інших людей, до суспільства, його інституцій і спільнот, до самої себе. У моральній практиці реалізуються моральні почуття, уявлення, вона формує процес життєдіяльності суспільства й особистості.

Моральної діяльності у чистому вигляді не існує, оскільки мораль присутня, пронизує усі сфери життя, усі види діяльності людини. Тому варто і точніше говорити про моральні аспекти будь-якої діяльності (професійно-трудової, суспільно-політичної, науково-пізнавальної, сімейно-побутової, художньої тощо). Будь-яка дія чи відсутність її — це вчинок, що вбирає у себе роботу свідомості (почуттєві, мисленні, вольові компоненти) й об'єктивацію її у результаті. Нерідко з моральною діяльністю пов'язують філантропічні дії, гуманітарну допомогу, моральне просвітництво, моральне виховання тощо. Але моральний бік цих й інших видів діяльності, різних заходів може тільки зовні бути схожим на морально зацікавлене, справедливе ставлення до людей, наповнене суспільним сенсом, чи видаватись за гуманістичне ставлення, а дійсні мотиви, внутрішні збуджувальні сили можуть бути позаморальними, а то й аморальними (користь, винагорода, страх покарання, бажання видавати себе за доброго та справедливого, тобто за іншого тощо). Діяльність, лінія поведінки людини складається з окремих вчинків, які характеризуються наявністю мотивів і мети, заради яких вони здійснюються. Тому моральна складова (аспект) вчинку може бути зрозумілою при аналізі його структури, що має вигляд своєрідного ланцюжка: потреба—інтерес—ціннісна орієнтація—ідеал—мета—мотив—вибір засобів досягнення мети—реалізація мотиву, або дія (акт)—результат—оцінка результату—наслідки—оцінка наслідків і знову повторення ланцюжка у новому вчинку.

Залежно від потреб, інтересів формуються: ідеали — як бажаний досконалий зразок, еталон; мета — як практичне завдання; ціннісні орієнтації, що спрямовують діяльні акти; мотиви — як внутрішні збуджувальні до дій сили; вибір варіантів, засоби виконання дій. Завершується це вольовим актом (дією), що дає бажаний чи протилежний результат, а потім громадська думка або (і) сама особистість оцінюють і мотиви, і результат, а якщо бувають наслідки, спричинені такими діями, результатами, то дається оцінка й наслідків. Отже, моральний аспект будь-якого вчинку визначається, виражається у системі мотивів і оцінок. Людина як істота оточуючого середовища (природного і соціального) без внутрішніх джерел життєзабезпечення не може не діяти, не здійснювати вчинків. Але ціннісне значення, сенс кожен вкладає свій, виходячи з власного досвіду, власного, групового чи суспільного інтересу,

потреби. Вчинок, з такого погляду, є цілісним явищем, що містить у собі нерозривну єдність суб'єктивного (мотив) і об'єктивного (результат), а також зовнішні умови його здійснення. Отже, вчинок може визначатись як об'єктивно-реалізований мотив, або суб'єктивно-мотивований результат.

Сукупність вчинків, моральних аспектів діяльності соціальних суб'єктів складає своєрідну тканину, сітку моральних відношень суспільства, спільнот. Моральні відносини є одним із видів суспільних відносин. Їх специфіка у тому, що: 1) вони виникають і реалізуються не стихійно, а свідомо, цілеспрямовано, вільно стосовно вищих моральних цінностей; 2) у процесі моральних відносин реалізуються моральні цінності; 3) моральні відносини не існують у стерильному, чистому вигляді, вони пронизують економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші відносини. Тому у них відбиваються особливості культури етносів, націй, релігій, політики держав. Стійкість, повторюваність окремих складових моральних відносин знаходить відображення у звичаях, традиціях, ритуалах тощо. Таким чином, моральні відносини — це ті зв'язки і залежності, у які включаються люди у процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільством вимог і особистих переконань. Тому моральні відносини — це система цінностей, що реалізується у суспільстві. Їх зміст визначається системою моральних норм, принципів, оціночних уявлень, що реально панують у відповідній сфері життєдіяльності чи суспільстві взагалі.

Як особливий тип суспільних відносин моральні відносини можна класифікувати за основними видами (сферами) життєдіяльності людей: у економічній чи професійно-трудовій, суспільно-політичній, науково-пізнавальній, сімейно-побутовій та інших сферах. Моральні відносини можуть відрізнятися залежно від об'єкту: ставлення до дітей, жінок, людей похилого віку, до праці, до держави, її інституцій тощо. У моральних відносинах людина є і суб'єктом їх, оскільки реалізує свої ціннісні орієнтації, цілі, вчинки, і об'єктом, тому що вони існують незалежно від неї, і накладають на неї певні обов'язки.

Отже, моральні аспекти діяльності і моральні відносини складають об'єктивовану, виражену у поведінці, соціальних зв'язках сторону моралі. Моральна практика закріплюється у суспільних нормах, звичаях, традиціях. Вона складає ціннісний каркас суспільних відносин у кожній сфері життєдіяльності зокрема, надаючи їм людського виміру.

Ідеальну сторону моралі становить *моральна свідомість*. Моральна практика і моральна свідомість завжди взаємодіють, взаємозумовляють одна одну. Від практики до свідомості, від свідомості до нової практики. Моральна практика відбивається у моральній свідомості, а остання надає нормативний зразок поведінки (належне, ідеальне), стосунків. Разом з тим, співвідношення між практикою і свідомістю може мати різний ступінь відповідності. Критерієм їх відповідності чи невідповідності є дотримання норм моралі, які виступають як момент істини. У єдності моральної практики і моральної свідомості й функціонує мораль як складне, суперечливе соціальне явище.

Розділ V. Моральна свідомість

Моральна свідомість як важлива складова моралі є своєрідним сплавом почуттів, уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів, оціночних суджень, у яких виражається її духовна сторона. Моральна свідомість є відбиттям життєво-практичного та історичного досвіду людей. Вона орієнтує, оцінює, регулює поведінку особистості, є складовою частиною соціального механізму наступності. Це одна з форм (видів) суспільної свідомості і виконує своє призначення через вироблення духовних цінностей, що складають ідеальну модель належної поведінки і стосунків.

§ 1. Структура моральної свідомості

Моральна свідомість — складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях — емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

За походженням і змістом моральні почуття є соціальними, вони формуються і розвиваються тільки в суспільстві у процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання і самовиховання. Культура моральних почуттів є вираженням міри моральної розвинутості особистості, її здатності до морального резонансу (милосердя, співчуття, співпереживання) і виявляється у вчинках, культурі поведінки. Почуття, переживання є основою мотивів, ідеалів, оціночних уявлень, ціннісних орієнтацій. Цей рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються у почуттях симпатії, антипатії; любові, ненависті; довіри, недовір'я; обов'язку, відповідальності; національної гордості,

космополітизму; гідності, вимогливості; егоїзму, альтруїзму тощо.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається у системі моральних знань, перш за все, етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, у яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи. Своїм змістом цей рівень моральної свідомості дає уявлення про те, якою має бути дійсність відповідно до потреб суб'єкта. Це ідеальна проекція того, що бажається, вимагається, необхідно бути, тобто загально-історичні абсолютні потреби суспільного розвитку, що складають одночасно і мету, і засіб такого розвитку.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами *індивідуальної моральної свідомості* є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо — що у сукупності складають *емоційно-почуттєвий рівень*. Раціонально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта і переводить переконання, бажання, цілі у конкретні дії, вчинки. Індивідуальна моральна свідомість у єдності почуттєвого, раціонального і вольового складників формується у взаємодії з суспільною моральною свідомістю у повсякденній моральній творчості.

Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки і досягнення. Суспільна моральна свідомість також структурується за двома рівнями. Основою емоційно-почуттєвого її рівня є моральні почуття, невідрефлектовані моральні судження й відповідні оціночні уявлення, судження. Такий рівень свідомості та її компоненти відрізняються нечіткістю, суперечливістю і пов'язані з безпосередніми потребами людини, носять більш конкретний, поєднаний з інтересами соціальних груп, спільнот, прагматичний, утилітарний характер. Раціонально-теоретичний рівень суспільної моральної свідомості спрямований на вирішення

головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і системний характер. Це за своєю сутністю — моральна філософія, або етика. У моральній діяльності (аспектах) і моральних відносинах реалізуються моральні почуття, знання, переконання, уявлення людей про моральні цінності.

Моральна свідомість характеризується універсальністю, здатністю все зробити об'єктом свого судження і оцінки з позиції абстрактних принципів дійсної людяності.

Суспільна моральна свідомість — цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається у системі понять. Поняття моральної свідомості відіграють важливу роль у духовно-практичному освоєнні світу. Вони, з одного боку, — інструмент пізнання моральної сфери життя, з іншого — ступені пізнання, які доповнюють і закріплюють отримані знання. Зміст понять моральної свідомості наповнюється й змінюється з історичним розвитком людства (етносів, націй), світової (національної) духовної культури. Специфіка понять моральної свідомості у тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так і інших соціальних суб'єктів.

Найбільш чітко, всебічно поняття моральної свідомості опрацьовуються моральною філософією (етикою, що оприлюднює вищий професійний рівень теоретичної моральної свідомості), а найбільш складні, суттєві з них, що відбивають вузлові сфери морального життя, отримують категоріальний статус (добро і зло, сенс життя і щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність, любов тощо). Становлення й змістовна своєрідність більшості понять і категорій етики знайшли своє відображення в історії етичної думки. Ускладнення морального життя, розвиток духовної культури, постановка і опрацювання теоретичних проблем моралі, зокрема, вели до того, що категоріальний апарат етики, поняття моральної свідомості стали більш змістовними.

Отже, слід особливо підкреслити: поняття моральної свідомості та етичні категорії нетотожні. Поняття моральної свідомості формуються в процесі безпосереднього відбиття, опанування і оцінки соціальних відносин, поведінки людей у суспільній та індивідуальній свідомості. Категорії — це результат наукового дослідження, філософського узагальнення, констатації, вони належать етиці як науці про мораль.

Простими та історично першими чинниками морального знання були норми. У всіх випадках норма виступає способом вираження належного і несе у собі повеління, вимоги, які треба виконати для досягнення певної мети. Це можуть бути настанови, правила, приписи, заборони («не вбий», «не вкради», «поважай батька і матір» тощо). *Моральна норма* — найпростіша форма суперечливої єдності суцього (реального) і належного (ідеального) у моралі, визначає поведінку у типових ситуаціях, складність життєвих ситуацій, доводить, що норми як одиничний припис можуть суперечити одна одній, тоді з'являється необхідність *морального принципу*. Це узагальнене вираження моральних вимог до людини, що спрямовують її діяльність у певній сфері життя, визначають головну лінію її поведінки, життєвої орієнтації. Це несучі конструкції моральної свідомості, узагальнені світоглядні орієнтації, що спрямовують лінію поведінки, визначають характер стосунків людей, сенс їх життя (гуманізм, патріотизм і космополітизм, колективізм і індивідуалізм, егоїзм і альтруїзм тощо). Принципи об'єднують і пронизують моральні норми.

Мораль регулює поведінку людини, оцінює її вчинки, дії соціальних суб'єктів, тому важливе місце у структурі теоретичного рівня моральної свідомості посідає моральна оцінка. Вона є уявленням про моральні цінності вчинків, дій, їх відповідність належному. У моральній оцінці використовуються уявлення про добро і зло, справедливе і несправедливе, чесне і безчесне. Вона виражається у схваленні чи засудженні відповідної поведінки, вчинків особистості, дій соціальних інституцій, суб'єктів.

Поступово у процесі розвитку моральності у моральній свідомості виробляються уявлення про моральні якості особистості, її чесноти, що роблять її здатною жити відповідно до вимог моралі. У моральних якостях особистості конкретизуються ціннісні уявлення моральної свідомості про добре і зло, праведне і грішне у характеристиці людини. Їх зміст відбиває вимоги до людини як суб'єкту моральних відносин.

Також поступово складається поняття *морального ідеалу* як гіпотетичного образу морально досконалих суспільства і людини, як кінцева мета, до якої спрямовано моральний розвиток. Моральний ідеал особистості постає у моральній свідомості як критичне відкидання недосконалої дійсності і духовне перетворення її для власного розвитку і вдосконалення. Уявлення про суспільний моральний ідеал відбивали і відбива-

ють недосконалість реального життя і надію на краще майбутнє, досконале життя (літературно-художні пошуки майбутнього, соціально-філософські утопії).

Важливим елементом і поняттям моральної свідомості є *ціннісна орієнтація* як здатність моральної свідомості постійно за різних обставин спрямовувати думки й дії людини на досягнення певної моральної мети і результату. Моральні цінності орієнтують і формують свого роду тривалий план поведінки й діяльності людини. Одна з найпоширеніших дефініцій цінності, яка довгий час була загальноприйнятою, визначала цінність як суб'єктивну значущість певних явищ реальності, тобто їхню значущість з точки зору людини, суспільства та їх потреб. Існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, які обслуговують самоствердження особистості, і цінності, що надають сенсу існуванню самої людини, які творять і відроджують людину в певній, принципово новій якості. Цінності другого типу в сучасній літературі інколи називають *вищими*, або *культурними*, або *сенсожиттєвими*, або й просто *самоцінностями*, оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

§ 2. Добро і зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики

Моральні норма, принцип, оцінка, ідеал, ціннісна орієнтація, моральні якості особистості — це і є моральні цінності, або цінності моральної свідомості. Поряд з ними у моральній свідомості існує система понять, що відбивають більш високий рівень цінностей моралі взагалі і моральної свідомості зокрема. Це поняття добра і зла, справедливості і блага, сенсу життя і щастя, обов'язку і совісті, гідності і честі, любові і дружби, відповідальності тощо. Вони називаються вищими, оскільки забезпечують моральну саморегуляцію поведінки і діяльності людини. Немає сумніву, що моральні цінності, які постають орієнтирами для людської свідомості, і насамперед, вища з-поміж них цінність — ідея Добра, належать саме до вищих. Сенс існування самих індивідів, спільнот, культур, суспільств і людства загалом суттєво пов'язаний з відкритістю для них ідеї Добра та інших основних моральних цінностей.

Найзагальнішими, широкими, провідними поняттями моральної свідомості й категоріями етики що відбивають ціннісний бік моралі, є добро і зло, під якими нерідко уявляється моральне й аморальне.

На різних етапах суспільного розвитку уявлення про добро включали у себе ідею корисності, цінності, у тому числі, і матеріальних благ, майна тощо. З розвитком духовної культури й моралі як її складової під добром розуміється все те, що забезпечує розвиток у суспільстві і людині гуманності, свободи, єднання людей, духовної злагоди. Це доброзичливість і взаємодопомога, взаєморозуміння і співпраця, милосердя і повага, співчуття і співпереживання, все те, що забезпечує не стільки етикетну, скільки моральну культуру спілкування. Отже, добро є одним з найзагальніших імперативно-оцінювальних понять моральної свідомості, категорія етики, у якій виражається позитивне моральне значення явищ суспільного і морального життя у їх співвіднесеності з суспільством і моральним ідеалом.

Під моральним злом розуміється все те, що перешкоджає єднанню людей, гармонізації суспільних відносин. Це насильство і злочинність, скупість і грубість, байдужість до інтересів людини і суспільства, крайні форми егоїзму, агресивності, підлість. Зло є одним з основних понять моральної свідомості і категорія етики, у якій відбиваються негативні сенси, боки суспільного і морального життя людей і стосунків між ними.

Боротьба добра і зла складає головний зміст морального розвитку суспільства. Протистояння злу має базуватись на морально виправданих засобах.

§ 3. Справедливість, обов'язок і відповідальність

Одним з універсальних і важливих понять моральної свідомості і категорією етики є *справедливість*, що виражає загальне співвідношення цінностей і конкретний розподіл їх між суб'єктами, визначає міру, співрозмірність, відповідність між правами і обов'язками людей, заслугами і їх визнанням, злочинними діями і покаранням. Невідповідність чи порушення цієї норми оцінюється моральною свідомістю як неприйнятне, несправедливе.

Морально-етичний зміст справедливості тісно пов'язаний з економічними, політичними, правовими проблемами. Вона

спрямована у конкретику реального суспільного життя. У розвитку правових основ справедливості моральні цінності відіграють роль кінцевих орієнтирів, що мають забезпечити послідовність та гуманістичну спрямованість цього розвитку. Справедливість як категорія етики і поняття моральної свідомості втілюється в почуттях й уявленнях (поняттях) обов'язку, відповідальності тощо.

Обов'язок — це сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством. Він виступає як нормативна категорія, що регламентує соціальні обов'язки, котрі повинен виконувати індивід у силу суспільної необхідності. Проблема обов'язку є проблемою співвідношення особистого і суспільного інтересу. З усієї великої кількості теоретичних суджень про обов'язок важливо виділити концепцію Канта, який поклав це поняття і категорію в основу своїх пошуків сутності моральності, який бачив у обов'язку головний принцип її чистоти.

У докантівській етиці на одвічне запитання: яке джерело моральних приписів, від кого виходить вимога чинити згідно з нормою, існувала традиційна відповідь: моральні заповіді дарує Бог, встановлюючи в світі людей порядок і гармонію. Кант самовіддано обстоює іншу думку: не Бог, а сама людина дає собі закони своєї моральної поведінки. Проте людина може здійснити вчинок згідно з настроєм, прихильністю, бажанням і згідно з обов'язком. Кант проти виконання вчинку згідно з прихильністю. Якщо вчинок здійснений відповідно до потреб і прихильності, то його цінність слід визначити відповідно до природи бажань. Не заперечуючи і не придушуючи людських бажань, афектів, пристрастей, Кант настоює на тому, що лише вчинок, здійснений згідно з обов'язком, має моральний зміст і цінність. Добра воля, обов'язок визначають, направляють і надають цінності усім іншим чеснотам людини. Навіть приборкання афектів, що було проголошено давніми мислителями, без спрямовуючого впливу обов'язку може обернутись злом. Кант пише про обов'язок у найвищих ступенях.

Відданість обов'язку попри будь-який потяг — найпрекрасніше в людині, у порівнянні з чим усе інше не має жодного значення. Найцінніше — стати у власних очах гідним життя. Можливість цього лежить у площині визнання і реалізації обов'язку, причому заради нього самого, бо підкорення обов'язкові є здійсненням свободи особистості, її доброї волі.

Ідеї Канта відіграли суттєву роль у формуванні уявлень про обов'язок. Проте, якщо Кант поняття обов'язку пов'язував з наявністю морального закону в самій людині, то сучасна етика, яка базується на положеннях марксистської теорії, виходить з соціальної сутності людини і соціальної форми її існування, в силу чого людина завжди має обов'язки у стосунках із суспільством, колективом, людьми. Обов'язок — це сукупність вимог, що пред'являються суспільством людині, які виступають перед нею як її зобов'язання й додержання яких є її внутрішньою моральною потребою.

У даному визначенні містяться об'єктивна і суб'єктивна сторони обов'язку. Об'єктивною стороною є та система моральних вимог, які суспільство ставить перед особистістю як носієм соціальних ролей, які вона бере на себе чи хоче взяти. Останні залежать від місця, яке займає особистість у суспільстві. Суб'єктивна сторона виражає особисту зацікавленість суб'єкта у виконанні даних моральних вимог, усвідомлення вимог суспільства, колективу, внутрішню готовність і потребу їх виконувати як свої власні обов'язки.

Специфічний зміст обов'язку, що міститься у суспільних моральних вимогах, може бути розкритий через визначення його видів. Різні види обов'язку зумовлені змістом сфер діяльності й стосунків людей, в яких виконання належного може гарантувати гармонійне узгодження суспільних і особистих інтересів. Так, трудова діяльність підтримується професійним обов'язком, товариським обов'язком перед колективом; гармонійні стосунки між людьми встановлюються завдяки виконанню дружнього обов'язку; щастя сімейних стосунків виявляється залежним від виконання подружнього та батьківського обов'язку. Важливо виділити і патріотичний обов'язок як зобов'язаність і відповідальність перед батьківщиною. У житті людей між окремими видами обов'язку можуть виникати суперечності (наприклад, між обов'язком перед колективом і сімейним обов'язком), розв'язання якого залежить від системи цінностей особистості і суспільства, здатності до узгодження норм і спонукань, можливостей оцінки і вибору.

Розуміння морального обов'язку завжди пов'язується з добровільністю, дією за внутрішнім переконанням. Обов'язок, виконуваний через страх чи заради винагороди, втрачає статус морального обов'язку. Багато стосунків сховані від суспільного контролю. Сформованість почуття обов'язку, розу-

міння його дозволяє і примушує робити добро, чинити за совістю не тільки згідно з вимогами суспільства, а й згідно з внутрішніми переконаннями.

Обов'язок — вища моральна зобов'язаність, що стала внутрішньою якістю і стимулом вільної поведінки особистості, це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси.

Моральна *відповідальність* розуміється як визначення відповідності поведінки, дій, результатів вчинку людини змісту моральних норм, її обов'язку, з урахуванням об'єктивних обставин і можливостей їх виконання. Відповідальність означає, що людина бере на себе обов'язки і готова вільно їх виконувати у міру своїх сил і можливостей, а також відповідати перед суспільством, спільнотою, іншими людьми і перед собою за свої моральні погляди, ціннісні орієнтири, настанови, за правильне розуміння обов'язку, за зміст своїх дій. Більш повно цю категорію етики і поняття моральної свідомості буде розглянуто у наступному розділі.

§ 4. Сенс життя і щастя

У житті сучасної людини поліфонічно поєднані сенси багатьох культур, що генерують смислову перспективу персонального, особистісного ставлення до життя, що досягається. Можливість і здатність осмислити навколишнє і своє життя з'являється у взаємодії індивіда із зовнішнім світом, у спілкуванні з іншими людьми і самим собою.

Людина осмислює (наділяє сенсами) все, що її оточує, а також власні дії, вчинки, моральне значення своєї діяльності — для самоствердження. На певному рівні соціально-психологічної зрілості особистості в структурі самосвідомості виникає потреба, задовільнення якої являє собою складне і необхідне завдання: осмислення буття людини і визначення сенсу власного життя, свого призначення, покликання.

Якщо звернутися до історії філософсько-етичного обґрунтування сенсу людського життя, то виявляється, що багато сучасних уявлень, теоретичних досліджень з цього питання в своїх обґрунтуваннях сходять до ідей минулого, наповнюючись конкретним змістом даного історичного часу, його культури.

Античні філософи стверджували, що сенс життя міститься в тих формах і засобах життєздійснення, які облагороджують, підносять людину над її природним існування. Розум, знання, здатність творити добро запобігають стихійній течії життя і упорядковують прагнення і цілі людини. Тому сенс життя вбачається в удосконаленні свого розуму, своїх прагнень і здібностей, як тих, що забезпечують вище благо.

Філософсько-релігійне розуміння сенсу життя в середні віки, яке потіснило антропоцентричні погляди античних філософів, зв'язало цінності життя людини з потойбічним, божественним світом і підкорило сенсожиттєвий вибір людини волі Бога. Тепер сенс життя вбачався у служінні Всевишньому, подоланні в собі гріховності, моральному бутті заради досягнення Божої благодаті.

Епоха Відродження з новою енергією активізувала проблему обґрунтування сенсу життя реальної людини як творчої індивідуальності, яка здатна бути тим, ким бажає.

Питання про призначення людини, значимість її життя, сенс її діяльності незмінно ставить філософсько-етична думка Нового часу. Так, наприклад, І. Кант стверджує, що людина належить, перш за все, до світу умодосяжного, у зв'язку з чим добро, воля і обов'язок, пробуджені власним розумом, визначають, спрямовують і надають цінності людському життю.

Г. Гегель вважав призначення людини в тому, щоб підняти своє окреме існування до загальної природи, що, в свою чергу, пов'язано з опануванням досвіду роду людського, його культури, з прилученням до загальних духовних цінностей і суспільно значимої діяльності.

Питання про сенс життя, що постає перед кожною людиною, що мислить, завжди має минуле — в історичному досвіді, і свою новину — у свідомості і самосвідомості конкретної історії і особистості.

У пошуках сенсу життя для людини неприпустимі позиції інших, бо це буде не свій, а чужий сенс. Безперечно, особистісний сенс не утворюється ізольовано від суспільства, його цінностей та ідеалів, які індивід опановує в процесі формування свідомості і самосвідомості. Але вивчити, виховати сенс життя неможливо, а кожній людині потрібний власний життєвий сенс, можливість чого лежить у площині індивідуального бажання, усвідомленого пошуку і утвердження як результату самостійної творчості особистості. І, незважаючи на те, що, як свідчать соціологічні дослідження, сенси життя різних лю-

дей достатньо типові, кожен з них індивідуальний, неповторний, унікальний за емоційною і змістовою наповненістю, як унікальна і неповторна кожна людина. Сенс життя тісно пов'язаний з головною метою життя людини. Головна чи кінцева мета життя — це стійка, істотна мета, що виражає корінні інтереси особистості, відносно якої усі інші проміжні життєві цілі служать засобом. Мета життя виступає провідним орієнтиром життєвої діяльності, зв'язуючи останню з ідеалом особистості. І саме в цій своїй якості мета життя близька до поняття сенсу життя, але не тотожна йому. Визначення мети життя — один із способів усвідомлення його сенсу. Злиття ідеалу і мети надають життю людини сенс.

Необхідність сенсовизначення життя зумовлена потребою людини в орієнтуванні власного існування і прогнозуванні результатів власної життєдіяльності, що стає важливою суб'єктивною умовою самореалізації особистості.

Зрозуміло, що з розвитком особи сенс життя може змінюватись. Це зумовлено матеріально-економічними, соціальними, духовними змінами, досвідом, а наслідок — зміна потреб, ціннісних орієнтацій, ідеалів.

Матеріальні основи життя грають значну роль у формуванні сенсожиттєвих позицій. У сучасній дійсності ми маємо можливість спостерігати, як економічна нестабільність у суспільстві і соціальні проблеми, що виникають через неї, деформують життєві орієнтації багатьох людей незалежно від віку і статі.

Зміни життєвих сенсоутворень зв'язані також з досвідом, набутих роками. Кожна соціальна роль (син, дочка, учень, студент, фахівець, чоловік, дружина, мати, батько тощо), що «програна», пережита індивідом в особистісному досвіді, накопичує все новий потенціал осмислення життєвих пріоритетів, викристалізує цілі, які позначають перспективний рух у бутті.

Слід ще раз підкреслити, що у суспільній свідомості містяться сенси, вже накопичені поколіннями, ціннісні переваги різних культур і суспільно заохочені життєві цілі та ідеали. У духовному світі окремого індивіда ці смисли фіксуються у вигляді стійких соціальних стереотипів, якими людина користується, надаючи сенс своїм діям. У процесі набуття життєвого досвіду ці сенси переробляються, опрацьовуються й обираються особисто найбільш значущі. Сенс життя може бу-

ти пов'язаний із суспільно значущими цілями та ідеалами, а також індивідуалістично орієнтований.

Для першої орієнтації характерне поєднання, сполучення сенсів суспільно значущого й особистого буття, коли служіння спільній справі, безкорислива турбота про інших людей тощо стає особистим благом і сенсом життя. В індивідуалістичних сенсах превалює орієнтація на задоволення власних пристрастей, потягів, іноді за рахунок і на шкоду колективним. Сучасні соціологи, філософи, що досліджують цю проблему, визначають, що зміст сенсу життя є своєрідним відбиттям історичних умов і можливостей реалізації людиною себе. За умов обмежених можливостей задоволення елементарних потреб, сучасна людина зневірюється в цінності завдань суспільного прогресу, все більш замикаючись на проблемах життєзабезпечення, розв'язання яких визначає його життєві цілі. Суперечливий характер досягнення таких цілей ускладнює узгодження кінцевої мети і моральних ідеалів життя, внаслідок чого сенс життя, позбавлений морального змісту, усвідомлюється як прагматична, утилітарна мета. Такі уявлення вважаються морально шкідливими, але вони відбиваються у способах і результатах досягнення індивідом провідних цілей і можуть призводити до відчуття невдоволеності власним життям.

Отже, *сенс життя* можна визначити як стійку, домінуючу спрямованість моральної свідомості, що безпосередньо виявляється у соціальній діяльності особистості чи суспільної групи і має соціальну цінність. Сенс життя зумовлює провідні ціннісні орієнтації і стратегічні цілі як граничні підвалини вибору способу життя. Базою індивідуального вибору сенсу життя є відображення у свідомості людини об'єктивних основ людського буття, подолання суперечностей між вимогами суспільного ідеалу і змістом власної діяльності, суб'єктивними задумами і об'єктивними результатами і, нарешті, рівень розуміння і обґрунтування свого призначення і покликання, покладання цілей і перспективи власної життєдіяльності у контексті життя суспільства, соціальної групи, референтного оточення.

Щастя — це вищий прояв реалізації сенсу життя особистості. Без усвідомлення сенсу людського буття неможливо зрозуміти, яким чином людина може бути щасливою.

В уявленнях про щастя перевагу має емоційний, почуттєвий бік моральної свідомості, що відбиває високий ступінь

внутрішньої задоволеності людини всією своєю життєдіяльністю чи окремими її моментами на основі самореалізації особистих потреб і здібностей, інтересів і цілей, бажань та ідеалів. Визначення нормативного змісту щастя було головним завданням з моменту його виникнення. Мислителі прагнули з багатьох індивідуальних уявлень вивести загальне поняття істинного людського щастя. Як же історично ставилася проблема щастя?

Сократ говорив, що щастя — зовсім не радість, задоволення, воно — в іншому: у внутрішньому стані душі, у володінні чеснотами, головна з яких — справедливість. Мислитель був переконаний, що щасливим може бути тільки людина прекрасна душею, справедлива, та, чия душа не зачеплена злом, або, поступившись, прагне звільнитись від зла. Справжнє, істинне щастя — це турбота про свою душу, орієнтація на розум, істину і доброзичливість, прагнення завжди залишатися людиною, зберігати свою внутрішню гідність.

Платон також вважав, що щастя — добродійність, а найвища чеснота — справедливість. Саме вона — справедливість, є ключем до щастя. Філософ знаходить справедливість у державі що об'єднує усіх індивідів у єдине ціле, що приборкує індивідуалізм у різних його проявах і здатна, за Платоном, забезпечити щастя. Але у Платона це щастя не особисте, а щастя цілого, держави.

Інших поглядів дотримувався Епікур: краса почуттєвої насолоди, захоплення життям — ось цінності людської душі, яка не вічна, вона розпадається, зникає у вічності, а щастя — явище земне, прижиттєве. Проте, наполягаючи на насолоді, Епікур на живу, яскраву стихію почуттів накладає заборони і норми розумного, стверджуючи, що, якщо жити розумно і морально, можна жити приємно. І йде далі. Блаженство і щастя — це шлях до свободи, звільнення від страхів, журби, страждань. Епікур виступив проти святого: він прагнув звільнити людину від страхів перед невідомим — волею Богів, Рокком, Долею — і відкрити шлях до віри в себе. Саме власна свобода від страхів, заборон робить людину щасливою. А щаслива людина не буде вершити зло.

Християнська релігія забороняла людині любов до самої себе, почуттєві радощі та задоволення. Земне життя короткочасне і завдання в нього інші: підготовка собі раю в іншому, потойбічному світі, де і очікує щастя. Гуманісти Відродження, а слідом за ними — французькі матеріалісти повстали проти

цієї догми. Вони були свого роду продовжувачами ідей Епікура, але їх світогляд був дітищем свого часу, де вихідною проблемою був пошук можливості сполучення особистих і суспільних інтересів, особистого і суспільного щастя. Вони вважали, що справа держави розсіяти ілюзії, створити ідеальні закони і досконале виховання, що спонукає до дійсного щастя.

Кант хвилювала антитеза: обов'язок — особисте щастя. Він розводить ці поняття, вважаючи, що щастя абсолютно вклоняється вигоді, користі, зраджує добро, тобто суперечить моральності. Найпрекрасніше в людині — служіння обов'язку, вірність йому всупереч пристрасті, успіху. За Кантом, щастя — це моральне щастя, воно дається людині за морально гідне життя.

Гегель зв'язує цю проблему з призначенням людини. Призначення людини як розумної, духовної істоти Гегель бачить у її здатності активно втручатися у зовнішні обставини, підкоряти їх собі, вільно обирати долю, прилучатись до світу людської культури. На цьому шляху людина стикається з безліччю суперечностей, але розум дозволяє не ховатись від них, а переборювати. Щастя пробивається крізь муки і страждання, воно активно, діяльно працює для свого здійснення.

Матеріалістичне осмислення історії людського суспільства К. Марксом і Ф. Енгельсом розкрило нову сторінку в обґрунтуванні існуючої суперечності між особистим і суспільним, щастям і обов'язком, викриваючи сутність людського самовідчуження, роздвоєння. Філософи стверджували, що зміна людського життя, знищення матеріальних суперечностей неодмінно призведе до зникнення моральних суперечностей. І ця форма існування суспільства — комуністична — може бути досягнута спільною працею індивідів, для яких дане завдання стає особистою потребою й ідеалом. У прагненні до комуністичного ідеалу людина все більше наближається до справжнього, істинного щастя. «Щастя — це боротьба», — коротко сформулював Маркс.

Виведення формули щастя — класична філософська проблема. Множинні спроби реалізації теоретичних схем загального щастя не завершувались успіхом. Нові теоретичні схеми не відповідали потребам більшості. Філософська формула щастя передбачає щастя нелегке, важке, можливість бути щасливим за будь-яких умов життя і приписує тому, хто бажає щастя, остерігатися зовнішніх благ, обмежувати свої потреби, уникаючи задоволень. Повсякденні ж уявлення про щастя, навпаки,

сподіваються на вдачу, щасливий збіг обставин, на досягнення всього, до чого притягує і чого хотілося б мати. Ці два боки щастя завжди співіснують у суспільній свідомості, підтверджуючи і спростовуючи один одного, перетворюючись в особистісні розуміння. Особливість щастя полягає в тому, що для нього немає рамок, воно завжди нове, несподіване, неповторне, воно в постійному русі, становленні. Розуміння щастя одного індивіда не співпадає із розумінням іншого.

Зв'язано це з тим, що щастя суб'єктивне, індивідуальне за формою переживання, але об'єктивне за змістом. Як поняття моральної свідомості, щастя за своїм об'єктивним змістом спирається на деякі загальні уявлення і закономірності щасливого життя, які присутні в суспільному досвіді й безпосередньо впливають на індивідуальні мрії, завдання, ідеали. Наприклад, задоволеність своєю роботою, радість спілкування з друзями, щастя сімейного життя тощо опосередковуються об'єктивною соціальною, моральною цінністю цих форм людського життя (праці, дружби, сім'ї тощо). Що ж може бути загальним у понятті щастя?

Безперечно, щастя — це стан душі. Л. М. Толстой чудово зазначив, що щастя не в тому, щоб робити завжди, що хочеш, а в тому, щоб хотіти того, що робиш. Очевидно, перше, що обумовлює щастя, це здатність до його відчуття. Бути щасливим — означає бути самим собою, усвідомлювати себе у стані задоволеності життям, окремими його актами, досягненням поставленої мети тощо, що, у свою чергу, є ознакою глибини і талановитості особистості, тобто здатності бути щасливим. Далі, переживання щастя безперечно пов'язане із станом піднесення життєвих сил, здібностей, творчого досягнення, втілення життєвого задуму, тобто щастя — почуттєво-емоційна форма можливостей самореалізації особистості, що, у свою чергу, базується на генеральних цілях, сенсах та ідеалах життя. Щастя — це відчуття, усвідомлення та інтегральне позитивне ставлення суб'єкта до своєї моральної діяльності на основі власного розуміння сенсу життя, що переживається у вигляді оптимістичного умонастрою, задоволення повнотою свого буття, реалізацією цілей.

Сенс життя, щастя, обов'язок — це результати ціннісного засвоєння складних зв'язків, суперечностей, сутностей соціокультурних реалій, в яких відбивається моральне ставлення до людини. Відображуючи специфіку буття, творчості і стосунків суспільної людини, вони несуть у собі інформаційне і спону-

каюче навантаження, яке орієнтує людську свідомість на ви-роблення моральних форм життя.

§ 5. Совість, гідність і честь

Совість — це одна з провідних категорій етики, найбільш складне структурно-функціональне утворення моральної самосвідомості особистості, інструмент суспільної оцінки і самооцінки моральної особистості.

Достатньо складним питанням в етиці завжди було питання про природу совісті, її виникнення, різноманітність її проявів, адже совість регулює такі дії людини, про які відомо тільки їй самій, тільки совість виявляється єдиним моральним суддею людини, безособовою, але нещадною силою самозатязання і самоконтролю особистості.

У грецькій міфології прояв совісті пов'язувався з образом богинь помсти Ериній, завдання яких відшукувати гріхи усміх людей, оскільки їм належало право покарання за скоєне зло. І в цю ж епоху в давньогрецьких літературних джерелах знаходимо лінію розвитку уявлень про совість, де герої (наприклад Еврипіда) страждають вже не від помсти богинь і не тільки від суспільної думки, а від власних докорів совісті, від усвідомлення скоєного.

Теоретичне пояснення категорії совісті нерозривно пов'язане із загальними філософськими і етичними позиціями мислителів. У домарксистських етичних вченнях можна виділити кілька основних напрямів, які досліджують дану категорію з різних позицій. Релігійно-ідеалістичні теорії розглядають совість як похідне від вічних, абсолютних ідей чи апіорного морального закону, як щось природжене чи дане Богом. Важливо виділити теорії, які обґрунтовують земні джерела совісті, визначають її реальними умовами життя людей, їх потребами, інтересами, стосунками, що визнають значимість виховання, просвіти у її формуванні, які зв'язують ідею совісті з біологічним походженням людини.

Марксизм обґрунтовує виникнення совісті лише на певному ступені розвитку людського суспільства, і тому її зміст носить історичний характер. Вона народжена потребами людського співжиття, соціальними відносинами людей у процесі їх суспільно-трудової практики. Совість як здатність людини контролювати свої дії, наповнюється конкретним змістом

внаслідок не простого спілкування з іншими людьми, а внаслідок приналежності людини до певної соціальної групи, класу. Зв'язуючи природу совісті з соціальною сутністю людини, марксизм підкреслює класовий характер її змісту.

Поняття совісті як і осмислення категорії «совість» історично змінювалося. У загальному вигляді слід підкреслити, що совість — специфічна форма відбиття об'єктивного світу. Об'єктивне джерело її формування і розвитку — у встановлених суспільством нормах моралі, які врешті-решт відбивають економічний лад суспільства. На основі встановлених, прийнятих у суспільстві норм моралі, загального світогляду людина виробляє власні моральні переконання і керується не тільки ustalеними вимогами і нормами, а й своїми внутрішніми переконаннями, під впливом яких і виробляється оцінка вчинків, думок, почуттів, тобто діє совість. Засвоєні особистістю уявлення про добро, справедливість, обов'язок тільки тоді стають внутрішньою підвалиною совісті, коли перетворюються на переконання. Якщо людина не впевнена в своєму обов'язку творити добро, то не відчуває потреби чинити справедливо, тобто не володіє совістю.

Совість структурно і функціонально виступає як ядро моральної самосвідомості, а моральні переконання — серцевина совісті. За цим сенсом совість служить суб'єктивним вираженням моральної сутності особистості, показником рівня її соціальної моральної зрілості.

У совісті як моральному явищі слід виділити три складових елементи: раціональний, почуттєвий, вольовий. *Раціональна частина совісті*: розумне усвідомлення морального значення скоєних дій, яке носить характер засудження чи схвалення. Характерно, що суд совісті, як внутрішня активність самосвідомості, відбувається незалежно від поінформованості інших людей про предмет совісті.

Розумному судженню морального значення здійснених дій сприяє відповідне почуття, завдяки якому емоційний характер совісті виявляється у вигляді *почуття морального задоволення чи незадоволення собою*. Почуття морального задоволення називають самоповагою. Почуття незадоволення собою набуває форму каяття, докорів совісті, почуття сорому, які є одними з найсильніших людських емоцій.

У совісті неодмінно присутній і вольовий момент. Совість велить, змушує чинити певним чином і тим самим надає цінність усякому судженню і почуттю. Цей елемент совісті ха-

рактизує загальний напрям усієї поведінки в особливих, суперечливих людських ситуаціях, ту силу душевного напруження особистості, яка відкривається у ній у процесі внутрішньої боротьби між добрими і злими намірами, мотивами, цілями.

Совість не виникає раптово і не зникає безслідно, а поступово формується в процесі моральної діяльності особистості, прогресуючи чи деградуєчи залежно від багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин. Вона постійно присутня у самосвідомості морально зрілої особистості як потенційна здатність чи реальний процес.

Отже, *совість* — категорія етики, що характеризує здатність особистості здійснювати самоконтроль, усвідомлювати моральні суспільні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і виробляти самооцінку здійснених вчинків. Це один із проявів моральної самосвідомості особистості. Совість означає усвідомлення моральної відповідальності індивіда за свою поведінку, що включає моральну самооцінку, вольовий самоконтроль з точки зору моралі всього суспільства.

Категорією «гідність» в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значимість як відповідну, адекватну з людською сутністю, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належність її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово «гідність» означає цінність людини для інших людей, для суспільства незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі — це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства. У даному випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості і почуття власної гідності. Повага до самого себе, чи почуття власної гідності — це те, що більш за все підносить людину.

Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини і громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може виявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності.

Отже, *гідність* як етичну категорію слід визначити таким чином: це об'єктивна, суспільно-моральна цінність особистості, а також потреба, і власне оцінка людиною своєї моральної

цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе.

Поняття гідності настільки тісно взаємопов'язане з поняттям честі, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті. Честь і гідність — показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається моральність і окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. Але між цими поняттями існує різниця, яка полягає в тому, що гідність — це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших.

Уявлення про честь у своєму класичному вигляді сформувалося у феодальній моралі, де дотримання кодексу честі було і зовнішньою ознакою приналежності до стану, і способом усвідомлення свого місця в ньому.

У подальшому розуміння честі особистості пов'язується з її залежністю від соціального стану, але до уваги беруться, перш за все, особисті заслуги людини, її праця, міра людяності, що і визначає міру пошани і поваги.

Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність оцінюють інші люди, — приходять визнання, повага. Феномен визнання і поваги називається *честю*.

Визнання цінності особистості багато в чому залежить від її репутації у суспільстві, у колективі. *Репутація* — це цілісне уявлення про людину, про її духовне багатство чи убожество, про її практичні здібності, досягнення й недоліки. Репутація може бути позитивною і негативною і виявляється в думці більшості колективу про переважні чесноти чи вади індивіда. Позитивна репутація викликає суспільну повагу, що робить честь людині.

Іноді в цілях завоювання певної репутації, людина може створювати свій певний образ в очах оточуючих, або імідж (імідж «рубахи-хлопця», інтелектуала, модниці, радикально мислячої людини тощо), що пов'язане з проявом продуманого відповідного стилю поведінки і стосунків. Ставлення колективу, групи до іміджу конкретного індивіда, його сприйняття, ухвалення поведінки можуть впливати на міру поваги, на честь особистості.

Отже, категорія *честі* в етиці пов'язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (нації, держави, міста, тру-

дового колективу тощо) і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (батьків, професіонала, громадського працівника, військового, спортсмена тощо).

Насамкінець процитуємо Д. І. Писарева: «Треба, можливо, пройти цілий курс моральної гігієни, який скінчиться не тим, що людина наблизиться до ідеалу, а тим, що вона зробиться особистістю»¹. Моральні цінності, можливо, і складають той смисловий простір, у межах якого можливі моральне очищення, моральна гігієна, які дозволяють людині здійснитись як особистості.

¹ Писарев Д. І. Твори. В 4-х т. — М., 1955. — Т. 1. — С. 188.

Розділ VI. Моральний вибір та відповідальність особистості

Уявлення, цінності й настанови, що становлять зміст моральної свідомості, знаходять своє безпосереднє продовження у діяльності людини, її поведінці та вчинках. Саме з конкретних справ, реальної поведінки ми дізнаємося, який вибір зробила людина, про справжню вартість її поглядів та ідей. Людина самостійно приймає рішення, обирає засоби діяльності, а також відповідає за її результати. Виходячи з цього, визначимо основні проблеми теми.

§ 1. Цінності та ціннісні орієнтації у системі людської діяльності

У суспільному житті людина стикається з багатомірністю форм поведінки, часто з протилежними взаємонеузгодженими способами життєдіяльності, що породжує питання про моральний вибір. *Моральний вибір* — є усвідомлене віддання переваги людиною тому чи іншому варіантові поведінки відповідно до особистих чи суспільних моральних настанов, що базуються на певних цінностях.

Поняття «цінність» було введено у науку в середині XIX ст. Згодом, на основі всебічної та детальної розробки цього поняття, сформувалася спеціальна галузь філософського знання — теорія цінностей, або аксіологія (від гр. «axios» — «цінність»). Одна з найпоширеніших дефініцій цінності визначає її як значущість певних реалій дійсності з точки зору потреб людини і суспільства. Ця категорія дуже тісно пов'язана з категоріями «потреба», «інтерес». Потреби, інтереси, цінності пронизують усі галузі суспільного життя. За їх допомогою можна дати відповіді на такі запитання: що людині

потрібно, у чому вона зацікавлена, що людині дорого. Це дуже близькі, але не тотожні поняття. Потреби людини, перетворені на інтереси, у свою чергу, перетворюються» на цінності. Отже, цінність — є дещо позитивне, з точки зору задоволення матеріальних та духовних потреб людини. Однак, якщо вважати феномен цінності як задоволення суб'єктивних потреб, то повністю нівелюється моральний аспект проблеми цінностей. Розуміння цінностей не може бути зведено тільки до задоволення будь-яких потреб особи. Точніше, самі цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства. Цінності не тільки і не стільки задовольняють потреби людини, а значною мірою духовно відтворюють саму людину.

Виходячи з цього, можна виділити два типи цінностей: ті, які задовольняють насущні потреби людини, обслуговують самотвердження людської особистості, та ті, які творять та відроджують особистість у принципово новій якості. Можна класифікувати цінності на вітальні і соціальні, де людина та людство визначаються як вищі цінності буття, матеріальні та духовні. Серед духовних цінностей, у свою чергу, можна виділити моральні, естетичні, пізнавальні тощо. Духовні цінності — це сфера суспільної свідомості, вони тяжіють до духовної сфери суспільного життя (так потреби людини здебільшого належать до матеріальної сфери життєдіяльності, а інтереси — до соціальної).

В етиці категорією, що позначає вищу цінність, є добро, яке відображає абсолютне, ідеально досконале. Вищими моральними цінностями є такі, як правда, справедливість, щастя, сенс життя, любов, дружба, бо усвідомлення цих понять докорінно впливає на поведінку та свідомість людини. Цінність можна розглядати як засіб відображення дійсності у свідомості людини, тобто суб'єктивного відображення об'єктивної реальності. Цінності відображаються у свідомості людей у вигляді оціночних суджень. Оскільки дійсність не знає абсолютного, цінності мають відносний характер. Критерієм оцінки виступає узагальнений образ, зразок, ідеал. Моральна цінність вчинку виявляється за допомогою порівнювання з визнаним усім суспільством ідеалом добра, який фіксується у свідомості суспільства у вигляді певного комплексу моральних норм, правил належної та рекомендованої поведінки. Різні люди в одній і тій самій ситуації поводять себе неоднаково. Різниця визначається тими цінностями, якими керувалася людина, її моральними позиціями.

Моральне життя людини не можна розглядати як просте засвоєння суми прописних істин. Воно проходить у боротьбі мотивів, у постійному напруженні духовних сил. Здійснення того чи іншого вибору не тільки характеризує особистість, а також є важливішим засобом її формування. Моральний вчинок і моральна поведінка передбачають готовність обстоювати моральні цінності тоді, коли вони підлягають сумніву. На основі цього можна зробити висновок про надзвичайну важливість ціннісних орієнтацій особистості. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій розмежовує істотне та неістотне, утворює своєрідну вісь свідомості, яка забезпечує духовну усталеність особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності. Саме тому в будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації є об'єктом виховання, цілеспрямованого впливу. Розвинуті ціннісні орієнтації є ознакою зрілості особистості, показником рівня її соціальності.

Постійна несуперечлива структура ціннісних орієнтацій зумовлює такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам, здатність до морального вибору заради ідеалів і цінностей. Суперечливість, навпаки, породжує непослідовність поведінки.

Очевидно, що ціннісні орієнтації можуть не збігатися зі структурою цінностей, що функціонують у суспільній свідомості. Для окремої людини може бути вагомим та значущим зовсім не те, що є цінним і значущим з точки зору суспільних інтересів і сталих норм, цінністю орієнтованої суспільної свідомості. Ця обставина обумовлює різницю між ціннісними орієнтаціями особистості та орієнтаціями особистості на цінності, які поширені і панують у суспільстві. *Орієнтація на цінність* — є певне ставлення людини до зовнішніх настанов, норм і звичаїв. *Ціннісні орієнтації* — це внутрішній компонент свідомості та самосвідомості людини, як і цінність, вони відіграють дуже активну роль у визначенні спрямованості моральної діяльності особистості.

§ 2. Проблема морального вибору і свободи особистості

Важливою умовою моральної діяльності індивіда є його свобода, можливість морального самовизначення. Без цього не може йти мова про моральність як особливий механізм регуляції людських відносин.

Однак очевидно, що людина з усіх боків оточена безліччю необхідностей: вона підпорядкована фізичним та соціальним законам того конкретного суспільства, в якому живе, його нормам і правилам, стереотипам поведінки, традиціям і ритуалам, а також вона не може не враховувати економічну необхідність. Отже, виникає запитання: чи вільна людина у своїх діях?

В історії філософії питання свободи трактувалося по-різному. Стоїки, Спіноза, Гегель розуміли свободу як пізнану необхідність: людина повинна пізнати зовнішню необхідність як єдиний можливий варіант, тобто підкоритися необхідності, як камінь, який підкоряється силі тяжіння і завжди падає вниз. Пізнання необхідності в її різноманітних проявах дуже важливе, тому що людина, яка не знає стану речей, яка перебуває у полоні ілюзій, не може вважатися вільною. Але це однобічний гносеологічний погляд на людину. У філософії марксизму (справжнього, а не перекрученого пізнішими ідеологами) доведено, що «пізнана необхідність» зовсім не вичерпує уявлення про свободу.

Отже, вже філософська думка XIX ст. стверджує, що пізнання необхідності є лише умовою людської свободи і не вичерпує її суті, пізнання необхідно людині на практиці саме для того, щоб звільнитися від рабської залежності від речей і явищ, визначити свій особистий рух шляхом добра і зла. Свобода є здатністю людини діяти згідно зі своїми інтересами і цілями, спираючись на пізнану необхідність. У повсякденній практичній діяльності люди зустрічаються не з абстрактною необхідністю як такою, а з її конкретним втіленням у вигляді реально існуючих умов. Отже, свобода не абсолютна, а відносна, тому реалізується в житті шляхом вибору конкретного плану дій.

Специфіка етичного аспекту свободи полягає в тому, що людина має справу не з прямим відбиттям об'єктивної необхідності в явищах і процесах природи та суспільства, а з нормами, які регулюють її поведінку. В імперативному характері норм суспільної моралі визначається моральна необхідність. Треба відзначити, що не завжди моральна необхідність адекватна соціальній необхідності. Вбивство людини, яке за своєю суттю аморальне, під час вітчизняної війни освячується як вбивство ворога Батьківщини. Отже, «усвідомлена необхідність» розкриває істинний сенс знаходження людиною свободи дії — свободи реалізовувати свої наміри, досягати власної

мети, при цьому використовуючи відповідні та необхідні засоби та методи.

Можна виділити деякі умови, що сприяють людині діяти з відчуттям того, що вона вільна та моральна. По-перше, для реалізації свободи мають бути відсутніми зовнішній примус та заборона. Будь-які примусові вияви людської активності як такі можуть бути оцінені як аморальні. По-друге, для того, щоб моральний вибір відбувся, необхідні рефлексія, спроможність побачити всі існуючі варіанти і зупинитись лише на одному з них.

Крім того, істинно вільний вибір може здійснитися лише тоді, коли у людини є орієнтири — цінності, ідеали. Уявлення, цінності, ціннісні орієнтації — категорії, що складають зміст моральної свідомості, яка, насамперед, має продовження у моральній діяльності людини.

Отже, *моральну свободу* можна показати як діалектичну єдність моральної необхідності та суб'єктивної добровільності поведінки, як здатність людини тримати владу над своїми вчинками. *Моральна необхідність*, власне, є сукупністю вимог, які висуває моральна система до людської діяльності, але саме знання цих вимог, тобто знання моральної необхідності, не гарантує моральної діяльності. Виходячи з цього, моральна свобода — є можливістю і спроможністю людини визначати та реалізовувати свою моральну позицію, яка б забезпечувала досягнення мети. Діяльність можна кваліфікувати як моральну тоді, коли вона базується на вільному виборі в колі протистояння добра і зла.

Моральний вибір є також обов'язковою умовою реалізації моральної свободи. Саме проблема морального вибору дає можливість розкрити динамічну сторону моралі, побачити, як норми, принципи, моральні цінності та оцінки насправді діють у суспільних відносинах.

Необхідність морального вибору виявляється тоді, коли обставини примушують людину прийняти лише одне рішення за наявності кількох, причому, кожне може бути оцінено з позицій добра та зла. Крім цього, повинні враховуватись як об'єктивні умови, так і суб'єктивні чинники та ситуація вибору. Саме прийняття рішення не завершує акт вибору, продовженням його служить вибір засобів реалізації рішення, його практичне здійснення і оцінка результату.

До об'єктивних умов морального вибору належить наявність варіантів вибору поведінки. Суб'єктивні чинники вклю-

чають у себе ступінь морального розвитку особистості, засвоєння особистістю норм моралі, розвинутість почуття обов'язку та совісті тощо.

Сама наявність об'єктивних обставин та суб'єктивних моментів ставить питання про свободу людини у своєму моральному виборі. Фаталістична позиція з даного питання вважає вибір фікцією, бо він зумовлений об'єктивними обставинами, а рішення приймається під тиском об'єктивної необхідності. Релятивістська позиція, навпаки, підкреслює абсолютну свободу людини у своєму виборі, що не обмежений жодними обставинами.

Об'єктивний бік свободи вибору це наявність варіантів поведінки особистості; суб'єктивний — можливість здійснювати вчинки за внутрішніми переконаннями. Суб'єктивна свобода передбачає також і дію моральної необхідності, яка є саме суб'єктивно усвідомленою потребою людини діяти відповідно до вимог моралі. Отже, об'єктивні обставини дають можливість людині обирати моральний вчинок чи позаморальний, а в силу своєї моральної позиції вона віддає перевагу першому варіанту. Оскільки боротьба мотивів тут відсутня, складається враження, що людина не робить ніякого вибору, хоча об'єктивно він присутній. Отже, наявність або відсутність боротьби мотивів характеризує лише форму морального вибору, а не його сутність.

Можна зробити висновок, що моральний вибір характеризується: наявністю об'єктивних умов, що орієнтують на різні варіанти поведінки; можливістю оцінки цих варіантів з позиції добра чи зла; моральною необхідністю, тобто обумовленістю поведінки людини діючими в суспільстві моральними нормами і цінностями. Моральний вибір — це усвідомлене віддання переваги людиною тому чи іншому варіанту поведінки відповідно до особистих або суспільних моральних настанов.

Кожний вибір залежить від тих цілей, які постають перед людиною, групою або суспільством. Діапазон цілей, що визначають зміст вибору, досить широкий. Реальні цілі, які обирає людина, не завжди мають власне моральний характер, але вони завжди включають моральний аспект. Наприклад, мета забезпечити собі матеріальний добробут — досить істотна, і дуже складно дати їй моральну оцінку. Моральний аспект виявляється, коли сама мета конкретизується: збільшення матеріального достатку будь-якою ціною або чесно заробляючи.

Моральний аспект виявляється в тому, для чого саме людині потрібно вирішити цю проблему. Досягнення максимального матеріального добробуту може сприяти розширенню можливостей творчості або наукових досліджень. Але можна прагнути багатства тільки для задоволення особистих амбіцій, демонстрації своєї влади тощо. Слід зауважити, що людина завжди робить вибір самостійно. Не можна вибрати за людину її мету. Запропонована другою людиною мета тільки тоді органічно вписується в поведінку особи, коли остання внутрішньо погоджується з нею, дає санкцію її вільним рішенням.

Окрім вибору мети перед людиною стоїть завдання вибору засобів її реалізації. Засоби можуть бути різноманітні. Досягнення мети передбачає наявність різних шляхів, і проблема полягає в тому, щоб обрані засоби не викривлювали поставленої мети. Неправильно обрані засоби можуть докорінно змінити первісну мету. Проблема стоїть особливо гостро тоді, коли первісно визначена мета моральна та благородна. Для досягнення такої мети повинні бути обрані й достатньо досконалі морально виправдані засоби, інакше результатом може стати не добро, а зло.

Для того, щоб вибір вчинку, тобто мети й відповідного їй рішення, був найбільш ефективним з практичного та морального боків, людина повинна знати всі варіанти можливих дій, завдяки чому зможе визначити найкращий з її точки зору.

Відсутність достатньої інформації для прийняття рішення може підштовхнути людину до необміркованих дій, коли в ім'я обов'язку чи ідеалу вона не враховує деякі обставини та наслідки своїх вчинків. Це тип авантюрної поведінки, він нерідко пов'язаний з виявами індивідуалізму, честолюбства, безвідповідальністю, прагненням виділитися.

Інший тип поведінки характеризується повною відмовою від рішучих дій, тому що людина боїться помилитися. Але слід враховувати, що сама відмова від вибору є однією з форм вибору, до того ж не найкращою.

Характер деякого роду діяльності, наприклад правоохоронної, пов'язаний з досить нестандартними ситуаціями, що значно загострюють проблему вибору. Ще Аристотель у своїй роботі «Нікомахова етика» підкреслював наявність цієї проблеми. Він виділив дії суб'єкта «через невідання» та «у невіданні». Дія «у невіданні» — коли людина свідомо обирає незнання. Наприклад, слідчий усвідомлено відкидає усі існуючі гіпотези та обирає одну, яка йому найбільш подобається, а ін-

ші, менш вірогідні, на його погляд, він навіть не вивчає. Але може бути так, що саме ті обставини, які здалися слідчому несуттєвими, через прихований характер злочинної діяльності можуть виявитися найбільш значущими. Тобто вибір, зроблений слідчим, буде неправильним саме з його власної провини.

Дія «через невідання» має місце тоді, коли деякі обставини залишаються невідомими, але саме вони змінюють сенс вчинку незалежно від волі діючої особи. У цьому випадку варіанти поведінки лишаються прихованими незалежно від волі людини і саме тому її дії будуть мати інший сенс, ніж вона припускала.

Моральна оцінка дій буде позитивною, якщо встановлено, що вибір було зроблено правильно, але його здійсненню зашкодили об'єктивні умови або умови, які людина не могла передбачити. Негативної оцінки заслуговують помилки у виборі, викликані некомпетентністю морального рішення, недоцільністю обраних засобів.

Треба зауважити: якщо при виявленні варіантів вибору мораль необхідна для різнобічного вивчення обставин і можливостей вибору, то на етапі вибору варіанта поведінки моралі відводиться вирішальна роль.

У виборі варіанту поведінки також важливу роль відіграє мотивація: чому саме цьому вчинку віддається перевага? Чим зумовлений такий вибір? Завжди, коли йдеться про свободу вибору, є зрозумілим, що він відбувається у площині добра або зла. Але не можна ігнорувати варіант вибору між двома видами зла (покарання злочинця-рецидивіста допускає вибір між смертною карою та довічним ув'язненням). Приймаючи рішення у кожній конкретній ситуації, треба пам'ятати, що менше зло не є добро, а вся різниця полягає лише в тому, яке з негативних рішень завдасть менше шкоди суспільству з моральної точки зору.

Існує також можливість вибору між добром і добром, тобто у такому випадку йдеться про різні моральні цінності: «вищі» і «нижчі» або рівні за значенням.

Здійснюючи моральний вибір, людина свідомо віддає перевагу певній лінії поведінки, керуючись особистим уявленням про моральні цінності. Все життя людини складається з низки таких ситуацій, в яких формується як моральна особистість людини, так і її моральне оточення.

Моральний вибір означає визнання пріоритету однієї цінності над іншою. В одних випадках обґрунтування вибору та

сам вибір не викликають жодних труднощів, в інших — пов'язані з гострими суперечностями між загальнолюдськими, груповими (масовими, етнічними, релігійними тощо) та індивідуальними цінностями. Ситуацію другого роду називають моральним конфліктом.

§ 3. Моральний конфлікт й оптимальні шляхи його розв'язання

Моральний конфлікт є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт — це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору.

Особливість морального конфлікту полягає в тому, що в ситуації, яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій нормі моралі веде до порушення іншої норми. Складність полягає не в тому, що людина може не знати деяких норм моралі, через що не в змозі зробити вибір, а також не в тому, що вона не воліє виконувати вимоги моралі, а в необхідності розв'язувати зіткнення цих вимог.

Існують два види моральних конфліктів: зовнішні та внутрішні. *Зовнішні* виявляються як гострі моральні суперечності між людьми. Вони відображають розходження спрямованості ціннісних орієнтацій окремих особистостей, соціальних груп і суспільства. Для зовнішнього конфлікту характерно заперечення правильності протилежних переконань, поглядів, цінностей, ідей.

Зовсім інша природа *внутрішніх* конфліктів. Їх джерелом є складність, різнохарактерність самих мотивів особистості, що знаходяться у підпорядкованості та супідрядності один до одного. Специфіка внутрішнього конфлікту полягає в тому, що для нього характерна боротьба цінностей, норм, мотивів, які особистість визнає правильними.

Форм виявлення моральних конфліктів існує безліч. Вони зумовлені особливостями діяльності людини, специфічними умовами, за яких здійснюється ця діяльність, соціально-психологічними характеристиками учасників конфлікту та іншими обставинами.

Розвиток конфлікту вимагає його вирішення. Засобом розв'язання конфлікту є «золоте правило» — «з двох лих обрати

менше». Менше зло не є добро, але воно являє собою компроміс у тих випадках, коли гармонія принципово неможлива для учасників конкретної ситуації. Найважливіший та болісний вибір стоїть перед людиною, коли вона повинна обирати між добром і добром. Різні «види добра» можуть знаходитись на різних щаблях нашої ціннісної ієрархії, в такому разі вибір зробити легше: «нижчими» цінностями спокійно поступаються заради «вищих». Але вибір між цінностями «вищими» та рівними за значенням — це завжди важкий внутрішній конфлікт. У такому випадку людина переживає внутрішню боротьбу, в ній відбувається важка аналітична робота, яка націлена на те, щоб передбачити наслідки свого вибору. Яку б цінність людина не поставила на перше місце у своєму виборі, вона завжди буде шкодувати про ту цінність, якою знехтувала.

У філософсько-етичній літературі неодноразово робилися спроби виробити рекомендації, які б сприяли подоланню та розв'язанню моральних конфліктів. Загальним принципом у вирішенні моральних конфліктів висувається положення про ієрархію моральних цінностей, систему переваг. Аксиомою у розв'язанні моральних конфліктів нерідко є положення про пріоритет суспільного інтересу перед приватним. На жаль, у реальній дійсності це сприймається та реалізується дуже спрощено: інтересами особи нехтують заради загальних інтересів. Підпорядкування особистого суспільному — є крайній, хоча такий, який часто зустрічається, варіант вирішення проблемної ситуації. Оптимальний вихід з конфліктної ситуації передбачає не тільки готовність особи пожертвувати власними інтересами, а й зусилля суспільства, спрямоване на задоволення інтересів особи. Правильний моральний вибір є можливим тільки за наявності такого зустрічного руху від людини до суспільства та від суспільства до людини.

§ 4. Моральна відповідальність: сутність і специфіка

Питання про свободу вибору неминує підводити до проблеми відповідальності. *Відповідальність* — зворотна сторона свободи, яка нерозривно з нею пов'язана та завжди її супроводжує. Той, хто діє вільно, повністю відповідає за свої дії. Моральна відповідальність означає здатність передбачити на-

слідки кожного свого вчинку і прагнення запобігти можливо-му негативному ходу подій.

Кожний людський вчинок як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а отриманий результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. *Внутрішня відповідальність* є атрибутом такої моральної категорії, як совість, вона виражає спроможність особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. *Зовнішня відповідальність* виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості.

Відповідальність означає спроможність правильно зрозуміти потреби інших людей як свої особисті. Людина тоді поводитися відповідально стосовно інших, коли поважає в них особистість. Бути відповідальними означає розумне вміння керувати особистою поведінкою, не даючи волі ірраціональним пристрастям.

Відповідальна поведінка супроводжується почуттям відповідальності, яке може виступати у позитивній та негативній формі. *Позитивна форма* — це почуття своєї значущості, відчуття певної влади над подіями, а також відповідно поважне ставлення до людей. *Негативна форма* відповідальності — це почуття бентежності, невпевненості у собі, страх «зіпсувати справу» недосконалістю своїх знань і вмінь.

Нести відповідальність означає приймати на себе всі наслідки своїх вчинків. Відповідальній поведінці протистоїть безвідповідальна — це вчинки, які відбуваються без урахування наслідків для себе та інших. Безвідповідальність завжди пов'язана з байдужістю й легковажністю або з надмірною самовпевненістю. Насамперед, безвідповідальність означає спробу перекласти наслідки своїх вчинків на інших.

Безрелігійне, світське розуміння моралі приписує людині повноту відповідальності не за всілякі дії. Першою важливою умовою відповідальності є сама свобода здійснюваного вчинку. Якщо свобода вибору відсутня, то ми не можемо вважати індивіда морально відповідальним за те, що відбувалося з ним та навколо нього. Другою важливою умовою повноти моральної відповідальності людини є навмисність її дій. Людина мо-

рально відповідає за те, що хотіла заподіяти, що усвідомлено обрала, до чого прагнула. Третє, що зумовлює відповідальність — осудність (рос. вменяемость), тобто усвідомлення того, що відбувається, яка передбачає можливість завдяки волі припинити негативну дію або підтримати позитивну. Неосудними (неосудність — рос. невменяемость) можуть бути божевільні, одурманені наркотиками або алкоголем люди. Проте, юридичний закон не визнає ані наркотичного, ані алкогольного дурману. Навпаки, коли скоюється злочин, удаване божевілля може бути обтяжливим чинником. Треба зазначити, що проблема осудності та пов'язана з нею проблема відповідальності досить складна й не вирішена остаточно.

Моральна відповідальність — явище складне, від неї неможливо ухилитися, сховатися й утекти. Вона чекає на людину зсередини та ззовні. Саме тому моральна свобода є не тільки найвищим добром й великою цінністю для людини, а й дечим, від чого людина біжить, лякаючись відповідальності.

Головний зміст будь-якого людського вибору, передусім, у діянні, яке стає можливим на його основі. Вектор свободи вибору й морального самовизначення спрямовує діяльність людини у цілісний і складний, сповнений суперечливих інтересів світ буття, де кожна дія стає символом певної суб'єктивної позиції, демонстрації тієї або іншої системи моральних цінностей.

Розділ VII. Мораль та інші форми суспільного життя

Мораль, як форма культурного буття людини, має соціально-історичний характер. Норми моралі розвиваються та функціонують у загальному процесі становлення суспільної практики, яка обіймає весь спектр соціальних відносин. У просторі суспільної життєдіяльності формуються закономірності економічного, правничого, політичного, духовного життя. Мораль відзначається безпосередньою дотичністю до духовних витоків спілкування, до особливостей душевного світу людськості. Але, з огляду на соціально-історичну природу моралі, її культурні вияви невід'ємно приналежні до цілісного процесу суспільної практики.

Соціально буття моралі характеризується її проникненням в усі сфери життєдіяльності людей. Моральні цінності постають своєрідним мірилом людських стосунків і вчинків у будь-якій соціально значущій діяльності.

В економіці, політиці, правничій сфері, у релігійній та художній галузях культури застосовуються поняття відповідальності, свободи, справедливості, обов'язково виникають ідеї та образи добра і зла. Засади людськості, такі як гідність, честь, свобода думки і життєвого вибору, є чинниками сенсу життя людини.

Осмислення суспільної дійсності з позицій моралі, історичні зміни її норм у контексті розвитку соціальної практики, багатоманітні погляди та досвід різних людей у сфері моралі — все це спонукало до накопичення й передачі моральної культури.

Формування усталених норм та уявлень, збагачення морального досвіду суспільства водночас сповнене драматизму, цілковито пов'язане з реальним становленням непростих су-

спільних відносин. З цієї причини вивчення взаємодії моралі з іншими формами життєдіяльності суспільства є способом осягнення буття моралі.

§ 1. Мораль та економіка

Взаємодія моралі та економіки осмислювалася в історії соціальної думки відповідно до реалій суспільно-економічного життя. Його принципи здебільшого базуються на приватній власності, проблемах виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ, відношеннях підприємництва та найманої праці тощо. Суперечності між власниками і працівниками, питання справедливості у суспільному розподілі продуктів людської праці завжди були гострими й неоднозначними у моральному відношенні. Отже, і в суспільній думці склалися протилежні позиції. Одна прагнула справедливості для трудящих, друга ідеалізувала капіталістичний лад.

Перша обстоювала права і звертала увагу на моральні й матеріальні потреби працівників, і на її ґрунті з ідей утопічного соціалізму зросли соціалістичні та комуністичні ідеї та системи XIX—XX ст. Сенс цієї тенденції — у засудженні приватної власності, наживи, використання найманої праці; у визнанні за несправедливе такого становища, коли в суспільстві є багаті та бідні; у заклику досягти справедливості однаковим перерозподілом благ.

Серед історично відомих зразків схвального ставлення до реалій капіталістичного ладу визначне місце посідає концепція Бенджаміна Франкліна, сформульована ним у середині XVIII ст. Він стверджував, ніби сенс і мета життя, моральний обов'язок і справжнє розуміння людини полягає в тому, щоб робити гроші. Треба не гаяти часу, а хапати мить і перетворювати її на дзвінку монету. Зневажати це — є нерозумним. Б. Франклін посилався при цьому на біблійну «Книгу притч Соломонових»: «Чи бачив ти людину, спиритну в своїй справі? Вона стоятиме перед царями». Енергійна діловитість має поєднуватися із ретельністю, працелюбністю, почуттям міри. Особливої ролі він надає такій властивості, як чесність. «Бути чесним з партнерами розумно, — вважає Б. Франклін, — оскільки це викликає довіру і відкриває кредит. Разом з цим, надлишок чесності є непотрібним».

Одне з найсерйозніших досліджень питань взаємовідносин економіки та моралі здійснив видатний німецький соціолог XIX ст. Макс Вебер. У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» йому вдалося уникнути моралізаторських перебільшень або, навпаки, приниження моральних норм.

Вебер досліджує історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Вже на початку існування капіталізм змінив принципи суспільного життя, побудувавши їх на ринкових стосунках. Розвиток капіталізму потребував суб'єктів із певним психологічним складом, із відповідними ціннісними орієнтаціями. Вони мали бути готовими до конкуренції. До ринкових відносин, що склалися в Європі, треба було пристосовуватися. Процес відбору й адаптації виховував власників, здатних забезпечувати розвиток ринкової економіки.

Духові капіталізму й підприємництва, який формувався в Європі, деякий час протистояло традиційне мислення. В його уявленнях комерція виглядала як безчесна гра, до якої ставилися з презирством. Жага до наживи оцінювалася як аморальна властивість. Такі погляди виявилися досить усталеними. Певною мірою цьому сприяли прояви буржуазного авантюризму, орієнтовані на зневажання моральних норм. «Капіталістичні авантюристи» поводитись, як правило, безсоромно, виявляючи певну рішучість і готовність бути колонізаторами, плантаторами, фінансувати морський розбій і військові конфлікти, якщо тільки це обіцяло їм прибутки.

М. Вебер не виправдовує темні боки буржуазного підприємництва. Разом з тим, він розглядає подібні прояви як поодинокі випадки, що не мають принципового значення. В цілому Вебер вважає дух капіталізму глибоко позитивним, тому що він дає змогу людині виявити свої кращі якості та здібності. Особливо яскраво це виявилось у протестантських країнах. Сама релігія прийшла тут на допомогу підприємницькій етиці у період її формування.

Ще за часів М. Лютера в протестантизмі виникло і поступово ствердилося уявлення про особливу роль професійної діяльності людини. Ця діяльність розглядається, насамперед, як спосіб виконати свій обов'язок перед іншими людьми, послужити Богу і таким чином забезпечити спасіння своєї душі. Ця теза суттєво відрізняє протестантську релігійно-моральну систему поглядів від світогляду католицизму. Тобто, якщо для католика праця є морально нейтральною, лише способом підтримати фізичні сили, то професійні заняття протестанта

оцінюються як служіння Богу. Праця знімає з людини релігійний страх перед потойбічним світом і відкриває її душі шлях до спасіння. Як вважав М. Вебер, ця установка мала величезні наслідки для розвитку західної цивілізації у Новий час, і, перш за все, для протестантських країн.

Для протестанта найтяжчий гріх — це марне витрачання часу. Адже людське життя коротке й дорогецінне; час слід витрачати, передусім, на продуктивну працю. Сенс життя полягає не в бездумних розвагах і насолоді radoцями існування, а в раціонально організованій праці, яка, до того ж, є ефективним засобом боротьби з усілякими спокусами.

Європейська Реформація прийшла на допомогу новому духові капіталізму. Протестантизм почав за посередництвом релігійного виховання формувати соціальні якості, які давали змогу людям успішно адаптуватися до нових економічних умов. Поступово складався такий тип свідомості, при якому праця ставала абсолютною цінністю. Етика приватного бізнесу вимагала старанності, ретельності, почуття міри, розсудливості. Протестантські течії баптистів, методистів та інші не обмежували прагнення своїх членів-капіталістів до наживи. Адже підприємницькі успіхи брата по секті підіймали її престиж, а багатство, яке було досягнуто чесним шляхом, свідчило про високі особисті якості людини, на яку зійшла благодать. Ділові успіхи бізнесменів, що брали участь у діяльності сект, сприяли поширенню їх поглядів і обрядів.

Характерним є таке явище. Якщо католики дають своїм дітям переважно гуманітарну освіту в класичних гімназіях, то протестанти орієнтують дітей на торговельно-промислову підготовку в реальних училищах. Статистика також свідчить, що серед кваліфікованих робітників великих підприємств мало католиків і багато протестантів. Серед підприємців спостерігається аналогічне співвідношення. Таким чином, особистісні якості, сформовані релігійно-сімейним вихованням, визначають вибір професійної діяльності та її успішність у майбутньому.

У російській соціальній філософії дослідження, подібне до веберівського, але стосовно взаємовідносин православних релігійно-моральних норм і економіки, здійснив С. Булгаков.

С. Булгаков розглядає людину в двох аспектах — як людину духовну (релігійну) і як людину економічну. В людській душі встановлюються ті або інші зв'язки між релігійно-моральними цінностями та економічною діяльністю. Так виник-

ли три християнські типи економічної людини — католицький, протестантський та православний.

Для православної свідомості праця є формою християнської слухняності заради спасіння душі. Вона може здійснюватися як у монастирі, так і за умов мирського життя.

Православ'я характерне для східних народів, які протягом багатьох століть існували за умов аграрного господарства зі слабким промисловим та банківським капіталізмом. Сільська праця на лоні природи сприяла поживленню релігійних почуттів людей. Вона давала змогу людині відчувати свою причетність до природно-космічного світу. Збираючи плоди своєї праці, насичуючись ними, людина вважала, що вона будує власне тіло з тієї ж космічної матерії, яка складає основу всього існуючого. Праця поставала як справа, схвалювана Богом, а підприємництво — навпаки. Здобування грошей за посередництвом комерції, організація промислового виробництва за капіталістичним типом не сприяли спасінню душі. Звідси поширеність у Росії пожертв на монастирі, собори, до церковної казни від купців і підприємців. Ці гроші, на знак каяття, мали врешті-решт послужити спасінню душі того, хто вносив пожертву.

Капіталізм прийшов до Росії з запізненням. Він не зміг поставити собі на службу релігію, як це сталося в Європі з протестантизмом. Православ'я було суто феодальною духовною формою, якій притаманні певний консерватизм, жорсткість, нестача внутрішнього динамізму. Отже, воно було орієнтоване головним чином на обслуговування відокремлених натуральних господарств. Православна традиція не сприяла ініціативам у галузі економіки, які виходили за межі старовинних норм відносин. А капіталістичне підприємництво саме виводило економічну діяльність за межі релігійно-моральних норм — і з цієї причини воно засуджувалося. Коли наприкінці XIX — на початку XX століть Росія увійшла в капіталізм, християнство почало готувати себе до прийняття змін, що відбувалися. Розгорнувся рух поновлення православ'я. Виникли протестантські течії (духобори, молокани тощо). Почали з'являтися погляди на господарсько-економічну діяльність як головне призначення людини. Великий вплив на громадську думку чинили етичні ідеї А. Толстого щодо праці як морального каяття, особистого внеску до народного життя. Але дійсного реформування морально-релігійних норм не відбувалося.

Православний тип духовності зберігся в СРСР, незважаючи на революційні зміни та атеїстичне виховання, але в перетворених формах служіння комуністичній ідеї. За його логікою, праця, тепер вже згідно з офіційною ідеологією, була почесною, а бізнес — навпаки.

Ідейно-психологічна ізольованість від зовнішнього світу, пріоритет громадських цінностей перед особистими, негативне ставлення до індивідуалізму та економічних свобод — все це успадкувала адміністративно-командна система СРСР.

Суб'єкти економічних відносин завжди змушені діяти в системі морально-етичних та релігійних координат, яку суспільство успадкувало від минулого. Проблеми вибору й свободи, сенсу життя та відповідальності слід розв'язувати з урахуванням традиційних ціннісних орієнтирів. Досвід радикальної ламки всієї системи релігійно-моральних устоїв, як показує історія, виявив неправомірність їх руйнації як у економіці, так і в моралі.

Отже, потрібний такий варіант економічної стратегії, коли процес формування ринково-капіталістичних відносин поєднується зі зберіганням культурних і моральних цінностей, із задоволенням вимог моралі й культури.

Східно-слов'янський світ одвічно не був схильний до економічних новацій. Він являє собою величезний простір нереалізованих економічних ініціатив. Світосприйманню православ'я бракує рухливості, гнучкості. Негативним чинником є також сумний досвід побудови тоталітарної економіки. Все це перешкоджає рухові шляхом сполучення культурних традицій з ринковими імперативами. Водночас, у країнах СНД ринкова економіка переживає період становлення, потребує створення відповідної трудової етики. Труднощі «авантюристичного капіталізму», орієнтованого на стихійну експлуатацію, непристосовність державного апарату, недосконалість законодавства мають долатися логікою життєдіяльності суспільства. Економіка й мораль не повинні залишатися далекими одна від одної.

Європейська соціальна думка пройшла за певних часів шлях від зневажання бізнесу до його морального виправдання. Масова свідомість посттоталітарних суспільств повинна пройти тим самим шляхом, але за менший проміжок часу. Цей шлях є настільки тяжким, що навіть теоретична думка професіоналів досі залишається на рівні підтримки елементарних вигод і тимчасових, часткових рішень.

Нині для того, щоб капіталістичне підприємство було морально схвалене суспільною свідомістю, має відбутися децю подібне до подій початку століття. Релігійні, філософські, етичні пошуки і політико-економічне зрушення повинні гармонізувати відношення економіки та моралі. Їх узгодження є умовою життєздатності суспільства.

§ 2. Мораль і політика

Проблема співвідношення політики і моралі є однією з найскладніших в історії суспільно-політичної думки. Сенс полягає у визначенні сумісності цих форм соціальної практики. Дійсно, залежно від конкретно-історичних умов ступінь збігу норм моралі і політичних принципів може бути різним. Мораль і політика є формами соціального життя, сама природа яких не завжди передбачає їх збіг. Якщо мораль орієнтована на гармонізацію суспільних інтересів, то політика скерована на підпорядкування однієї волі іншій із застосуванням насильства. Отже, співдружність інтересів влади і суспільної більшості спричиняє узгодженість політики й моралі, і навпаки. В історії народів та досвіді вивчення етичних норм багатьох етносів існують численні приклади «витіснення» гуманності й милосердя, жорстокого ставлення до економічно недосконалих форм життя, слабких і некорисних» для суспільного виживання людей; що в загальному розумінні є глибоко аморальним, але об'єктивно диктувалося історичним ходом цивілізації.

Політика визначається станом економічних відносин, і процес її формування має на меті проведення інтересів суспільних кіл, здатних впливати на владні структури, ідеологію, умонастрої в такий спосіб, аби досягти своїх власних цілей і підтримати життєдіяльність суспільства як умову свого власного існування. Історичні приклади насильства над економічними інтересами та волею багатьох людей «в ім'я» загальнодержавної мети завжди є трагічними виявами соціальних лих.

Типовим виразом позиції несумісності політики й моралі є крилатий вислів: «мета виправдовує засоби». Ці слова приписують Наполеону Бонапарту, але виражений ними принцип можна співвіднести з багатьма, у тому числі, сучасними подіями суспільно-політичного життя.

Інтереси соціальних груп і держав постійно стикаються. Створюються не просто ситуації заперечення моралі, а й кон-

кретно-історичні форми політичної поведінки, орієнтовані на принципово різні моральні системи. Характерною є позиція, обстоювана у трактаті видатного політичного діяча та мислителя минулого Нікколо Макіавеллі «Князь» (Il Principe). В цій праці висловлена ідея, що діяльність правителя, яка має на меті захист інтересів підданих, вимагає відмови від абстрактних уявлень про милосердя й гуманність, коли йдеться про діалог з іншою політичною волею, суб'єкти якої проводять протилежні інтереси.

Будучи зразком повної свободи від моралізаторства або ілюзій у сфері політики, «Князь», крім того, є працею, характерною конкретно-історичними чинниками осмислення морально-політичних реалій. Не слід забувати, що трактат написаний у добу патріархальних цінностей (початок XVI ст.) в Італії, у Флоренції — місті-республіці, де Макіавеллі обіймав провідну урядову посаду, і є продуктом своєї епохи.

Характерною рисою цієї культурної та політичної ситуації є вплив феодалних відносин, коли правитель і піддані розглядалися як батько, який, розпоряджаючись долею дітей, захищає їх безпеку, і діти, які підкоряються його волі і потребують захисту. За умов конкуренції італійських міст-республік у період повернення Італії до типово феодалного устрою з притаманними йому роздрібненістю та політико-економічною ізоляцією окремих областей, ідеї Макіавеллі породжувалися гострими реаліями державного життя.

Коли ж з позиції «ціль виправдовує засоби» погляди Макіавеллі визнаються за відмову від моралі, — це має бути переосмислене з огляду на моральні норми його епохи. Праця «Князь» і зараз примушує нас замислитись над тим, чи дійсно проблеми «великої політики» можуть вирішуватися за умов моральних обмежень. Чи можна, наприклад, взагалі уникнути війн? Чи може війна, яка несе смерть багатьом невинним, бути «справедливою»? Інакше кажучи, чи не існує дійсної суперечності між політикою, принаймні в її жорсткій соціально-економічній природі, та нормами моралі?

Разом із цим, існують підстави для пошуку спільних засад соціального буття, з точки зору яких мораль і політика передбачають одна одну в єдиному процесі співіснування людей. Свого часу Аристотель, назвавши людину «політичною істотою», мав на увазі неодмінність політики для самої людської природи, — як сфери соціального буття, що організовує

суспільну життєдіяльність і належить до неї так само, як і мораль.

За умов сучасної цивілізації політична поведінка має орієнтованість на моральні норми. Протистояння держав може створити небезпеку для народів на світовому рівні. Суспільства здебільшого прагнуть будувати цивілізовані стосунки на засадах спільних інтересів, вести пошуки спільної мови у різних сферах життя. Задля прогресу розробляються сумісні програми економічної, науково-технічної діяльності, культурної співпраці, які збагачують потенціал усіх учасників конструктивних відносин. З огляду на історичну перспективу інтеграції цивілізованої світової спільноти, здається цілковито закономірним функціонування міжнародних суспільно-політичних організацій, діяльність яких пов'язана з миротворчими цілями та врегулюванням політичних конфліктів (зокрема, ООН) або зі спробами вплинути на політико-економічні стратегії держав з боку екологічного підходу до проблем світової співдружності («Greenpeace»). Соціально-політична думка шукає шляхи до узгодження політичних і моральних форм соціального життя.

§ 3. Мораль і релігія

Релігія та мораль — це дуже давні й надзвичайно усталені форми людської духовності. Вони існують протягом усієї історії світової цивілізації.

Від стародавніх міфів до сучасних наукових теорій веде своє існування традиція, що доводить космічне походження людини, цивілізації, культури, моралі. Релігійна свідомість з давніх давен давала можливість людині відчувати космічні витoki її земного буття. Людина одвічно почувалася дитиною не лише Землі, але й Космосу.

Ф. М. Достоевський у романі «Брати Карамазови» каже в устами старця Зосими: «Багато чого на землі від нас приховане, але замість того подаровано нам таємне чуття живого зв'язку нашого зі світом іншим, зі світом горнім і високим, та й коріння наших думок і почуттів є не тут, а в світах інших... Бог узяв насіння з світів інших і зростив сад свій, і зійшло все, що могло зійти, але зрощене живе лише почуттям причетності своєї до таємничого світу іншого; якщо слабшає або знищу-

ється в тобі це почуття, то помирає й те, що зрощене в тобі. Тоді станеш до життя байдужим і навіть зненавидиш його»¹.

За посередництвом релігійної свідомості людині відкривається можливість пізнавати буття вищої реальності, яка закрита для всіх живих істот, крім неї.

Центральною персоною в таких світових релігіях, як християнство, іудаїзм, іслам, є Бог. Його ім'ям зветься найвища сила, з точки зору віруючих, що володіє світом і спостерігає за всесвітнім, соціальним і моральним порядком. Бог для них — всесильний і благий володар. Він стримує світ і соціум від тотального руйнування та загибелі за посередництвом таємних і очевидних, зовнішніх і внутрішніх впливів.

Бог у релігійній свідомості визнається фундаментальним першопринципом порядку, що поєднує рівні космічного (природного), соціального й духовно-морального буття.

Для релігійного світосприймання Бог є творцем природного світу. Стверджуючи природний порядок, хід небесних тіл, зміну пір року тощо, він являє себе як творчий першочаток. Він протиставляє хаосу, руйнуванню, деградації стан рівноваги.

Стосовно соціального порядку, Бог постає як законодавче начало, від якого є похідними всі інші принципи та норми людського буття. Як верховний регулюючий принцип він надає моральним вимогам характеру безперечної необхідності, абсолютних істин. Заперечуючи свавілля, він не дозволяє соціальному життю втратити гармонічні форми. Таким чином він відіграє роль вихователя й учителя людського роду.

Встановлюючи, на думку віруючих, духовно-моральний порядок, Бог являє собою вищу, абсолютну досконалість, втілення того морального ідеалу, до якого має прагнути людина. Як абсолютна особистість Бог є втіленням абсолютного ступеня моральності. Він уособлює для релігійної душі все найсвітліше, найдобріше й розумне, надихає буття людей, утверджує в них прагнення дотримуватися вищих моральних заповітів.

Ідея Бога як вищого морального законодавця несе в собі важливий соціокультурний сенс: закони моральності виступають як об'єктивні форми соціальної гармонії. Люди не мають права змінювати їх, припасовувати до своїх інтересів, тому що це є сфера, над якою вони не мають влади. Зневажання цих законів веде за собою розплату — або в цьому, або в потой-

¹ Достоевський Ф. М. Повн. збір. тв. у 30 т. — Т. 14. — Л., 1976. — С. 114.

бічному світі. В історії суспільної думки неодноразово виникали ідеї, що втрата релігійних абсолютів спричинює моральний занепад мас.

Моральні закони проникають у людську душу і набувають вигляду механізмів моральної саморегуляції. Відчуття обов'язку перед Богом для віруючого, моральний вибір уже є не справою власної совісті (вона доручається небесному Отцю), а вимогою слідування принципам, нехтування якими є провинною і карається. За їх участю людина пристосовує своє існування до високих етичних вимог, які йдуть від Бога. «Будьте досконалі, як є досконалий Отець наш небесний», — вимагає Священне писання (Мф., 5, 48). Будь-яке порушення його заповітів має вести за собою каяття, бо воно є гріхом.

Отже, для релігійної свідомості неможлива ситуація зневажання заповітів Бога, які мають абсолютний і загальний характер. Їх дотримання є сприянням для існування космічного порядку, який встановлений Творцем.

У соціальній практиці існують різноманітні правила поведінки, багато з яких мають альтернативний і навіть суперечливий характер.

Релігійна традиція сприймається як культурне джерело, що породило етичні засади, подібні своєю безперечністю до математичних аксіом. У тій ієрархії цінностей, яка спирається на них, такі вчинки, як убивство, крадіжка, зрада, брехня завжди є злом. Знання цих принципів служить для релігійної свідомості достатньою підставою прийняття рішень у конфліктній ситуації морального або юридичного характеру.

Нормативна структура релігійної свідомості визначається характером і змістом норм, з яких вона складається. Ці норми мають такі ознаки:

- виходять з вищого, абсолютного релігійного авторитету, яким є Бог;
- мають характер абсолютних, безапеляційних вимог та заборон;
- диктують певний внутрішній стан душі (віру), а також відповідну зовнішню поведінку;
- поширюються тільки на тих, хто сповідує цю віру;
- мають передумовою «страх Божий» у віруючого, якщо він не виконує їх, а також «суд Божий» як кару за їх порушення.

На ранніх етапах історичного розвитку світової цивілізації релігійні норми мали велике значення для духовного, мораль-

ного розвитку людського роду. І досі їх роль у цьому процесі є дуже значною.

§ 4. Мораль і мистецтво

Мистецтво завжди було важливим засобом духовно-практичного освоєння світу. Протягом усієї історії культури воно відображало складні й суперечливі проблеми морального життя суспільства та особистості. При цьому воно виявляло себе не пасивним споглядачем, а активним борцем за людину, її гідність і щастя. Зацікавлення мистецтва мораллю пояснювалося тим, що воно прагнуло до перетворення дійсності не лише «за законами краси», а й за законами добра, людяності та справедливості.

Своєрідність мистецтва полягає в тому, що воно має здатність відчувати істинний моральний сенс важливих соціальних проблем і суперечностей раніше, ніж їх уловляють інші форми громадської свідомості.

За допомогою художньо-образних засобів воно фіксує ці проблеми і виносить їх на авансцену духовного життя суспільства. Художники, письменники, поети, драматурги ведуть розмову про те, що найбільшою мірою хвилює їх. При цьому вони дають простір своїм почуттям і творчій фантазії.

Моральні проблеми, які хвилюють митців, — нескінченно різноманітні за характером і змістом. Деякі з них чітко локалізовані в соціально-історичному часі й просторі. Інші називаються «вічними», бо вони здатні відроджуватись із кожним новим поколінням. Найчастіше це питання, пов'язані з пошуками сенсу буття, індивідуального щастя та загального блага, з сутністю добра й зла, правди та справедливості.

Мистецтво в його ставленні до моралі має властивість концентрувати в своїх творах етичну інформацію, надавати їй вигляд особливої цінності, збагаченої глибиною почуттів і переживань. Мистецтво осмислює:

— моральні імперативи, що панують у суспільстві в будь-який історичний період;

— морально-етичне кредо митця, що виявляється в особистому ставленні до зображуваних соціоморальних колізій та їх учасників;

— художньо-естетичний бік тих сюжетних моральних колізій, у яких беруть участь персонажі певного твору.

Мистецтво нібито «подвоє» моральне буття людей, створює його модель як продукт внутрішньої самосвідомості культури. Ця художня модель виконує стосовно відображуваних соціоморальних суперечностей кілька функцій:

— *репрезентативну* (вводить актуальні моральні проблеми до духовного життя людей);

— *пізнавальну* (намагається дати їх адекватне відображення);

— *оцінювальну* (здійснює їх нормативно-ціннісне співвідношення з позицій певних соціальних верств і груп);

— *ціннісно-орієнтаційну* (спонукає індивідів до активного пошуку шляхів і засобів розв'язання моральних проблем).

Там, де митець уважний до моральних явищ і процесів, зміст його творів орієнтується не тільки на нинішнє, а й на майбутнє. Такі твори показують ціннісну перспективу духовного розвитку особистості або суспільства.

У мистецтві періодично відроджується суперечність між необхідністю художньо-естетичного освоєння нових соціоморальних реалій та нестачею відповідних творчих засобів. Традиційні прийоми та методи виявляються недостатніми. Ця суперечність завжди була внутрішнім джерелом становлення нових художніх стилів незалежно від їх особливостей. Кожен з цих стилів — бароко, сентименталізм, романтизм або модернізм — поставав як новий метод художньо-естетичного освоєння нових соціоморальних колізій і проблем. І кожен раз це було пов'язане з живою творчістю конкретних митців, з появою яскравих та обдарованих індивідуальностей, які здатні успішно вирішувати завдання, що постають перед мистецтвом.

Вся історія мистецтва, якщо уявити її як послідовний рух і зміну художніх стилів — це динаміка поступового наближення естетичної свідомості до пізнання буття людей. Але, хоч як близько мистецтво підходило б до пізнання цього буття, реальне життя буде знов і знов виявлятися багатшим за всі творчі засоби мистецтва. І нові покоління художників, композиторів, поетів знову напружуватимуть свої сили і здібності для відтворення життя. До того ж, образи мистецтва і його сенс виходять за межі морального змісту.

Особливості мови істинного мистецтва, особливо мистецтва складних епох, що багаті на філософські ідеї та наукові відкриття, не узгоджуються із тією категоричною та деклара-

тивною формою, в якій етичні теорії формують моральні норми та вимоги. Більш того, художня індивідуальність стилю виражає суб'єктивне світосприймання — авторське. Воно обов'язково накладає свою печатку на образний світ мистецтва, незважаючи на «об'єктивізм» морального змісту творів. На відміну від мистецтва, мораль прагне до об'єктивності та узагальнень, викладає загальні вимоги до громадської поведінки. Етика конструює смислові структури, які прагнуть до універсальності.

Якщо мораль користується раціонально-нормативною мовою, то мова мистецтва має образну природу. Такий складний за художньою мовою вид мистецтва, як, наприклад, музика, дає змогу слухачам пережити відчуття своєї причетності до абсолютів. Ці вищі начала дані людським почуттям, але не виражені словами. Музика говорить про буття та смерть, вона моделює процес виникнення та зникнення, динаміку вічного становлення життя. Музика свідчить про те, що морально довершене та естетично прекрасне близькі одне до одного. Музика викликає у свідомості образи любові, драматичних стосунків або гармонії. Вона ніби не залежить від моралі.

На відміну від моралі, мистецтво потребує фантазії, образного мислення в процесі сприймання художніх творів. Норми ж і цінності моралі доступні для розуміння кожної людини. Тому слід урахувати, що розуміння мистецтва залежить не лише від художнього рівня творів, а й від підготовленості публіки до їх сприймання. Отже, сприймаючий мистецтво слухач, глядач або читач здійснює певну художньо-творчу діяльність. Розуміння ж моралі передбачає суто моральну діяльність.

Різниця у психологічних особливостях та характерах, рівнях вихованості та освіченості індивідів у суспільстві не перешкоджає розумінню моральних норм громадською свідомістю. А мистецтво, навпаки, вимагає певного рівня естетичної культури для сприймання творів.

Спільне та особливе в механізмах виховних впливів моралі та мистецтва на особистість стає очевидним при зіставленні загальноновизнаних критеріїв високого рівня культури людини у сфері моралі та у сфері мистецтва.

Згідно з поглядами видатного українського педагога В. О. Сухомлинського, морально вихована людина відповідає таким вимогам:

— знає норми моралі, буде свою поведінку згідно з її принципами;

— враховує особливості, почуття та інтереси інших, здатна побачити ситуацію з позицій іншої людини;

— характеризується моральною усталеністю, здатністю обстоювати свої переконання, не піддаватися впливові аморальних людей.

Основні критерії естетичної вихованості передбачають уміння та готовність:

— бачити прекрасне в природі, житті, людині; відчувати його;

— знати основи та розуміти ідеї творів мистецтва;

— розвивати смак, здатність відрізнити мистецтво від підробок;

— вдосконалювати свої здібності до сприймання мистецтва;

— самому керуватись естетичними нормами і допомагати іншим людям пізнавати прекрасне.

Очевидно, що спільним у цих переліках є визнання необхідності в процесі виховання людини розвивати здатність відчувати і співчувати, аналізувати життєві явища та естетичні об'єкти, знати засади духовно-практичного освоєння дійсності та, головне, керуватись у повсякденному житті цими принципами. Отже, мораль та мистецтво доповнюють одне одного як сфери духовного впливу на духовний світ особистості.

§ 5. Співвідношення права й моралі

Мораль та право є найважливішими різновидами соціальної регуляції. І мораль, і право як форми суспільної свідомості необхідні, перш за все, для ціннісної орієнтації людини в складному, різноманітному, багатому на протиріччя світі міжлюдських стосунків, допомагають індивіду усвідомити своє місце в них, стати вольовою та відповідальною особистістю. Як соціальні норми вони вказують, як потрібно поводити себе людям у різних життєвих ситуаціях, у стосунках людей між собою. І мораль, і право є продуктом цивілізації та культури, створюються в результаті свідомої діяльності людей, їх спільнот та соціальних інституцій. Так, правові норми приймаються спеціально уповноваженими державними органами — парламентом та іншими правотворчими суб'єктами. У нормативній формі мораль і право відображають прагнення до вре-

гулювання між учасниками суспільних відносин, впорядкованості соціального життя. Моральні та правові норми відображають врешті-решт досягнутий рівень соціального та духовного розвитку суспільства і людини.

Мораль і право виступають як загальні правила поведінки людей, тобто формулюються у вигляді зразків, масштабів, відповідно до яких потрібно себе поводити тим, кого ці правила стосуються. Вимоги норм моралі та норм права адресуються не певній конкретній особі, а всім тим суб'єктам, які виконують дії, що ними передбачені. Нормативність моралі та права означає, крім того, що їх норми застосовуються не одноразово, а кожного разу при виконанні відповідної ситуації на відміну від індивідуальних приписів та вказівок.

І право, і мораль зорієнтовані на свободну волю людини і її відповідальність. Але між ними, як різновидами соціальних регуляторів, є суттєві відмінності. Перш за все, норми моралі відображають уявлення людей і суспільства про добро і зло, честь і гідність та інші моральні цінності і є відповідно їх нормативним виразом, тобто їх своєрідною мірою. А норми права відображають узгоджену суспільством і підтриману державою міру соціальної рівності й свободи у стосунках між учасниками суспільних відносин й заснований на цій мірі формально визначений і забезпечений державою порядок. Тому, якщо право виступає як соціальний інститут, як форма, перш за все, практичного освоєння соціального буття, то мораль більш тісно зв'язана з духовністю, зі світоглядом людини, зі ставленням як до людей, до світу в цілому, так і, врешті-решт, до самої себе.

Норми моралі базуються на фундаменті віковичних традицій та звичок, що передаються людьми з покоління в покоління і тому мають з ними тісний зв'язок. Так, потрібно зауважити, що першою історичною формою права для всіх народів було звичаєве право, тобто звичай, якому безпосередньо надавалося юридичне значення. Що стосується норм права, то їх формулювання належить до компетенції спеціально уповноважених державних органів. Але і за сучасних умов законодавець не є винахідником правової норми, його роль виявляється в тому, що він аналізує, зважає кілька варіантів поведінки, правових вимог, вибирає той, який вважає за найкращий за конкретних історичних обставин і надає йому формальної визначеності та загальнообов'язкового характеру. Якщо норми моралі існують тільки у свідомості людей та реалізуються в їх

поведінці, то норми права завжди мають документальне, формально визначене відображення в законах, указах, постановах тощо. Остання обставина надає праву значної соціальної динаміки — правові норми відносно легко можуть встановлюватися, змінюватися правотворчими суб'єктами, тоді, коли мораль є більш стійкою і навіть може бути консервативною (кровна помста тощо).

Мораль регулює поведінку людей у вигляді загальних принципів та імперативів: «так можна», «так не можна», прототипом яких слід вважати історичне табу. Норми права формулюються у вигляді точних, однозначно визначених (наскільки це можливо) приписів, що конкретно вказують, яким чином дозволяється себе поводити, яка конкретна поведінка в даній ситуації вважається обов'язковою, або є забороненою. Наприклад, у кримінальному праві вважається, що будь-яка поведінка, не передбачена конкретною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, не може за жодних умов вважатися злочином.

Регулююча функція права пов'язана з двома критеріями: а) державною значущістю відповідних відносин і б) можливістю їх проконтролювати. До відносин, що регулюються правом, належать найбільш важливі для стабільного функціонування і розвитку даної соціальної системи. Наприклад, пов'язані з конституційним устроєм державної влади, формою правління, реалізацією основних прав і свобод людини і громадянина, власністю, визначенням злочинів, покарань, призначенням покарань, порядком застосування кримінальної відповідальності тощо. Отже, за межами правового регулювання залишаються відносно невеликі сфери соціальних відносин, регуляторами яких у чистому вигляді є мораль та інші неправові соціальні норми, що є однією з істотних рис правового суспільства і державності. Контроль за стосунками між людьми можливий тільки тоді, коли вони мають зовнішні параметри, тобто виходять за межі особистих стосунків і пов'язані з настанням суспільно значущих наслідків. Людина у правових відносинах виступає, перш за все, як член суспільства і громадянин держави. Тому норми права є деперсоніфікованими, формально однаковими і обов'язковими для всіх, кого вони стосуються. Норми права окреслюють свободу зовнішньої поведінки людей, залишаючись у більшості випадків формально нейтральними до її внутрішніх мотивів.

У свою чергу, мораль опосередковує ті суспільні відносини, які не можуть бути врегульованими правом через неможливість здійснювати за ними зовнішній контроль. До сфери морального регулювання входять міжлюдські стосунки, обмежені внутрішнім світом людини, а тому прямо не чіпають суспільні інтереси, не мають безпосереднього зовнішнього вияву. У моральних відносинах людина виступає, перш за все, як індивід, як наділена неповторними рисами і прагненнями особистість. Мораль не тільки визначає межі зовнішньої свободи людини, а й вимагає внутрішнього самовизначення свободи.

Норми моралі виконуються людьми, виходячи з їх внутрішнього переконання, громадської думки, що, однак, не означає, ніби мораль менш захищена, ніж право, з точки зору механізму її забезпечення, який у кінцевому рахунку є досить ефективним. Виконання норм права забезпечується гранично визначеним і гарантованим механізмом застосування різних форм державного впливу аж до державного примусу.

Взаємозв'язок і взаємодія моралі та права є узгодженням двох найвагоміших різновидів соціальних регуляторів.

Основою є те, що вся правова дійсність підлягає моральній оцінці й легітимізації. Моральність права відображає ціннісний підхід до правової реальності, складає основу предмета правової аксіології. Право, що нехтує моральними засадами міжлюдських стосунків, є аморальним, морально не виправданим, і не має достатніх шансів на вкорінення у свідомість і поведінку людей.

Гуманність як стрижень моралі є засадничою умовою права і правового регулювання з точки зору фундаментальних засад демократичної правової соціальної державності. До числа загальних положень Конституція України відносить те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а тому права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3).

У праві відображаються моральні погляди людей і суспільства: право кожного на повагу особистості, на вільний розвиток своєї особистості, на невтручання в особисте і сімейне життя, на свободу думки й слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, на презумпцію невинуватості, на заборону зворотної дії закону, на заборону виконувати явно зло-

чинні розпорядження чи накази (статті 23, 28, 32, 34, 58, 60, 62 Конституції України) тощо.

Право і мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить непросто провести між ними чітку межу. Найкращою і бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку і виправдання правової поведінки з позицій добра і зла, інших подібних цінностей. Є й такі сфери стосунків між людьми, де різницю між моральними та правовими приписами встановити можна тільки умовно, наприклад, у родинно-шлюбних стосунках.

За наявності суперечності між мораллю і правом, у одній ситуації моральна норма не має відповідної зовнішньої гарантії у вигляді заходів державного примусу і її виконання залежатиме виключно від суб'єктивних чинників, у іншій — реалізація права не може розраховувати на якість інших засобів крім сили державного примусу, що здатне істотно послабити потенціал і морального, і правового впливу.

Тенденцією взаємодії правової та моральної систем є гармонізація між цими двома найбільш вагомими соціальними регуляторами. Так, законодавчими нормами є норми Конституції України 1996 р. і відповідні норми галузевого законодавства щодо права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), звільнення від відповідальності осіб за відмову свідчити або пояснювати щодо членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63) та деякі інші статті. З позицій правового прогресу моральна оцінка права, незалежно від відмінностей її критеріїв у часи різних історичних епох, завжди виступала головним імпульсом його розвитку, найважливішим чинником гуманізації та удосконалення правових систем.

Розділ VIII. Моральні аспекти глобальних проблем сучасної цивілізації

Термін «глобальний» у наш час вживається переважно у сполученнях, що мають негативне значення. Популярність цих словосполучень означає, що прийшов час людству замислитися над широкомасштабними наслідками своїх дій, взяти до уваги згубність їх для сучасності та майбутнього, подолати егоїзм та розбіжності, об'єднати зусилля задля збереження цивілізації й життя взагалі.

Глобальними ці проблеми можна вважати не тільки через їх важливість для всього людства. Мабуть, велике значення для кожної окремої людини надає їм надзвичайної складності, неоднозначності в оцінці, у теоретичних і практичних шляхах рішення. І саме в цьому, другому аспекті, виразніше виявляється їх переважно моральний сенс, що відповідає сучасній цивілізації, культурі в цілому.

§ 1. Етичний сенс екологічних проблем

«Екос» у перекладі з грецької означає «житло»; екологія — наука про співіснування. Отже, *«екологічні проблеми» звичайно означають неблагополучність у середовищі проживання і відносинах між різними його елементами.*

У природі існують закони, які регулюють чисельність живих істот, їх стосунки. Внаслідок своїх родових особливостей людина більш гнучка та пристосовувана істота, ніж інші, здатна обживати практично будь-який район землі. Якщо оцінювати людину з погляду біології — це агресивний, небезпечний для природи, за своїм визначенням, вид. Це означає, що людина небезпечна і для самої себе. Проте такий аспект визначає проблему лише у загальних рисах.

Екологічні проблеми — це по суті питання існування людської цивілізації, розвитку виробництва, технології, тобто основи людського способу існування. Розвиток відносин людина — природа — це вдосконалення самої людини, її здібностей (об'єктивний аспект). Міра цього вдосконалення визначає розуміння людством ступеня своєї відповідальності (суб'єктивний аспект).

Отже, важливою особливістю моралі в сучасному світі є усвідомлення нею крім взаємин людей також ставлення людства до світу в цілому і, зокрема, до живої природи. Це обумовлено як реальним зростанням загрози людській діяльності (антропогенний чинник) для природи, так і вдосконаленням моралі, розумінням людством самого себе, своєї єдності з природою і відповідальності за неї. Створюючи неповноцінний світ, людина визначає утворюючі умови формування людської істоти. Насамперед, це фіксує саме мораль: людина усвідомлює свою силу, свою перевагу, а насильство над беззахисними істотами не відповідає сучасним уявленням про гуманізм.

Відомий англійський натураліст Джеральд Даррелл (1925—1995 рр.) з гіркотою зазначав, що багато людей запитують: «А навіщо ця тварина?» Немов право на життя необхідно доводити. Справою життя Даррелла стало створення Джерсійського фонду збереження і відтворення рідкісних тварин.

Мабуть, вперше у західній культурі про спорідненість тварини і людини заявив Чарльз Роберт Дарвін (1809—1882 рр.). Це був висновок природознавця, що дорого йому обійшовся. Бо західна цивілізація була впевнена (як, між іншим, дехто вважає і зараз), що Бог створив рослинний і тваринний світ для людських потреб, і саме з цього боку слід розглядати необхідність їх існування: чистих і нечистих, корисних і шкідливих.

Дехто вважає зачинателем екологічного руху американця Генрі Девіда Торо (1817—1862 рр.), інші — його співвітчизника Олдо Леопольда (1887—1948 рр.). Слід віддати належне їм обом. Особистим прикладом Торо показав, що для багатства душі й духу необхідно дуже небагато речей та їжі, і, навпаки, їх надлишок веде до рабського існування. Послідовниками Торо вважаються Мохандас Ганді, Мартін Лютер Кінг, Джон Кеннеді. Олдо Леопольд показав, що нерозумне витрачання американського природного багатства призведе до

зливнів. У 1929 р. він дійшов незвичайного на той час висновку: щоб зберегти тварину, треба зберегти середовище її існування.

Розумінню проблеми сприяло створення у 30 роки ХХ ст. етології — науки про поведінку тварин у природних умовах. Сучасного вигляду цій галузі знань надав австрійський вчений, Нобелівський лауреат (1973) Конрад Лоренц (1903—1989 рр.).

Екологи кажуть, що треба мислити глобально, а діяти локально. Повною мірою цей принцип можна застосувати до життя франко-німецького філософа, теолога, музиканта, музикознавця, лікаря Альберта Швейцера (1875—1965 рр.), Нобелівського лауреата (1952). Висновком його різноманітної діяльності можна вважати оригінальну етичну систему, яка становить філософію нової галузі — біоетики. Її сенс Швейцер визначив як благоговіння перед життям: все, що існує, має право на існування. У 50 роки ХХ ст. французький океанограф Жак Ів Кусто (1910—1997 рр.) та норвезький етнограф Тур Хейєрдал (1914—2002 рр.) змусили людство поглянути на океан по-новому. Дослідники показали, що використання світового океану як смітника не тільки безглуздо, а й більш небезпечно, ніж забруднення суші.

Лісові пожежі, забруднення й обміління річок та озер, зuboжіння флори й фауни, ерозія ґрунтів і порушення атмосферних процесів — такі кризові явища змушували людей, здебільшого пов'язаних з природою за родом своєї діяльності, шукати шляхів запобігання катастрофам. Усвідомлення і постановка такої мети у глобальному масштабі належить італійському економісту, фахівцю з управління, громадському діячеві Ауреліо Печчеї (1908—1984 рр.). Він був упевнений, що нерозумний соціально-політичний устрій розпоршує сили людей, змушує витрачати кошти на озброєння тоді, як розвиток науки і техніки достатній для вирішення глобальних проблем. З іншого боку, соціальна відповідальність виробничої системи у наш час домінує такою мірою, що її не можна порівняти з намаганням отримати прибутки будь-якою ціною.

Чому саме наш час робить можливим і необхідним усвідомлення екологічних проблем? З причини, по-перше, зростання чисельності і густоти населення; по-друге, інтенсифікації виробництва; по-третє, введення у кругообіг речовин, що надто повільно розкладаються, а тому забруднюють середовище; по-четверте, порушення природних процесів як у локаль-

ному, так і планетарному масштабі; по-п'яте, знищення місць проживання тварин внаслідок виробничого освоєння земель; нарешті, просто фізичного знищення окремих видів живого через їх «шкідливість», доступність, привабливість (так, китайська традиційна медицина потребує великої кількості носорогового рогу, тигрових залоз, ведмежої крові, як і ненаситні гурмани — рідкісних черепах, ящірок, дельфінів, мавп, кажанів і т. ін.).

Може й справді, людство врятує, як на це сподівався А. Печчеї, здоровий глузд, який спирається на громадську думку, вільний вибір споживачів товарів і послуг, міцну законодавчу базу.

Отже, узагальнення, аналіз результатів дослідження впливу людини на довкілля спонукає до інтенсивного розвитку спеціальну галузь теорії моралі — екологічну етику, вона поперджає про небезпеку руйнації «зовнішньої» природи для «внутрішньої» природи — організму людини, виступає теоретичною базою для екологічного руху і виховання екологічного мислення. Екологічна безпека — важлива умова здійснення права людини на життя й здоров'я.

§ 2. Турбота про здоров'я й виживання — моральний імператив сучасності

Зміни навколишнього середовища не проходять безслідно.

Вони, безумовно, відбиваються на стані організму людини — від порівняно легких недуг до генетичних змін. У першу чергу, цей вплив пов'язаний із забрудненням. Величезна кількість захворювань — це порушення гармонії, обміну речовин, регуляції процесів у організмі. Від забруднення повітря й води страждають органи дихання й травлення. Руйнація захисного озонового шару викликає онкологічні захворювання. Такі ж наслідки й радіаційного забруднення. Отрутохімікати, добрива, вібрації, шуми, випромінювання, інші забруднення «збивають з пантелику» захисний механізм організму людини і змушують його реагувати надзвичайно сильно і часто не на джерело небезпеки, а на продукти харчування або ліки. Все це невизначено називають алергіями. Малорухомиї, з великими нервовими переваженнями спосіб життя робить захворювання хребта і серцево-судинної системи найпоширенішими серед городян. До цього списку слід додати алкоголізм, наркоманію і тютюнопаління. У США 18 млн. алкоголік.

Алкоголізм — часто найвагоміша причина розлучень, алкоголь спричинює агресивність: 75% вбивств і нападів, 50% насильства в сім'ях, 50% самогубств у США, 86% вуличних правопорушень в Україні здійснюються в стані сп'яніння. Усвідомлення цієї небезпеки, а також бажання і вміння людини західної цивілізації організувати своє життя («робити себе») примушують ставитися до такого роду слабкостей вкрай негативно і навіть обмежувати права курців. Накладаються заборони або обмеження на паління у місцях громадського користування, що було неможливо 50—70 років тому, оскільки встановлено: від паління більшою мірою страждають оточуючі (так зване «пасивне паління»). Багаторічні дослідження, до того ж, показали, що тютюн викликає залежність, як і будь-який наркотик, і змінює спадковість.

Про інфекційні захворювання можна сказати, що це, в цілому, питання освіти й гігієни, так би мовити, «чистих рук» і, врешті-решт, залежить від рівня матеріальної забезпеченості суспільства. З іншого боку, епідемічні спалахи останніх років показують, що мікроорганізми не розрізняють більш чи менш забезпечені цивілізації. Можливо, справа у рухомості сучасного людства. Уразливими виявляються й ізольовані крихітні народи, і великі нації, що захищені добре розвинутою системою медичного обслуговування. Індустрія, необхідна для високого рівня життя, у той же час забруднює довкілля і послаблює імунітет. Отже, за всіх культурних і біологічних обставин, багаті країни здатні забезпечити своїм громадянам більш тривале і безболісне життя: санітарно-гігієнічні умови, повноцінне харчування, вітаміни, сучасну медичну допомогу — з одного боку, а з іншого — що не менш важливо — культ здоров'я як частину життєвої програми окремої людини й суспільства в цілому.

Сучасна цивілізація надає інші можливості здорового існування, а тому інакше ставить питання життя і смерті — центральне для будь-якої етичної системи. Якщо в попередні тисячоліття людський вік відмірявся грою генів, зараз збереження життя людини часто залежить від технічних можливостей даної держави. Отже, відповідальність лежить і на самій людині, і на суспільстві.

З іншого боку, в наш час право розпоряджатися своїм життям означає й право розпоряджатися своєю смертю у випадку страждань від невиліковної хвороби. Безумовно, питання у такій постановці породжене саме західною культурою. У

минулі часи самогубство однозначно засуджувалося, було ганьбою для інших членів родини. Наша культура однозначної відповіді на це не дає, не має й однозначного правового вирішення. У США тричі розглядалася справа лікаря-патолога Джека Кеворкяна. Він створив умови для безболісної смерті 28 невиліковно хворих; за його твердженням, як мінімум 25% лікарів США надають такого роду допомогу. У Північній Австралії, Нідерландах прийнято закон про право на добровільну евтаназію (безболісну смерть) за допомогою і під наглядом лікарів. Певно, у нашій культурі у цьому питанні відбуваються значні зміни, і його вирішення залежить не лише від матеріальних, технічних умов даної цивілізації, а й від основних тенденцій розвитку сучасної моралі.

Слід зазначити, що показником здоров'я людської спільноти є не лише тривалість життя, а й рівень дитячої смертності. Діти — найуразливіша група населення. Здоров'я дітей пов'язане з рівнем суспільного благополуччя. Спільні зусилля людства допомогли покінчити з бичем людства у Середньовіччі — натуральною віспою. І все ж 13 млн. дітей щорічно вмирають від хвороб, які піддаються лікуванню, й тисячі калічить поліомієліт. Сумне лідерство належить африканському континенту, де 50% населення проживає у страшних злиднях. Очевидний прямий зв'язок здоров'я з рівнем життя.

Науково-технічні досягнення останніх років другого тисячоліття, поява нових галузей медицини є наочним доказом того, що в принципі відкриття засобів захисту й лікування найнебезпечніших захворювань (серцево-судинних, онкологічних, СНІДу тощо) дуже близько. Справа полягає не стільки у можливостях, скільки в умінні суспільства побачити й оцінити проблему, у бажанні допомогти стражденим (оскільки засоби лікування надто дорогі). Іншими словами, проблема полягає у милосерді, у рівні розвитку моральної культури людської спільноти.

§ 3. Проблема голоду в світлі загальнолюдських моральних цінностей

Банальною і тому такою страшною причиною загибелі людей лишається голод. Голод, який був жупелом для європейської цивілізації аж до XIX ст. За свідченням французького історика Ф. Броделя, у середні віки недоїдала більшість насе-

лення Європи. Раціон їжі й за кращих часів був дуже мізерним. Він погіршувався у міру розвитку капіталізму, скорочення районів дикої природи — джерела дичини (до розвитку скотарства на науковій основі), був незбалансованим, включав несвіжі продукти. Основною стравою довгий час була юшка з сурогатних продуктів (трави, капустяних качанів, висівок тощо). Більше за всіх від голоду потерпали селяни — голод у сільській місцевості подібний катастрофі. Міська буржуазна культура виявляється більш захищеною, має запаси й можливість ввозити хліб із благополучного району.

Цивілізоване існування пов'язане з інтенсивною агрокультурою, тобто з певними гарантіями, надійністю та захищеністю — порівняно з полюванням і збиранням попередньої культури. Цивілізацію кінця ХХ ст. відрізняє дещо інша тенденція: у слабкорозвинених аграрних культурах спостерігається катастрофічне зростання міст і зосередження злиднів і голоду в міських нетрях; в індустріальних культурах мегаполіси розосереджуються зі збереженням високого рівня життя населення, хоч, безумовно, проблема злиднів існує і в багатих країнах. Те, що колись породило цивілізоване життя, у наш час створює ще одну глобальну проблему — проблему мегаполісів.

У середньовічній притчі король запитує мудреця: «Що є людина?» — «Свіча на вітрі, мандрівник, сніг, що тане, слуга смерті, — була відповідь, — сім друзів його: голод, спрага, холод, спека, втома, хвороби й смерть». Давно вмерли і мудрець, і король, що жадав мудрості, спливали віки, але слід визнати, що жоден із цих «друзів» не залишає людину без уваги. Зрозуміло, що голод — це проблема соціальна. Перш за все, її можна визначити як результат зіткнення культур. Нафтодобування знищує місця традиційної ловлі риби, полювання, випасу оленів. Мораторій на добування китів позбавляє традиційної їжі північні народи, які не можуть погодитися на втручання в їх життя і не розуміють сенс будь-якої заборони, крім законів предків. Так само незрозуміла мешканцю африканського сільця заборона уряду на добування людиноподібних мавп: м'ясо є м'ясо! Кочова культура, що потребує великої території для випасу худоби, виявляється загнаною в глухий кут осілими потужними цивілізаціями. Те саме відбувається з традиційним землеробством. У Бірмі, наприклад, люди сотні років корчували й випалювали ліси, сіяли рис, зібраного врожаю їм вистачало на цілий рік. Зміна ділянок за-

безпечувала відновлення родючості ґрунтів. Зростання густоти населення, скорочення вільних земель примушують включати до цього кругообігу все нові й нові ділянки лісу, що, врешті-решт, призведе до виснаження ґрунтів, втрати джерел вологи й зникнення джунглів. Традиційне господарство розраховане на природні закономірності й незначний приріст населення.

Другою причиною голоду є збіднення природних ресурсів, у тому числі — як наслідок людської діяльності (нерациональне споживання, зміна середовища, забруднення тощо). Сучасна західна цивілізація з її величезними виробничими силами — стабільна система, здатна врівноважувати врожайні й неврожайні роки, компенсуючи досить значні втрати від посух, паводків та повеней, заморозків та інших природних катаклізмів. І мова у такій ситуації може йти не про життя й смерть, а про коливання цін, витрати, борги фермерів тощо. Традиційні культури виявляються надзвичайно вразливими і потребують гуманітарної допомоги, в той час, як «війна цін» змушує західного виробника час від часу знищувати свій врожай. На цьому фоні відносного благополуччя народи, що живуть примітивним скотарством чи землеробством, частково збиранням і полюванням, за умов багаторічних посух, скорочення придатних для життя територій, ненадійності джерел існування потрапляють у залежність від багатих сусідів. За колишніх часів такі народи просто вимирали, сучасне ж людство усвідомлює свою відповідальність за них.

Однією з причин голоду є також нерациональне споживання ресурсів. Особливо помітно це в багатих, стабільних країнах, де, не зважаючи на матеріальний достаток і різноманітність можливостей, все ж існують люди, яких суспільство відкидає (маргінали). Отже, рівень сучасної цивілізованості можна визначити не тільки науковими й технічними досягненнями, а й тим, наскільки ця культура готова і спроможна зберегти якщо не гідне людини існування, то, в усякому разі, життя кожного уразливого чи неординарного громадянина.

Мабуть, для усвідомлення своєї відмінності від природи і своєї єдності з нею людству необхідно було пройти довгий шлях саморозвитку й самопізнання. До ХХ ст. розрахунки спеціалістів базувалися на скороченні родючості ґрунтів і необхідності обмеження народжуваності. Тільки в наш час утвердилося розуміння того, що голод обумовлений рівнем розвитку людяності, культури.

Значна частина населення благополучних високорозвинених країн не в змозі уявити собі, що означає голод. Народна мудрість стверджує: ситий голодного не розуміє. Немоżliве утвердження гармонійного співіснування народів на нашій планеті, якщо не будуть враховані деякі принципи: цивілізація зобов'язана раціонально споживати ресурси; у багатьох випадках необхідне добровільне й свідоме самообмеження як етичний принцип, як показник високого рівня розвитку моральної культури суспільства; вирішення проблеми голоду в наш час можливе лише за умови перерозподілу ресурсів і коштів, і це перша, хоч і не єдина умова забезпечення прав людини; повнота людського існування можлива лише за умови збереження всієї різноманітності культур; гуманізм у сучасному його варіанті не може обмежуватися «ближніми», здатний реалізуватися лише як загальнопланетарне мислення.

§ 4. Моральні основи взаємодії культур

Власне, усі глобальні проблеми в самому широкому розумінні можна оцінювати як проблеми культури. Проте, слід визнати деяку відмінність внутрішніх питань культури у порівнянні із ставленням культури до природи. Теоретичний аналіз глобальних проблем сучасності вимагає урахування цієї специфіки. Якщо вважати відносини з природою зовнішньою для культури суперечністю, то якоюсь мірою вона визначається станом самої культури, тобто внутрішньою суперечністю.

Найбільш очевидним є взаємне нерозуміння культур, обумовлене різною їх орієнтацією (аграрною чи індустріальною), різними рівнями розвитку. Відмінність культур виявляється не лише в національних особливостях, а й у спрямованості розвитку кожної даної культури, яка фіксується релігією, виявляється в системі цінностей. Так, ставлення до жінки в традиційному східному суспільстві може бути оцінене як незрозуміле, неприпустиме, навіть жорстоке для людини індустріально орієнтованого суспільства. Західна цивілізація надає досить великі можливості для розвитку здібностей, для освіти і кар'єри жінок, проте і в цій культурі помітне відставання їх у професійному зростанні, у платі за рівний труд.

Відмінності між культурами не знімають питання про необхідність співіснування і вироблення норм міжнародних від-

носин. У наш час все більше значення має тиск з боку міжнародних організацій на країни, що допускають у внутрішній або зовнішній політиці злочини проти людяності.

XX ст. висунуло на передній план ще одну соціальну групу, що відіграє важливу роль у сучасній культурі, — молодь. Цьому сприяла, по-перше, катастрофічна руйнація цінностей старого світу в ході світових війн. Молодіжний рух 60-х років був спрямований проти неправди, нещирості, фальші споживачього суспільства — за ствердження гуманізму, щирості у стосунках. Цей рух якоюсь мірою покладався на філософію східної культури, яка вважалася більш людяною і вільною від суєтності порівняно із зіпсованим Заходом. Екстремістські виступи студентства викликали шок і в Новому, і в Старому світі. Другою важливою обставиною було одержання незалежності країнами Азії й Африки і зміна, у зв'язку з цим, акцентів у міжнародних відносинах. На світову арену вийшли «молоді» нації, в яких молодь складає переважну більшість населення. По-третє, демографічний «вибух» післявоєнних років примусив суспільство інакше планувати соціальну політику, переглянути пріоритети тощо.

Особливістю культури кінця XX ст. стала активізація наймолодшої частини цієї групи — дітей — у міжнародних рухах, починаючи від захисту прав особистості дитини до антиядерних та екологічних. Згідно з доповіддю комісії ООН (червень 1996 р.), у економіці країн перехідного періоду (Центральна та Східна Європа, країни США) зріс обсяг дитячої праці, що змушує поставити питання про її заборону. Продаж дітей залишається зараз невирішеною проблемою не лише для слаборозвинених країн, а й для США. За останні 10 років кількість убивств, скоєних неповнолітніми в США, збільшилася втричі, в Україні на їх частку припадало 20% тяжких злочинів (1996 р.).

Складні стосунки між поколіннями, нерозуміння дітьми батьків, а батьками — дітей не можна назвати проблемою, що виникла в наші дні. Мабуть, вона зафіксована ще першими писемними пам'ятками. У цих стосунках є дуже важливий аспект культури: можливість збереження повноцінного життя літніх людей. Патріархальна культура вирішує це питання збереженням великої родини, яка включає кілька поколінь. Західна культура розробляє іншу модель, яка спирається на роз'єднання поколінь, можливість накопичення коштів протягом життя і міцну систему соціального забезпечення. Зви-

чайно, і цей варіант має свої слабкі сторони: окрім недостатнього фінансування, яке в останні роки все більше непокоїть навіть багаті держави, невирішеним залишається питання порушення зв'язку генерацій, почуття самотності, непотрібності, занедбаності старих. Крім того, руйнується дуже важливий канал передачі соціокультурної інформації, який неможливо замінити, скажімо, системою освіти.

Людський спосіб існування ґрунтується на накопиченні й передачі інформації соціальним (небіологічним) шляхом. Значення безпосереднього спілкування не зменшилося у наші часи. Воно дозволяє передавати емоційно-почуттєву інформацію, що, як правило, складає 75% наших звичайних розмов. Але найважливішим каналом одержання інформації наша цивілізація вважає технічні засоби, що широко використовуються для різних цілей, у тому числі, й освітньої. Виховання, соціалізація — найважливіша мета освіти. За безсумнівних переваг західної системи освіти і виховання (високий рівень технічного оснащення, широкий вибір спеціалізації, система відбору і підтримка талантів тощо) у ній закладені й серйозні недоліки. Значна частина населення розвинених країн потрапляє в замкнене коло: не маючи права на кваліфіковану роботу, вони не мають коштів на гарну освіту для своїх дітей, які, у свою чергу, можуть розраховувати лише на низькооплачувану роботу.

Якщо визначити принципову схожість перелічених варіантів обмеження прав особи (не загальних, а саме особливих, пов'язаних з відмінністю окремої особистості від «громадян взагалі»), виявляється, що величезною проблемою сучасної культури залишається старе як світ питання — питання про насильство. Розуміння важливості цього питання приходить до людини саме в нашій цивілізації. У минулих культурах такого беззастережно негативного ставлення ми не знаходимо. ХХ ст. пережило численні тоталітарні режими, військові диктатури, примусові переселення окремих осіб (на підставі їх етнічної ознаки) і цілих народів, позбавлення кількох поколінь батьківщини у тривалій війні (проблема біженців: тільки у Африці таких приблизно 7 млн.) або фізичне їх знищення (геноцид), відокремлення від влади, освіти, кваліфікованої праці, благополуччя, медичного обслуговування на основі расової ознаки (расова сегрегація). Слід констатувати той факт, що сучасна культура не спромоглася вирішити надто важливі проблеми — насилля над народом, нацією (національне пи-

тання). Запорукою миру в наш час є дотримання державних кордонів, проте в боротьбі проти сепаратизму не одне десятиліття лється кров. Активна еміграція у пошуках кращого життя веде до спалахів расизму навіть у відносно спокійних Франції, Німеччині.

Сучасна цивілізація спирається на багатство особистості, різноманітність індивідуальностей. Відкриті форми насильства засуджуються, часто це засудження має правове оформлення. Але існують більш витончені форми насильства, не менш небезпечні, бо стирають з лиця Землі народи й культури: духовне насильство відоме з давніх-давен. Експансія більш агресивної культури за допомогою засобів масової комунікації знищує мову, неповторну ментальність, національний характер — не менш ефективно, ніж відкрита заборона вивчати рідну мову, позбавлення матеріальної підтримки видавництва, преси, театрів, навчальних закладів. Могутньою зброєю у цій війні виступають телебачення й реклама.

Витіснене за межі загальноновизнаних цінностей насильство існує поза законом. Одне з його проявів — насильство у сім'ї. У США від жорстокого поводження й відсутності нагляду щорічно гинуть приблизно 2 тис. дітей у віці до 4 років (1995 р.). Приблизно 1 тис. дітей у стані клінічної смерті потрапляє до клінік США через спроби їх матерів повернути до себе увагу, створюючи загрозу для здоров'я та життя власної дитини. Ці явища зафіксовані у цілком благополучному суспільстві.

У системах, що переживають становлення, перебудову, на передній план виступає тероризм у різних формах (політичний, кримінальний, релігійний). Ініціатором може бути й держава, й організація, й окрема людина. Урядовий терор чи знищення небажаного політичного, державного діяча як і раніше створює попит на відповідних спеціалістів, що кочують з одної «гарячої» точки в іншу. Тим більше, що сучасна цивілізація розширила технічні можливості злочинців.

Використання досягнень цивілізації змушує по-новому підійти до проблеми доступності зброї. Якщо злочинець так чи інакше озброєний, чи не більше прав у чесного громадянина на використання зброї? У наш час зробити замах на життя людини може будь-хто, незалежно від співвідношення сил. На курок здатна натиснути навіть мала дитина, яка не усвідомлює можливих наслідків своїх дій. У США щорічно гинуть діти через те, що батьки зберігають вдома вогнепальну зброю.

На жаль, торгівля зброєю залишається найбільш прибутковим заняттям як для приватних осіб, так і для держав, що відсуває на другий план інші обставини. Насичення середовища зброєю зростає внаслідок воєнних конфліктів. І врятувати людство може лише розсудливість, почуття самозбереження, моральне здоров'я суспільства. Отже, гуманізм сучасної цивілізації зорієнтований на загальнолюдські цінності, виходить з рівних прав усіх людей, незалежно від їх культурної належності; з іншого боку, особливістю сучасних моральних норм є те, що без урахування своєрідності культури неможливе досягнення її повноправ'я. Ці висновки справедливі й стосовно окремих людей: гуманізм включає не лише надання рівних прав, а й урахування особливостей інтересів, психології молоді й літніх людей, жінок і дітей і т. п.; конструктивним може бути лише діалог людей різної етнічної й культурної належності, релігійної й політичної орієнтації.

§ 5. Проблеми війни та миру крізь призму моралі

Людська жадібність і нерозумність змусила виробити і накопичити таку кількість зброї, якої вистачить для багаторазового знищення Землі з усіма її мешканцями. Заховані в землю й чекають свого часу 110 тис. мін у 64 країнах світу. Їх знищення потребує 33 мн доларів і 1 тисячу років, а поки що 20 тис. чоловік (переважно дітей і фермерів) щорічно гинуть і калічаться.

Війни стають коротшими, а наслідки їх — значнішими. Мабуть, нашому часові відповідає афоризм: у війні не буває переможця. Після 5 років американські спеціалісти дійшли висновків, що у блискавичній і переможній операції у Перській затоці американські солдати одержали значні ураження нервової системи внаслідок застосування хімічних речовин і медичних препаратів (так званий «синдром війни у Перській затоці»). Крім цього безпосереднього результату державам — учасницям воєнних дій довелося усвідомити гірку істину: солдат, що повернувся з війни, потребує дорогої, добре поставленої системи реадаптації (повторного пристосування до соціального середовища), інакше зберігається загроза соціальної напруги та конфліктів.

Людська винахідливість у засобах вбивства удосконалюється протягом всієї історії — від дрючка до лазера. Ускладнення

техніки потребує все більших матеріальних та інтелектуальних витрат. Створення зброї масового знищення робить її небезпечною вже на етапі випробування. Міжнародні угоди скоротили вплив цих випробувань на довкілля. Увійшли в історію сплюндровані на століття райські острови-атоли, заражені озера тощо. Сила ядерної зброї — у володінні нею. На відміну від попередніх типів озброєння ядерна зброя створює небезпеку на всіх етапах — виготовлення, випробування, збереження.

Жахливе пророцтво філософа про те, що Друга світова війна вибухне, як тільки підросте покоління, що не знає Першої, збулося. Її страхіття змусили відмовитися від теоретичної апології: культура першої половини ХХ ст. ще дозволяла собі наївні виправдання вбивств уродженою агресивністю людини і навіть необхідністю періодичних вибухів люти для «очищення» людства, його самооновлення, усунення демографічної напруги й проблем голоду. Зіткнувшись із втіленням у життя своїх ідей, теоретики здригнулися. Потрясіння початку віку — Перша світова війна — змусило по-новому оцінити цей вид взаємовідносин держав і народів. Болісний перехід від традиційної культури, за якої індивід приносився в жертву загальній справі, до сучасного типу культури, побудованій на цінності окремої людини, усвідомлення непоправної втрати із загибеллю кожної людини — з одного боку, а з іншого — залучення до воєнних дій величезної кількості солдатів і особливо, мирного населення; об'єднання зусиль кількох держав у боротьбі одна з одною і, таким чином, охоплення великих територій; і, нарешті, застосування зброї масового знищення корінним чином змінило не лише характер війни, а й залишило значний слід у культурі, у житті людей, яких американська письменниця Гертруда Стайн (1874—1946 рр.) назвала «втраченим поколінням».

Спалахи агресивності у міру розвитку технічної оснащеності становляться все більше руйнівними. Мабуть, саме труд інженерів, виробництво більшою мірою визначають у наш час хід воєнних дій. Минули часи римської стратегії і тактики, коли війну називали мистецтвом, і на передньому плані були не страждання і смерть, а хоробрість, героїзм, витривалість, мужність, самопожертва та інші людські чесноти, які звеличувались співгромадянами. Сучасні засоби масової комунікації в освітленні бойових дій виділяють неможливий для минулих цивілізацій аспект: відповідальність воєначальників за жертви.

Особливо чутлива сучасна культура до загибелі цивільних людей, а також наслідків залучення мирного населення до воєнних дій. Перша світова війна з обох боків фронту осиротила приблизно 45 млн. дітей. Представник обвинувачення у справах учасників недавньої війни в Югославії заявив про намагання ввести в коло питань Гаазького трибуналу свідчення про згвалтування, які в минулі війни до уваги не бралися. Отже, півстоліття, що віддаляє Гаазький процес від Нюрнберзького, примусило інакше визначити права людини, розширити поняття гуманізму.

Відомий англійський письменник Гілберт Честертон надзвичайно точно висловив логіку насилля: «Ви ніколи не доведете своєму співбесіднику, що синій колір кращий за зелений, зате ви можете так двигнути його по голові, що він побачить усі кольори веселки». На щастя, у сучасній культурі починає переважати тенденція розв'язання конфліктів іншими засобами. Людина — єдина істота, яка, за визначенням Конрада Лоренца, у застосуванні зброї не стримується інстинктом самозбереження. Людина керується ідеями. Вона вільна обирати свій шлях, засоби досягнення своєї мети. Не від вродженої програми, а від почуття відповідальності залежить, чи збережуться культура, життя, взагалі Земний світ. Отже, підготовка до війни, її здійснення, ліквідація її наслідків обходиться людству занадто дорого, торгівля зброєю залишається одним з найприбутковіших занять, але у сучасній цивілізації у багатьох випадках відається перевага мирним шляхам розв'язання конфліктів, які виключають пряму агресію; все це — наслідок значних змін у суспільній думці; зміни в системі моральних цінностей відбилися у різних міжнародних угодах, що обмежують або забороняють випробування, виробництво, зберігання деяких видів зброї.

Короткий огляд глобальних проблем сучасної цивілізації примушує дійти висновків, що час дій наосліп, методом спроб та помилок пройшов. Настає час обміркованих, зрілих рішень людства, що вимагає не лише практичної участі, а й доброї волі всіх урядів і народів. Усвідомлюючи небезпеку, людство потребує вироблення етики самозбереження.

Розділ IX. Моральна культура особистості та її формування

Моральна культура суспільства, спільноти, особистості — синтетичний, інтегральний наслідок розвитку людства. Вона характеризується як рівнем засвоєння моральних і правових цінностей суспільства, так і причетністю суб'єкта до їх збереження і створення. Щоб зрозуміти сутність і особливості моральної культури особистості, треба визначити вузлові проблеми, поняття і категорії.

§ 1. Поняття моральної культури

Культуру визначають, по-перше, як спосіб суто людського існування, по-друге, як родовий спосіб життєдіяльності, як узагальнюючу характеристику універсальності розвитку людини. Якщо розглядати культуру як систему, то вона включає сам процес діяльності, що відрізняє людину від інших форм життя. Ця діяльність постійно змінює середовище існування людини, створює світ культури — матеріальних і духовних цінностей — у межах природного світу. Інстинктивної програми поведінки в цьому новому, штучному світі з новими — людськими — законами вже недостатньо. Інстинкт розрахований на стабу систему стосунків живої істоти з певним середовищем. Така система формується протягом тисячоліть, це дуже вразливий механізм зв'язку. Культура ж, за своїм визначенням, це — постійний розвиток, створення нового. На відміну від тварини, людська істота в загальних рисах визначається не стільки генетичною, скільки соціальною спадковістю. Вона базується на здатності фіксувати і передавати досвід, накопичувати і вдосконалювати його через мову, через духовні цінності, форми матеріальної діяльності тощо.

Процес перетворення світу означає розвиток і окремої людини, і суспільства в цілому як суб'єкта культурної діяльності, певний характер суспільних відносин, що пов'язано з особливостями діяльності суб'єкта.

Одним з найважливіших аспектів людських стосунків є рівень розвитку моральності. Мораль — це суттєва відмінність світу культури від тваринного світу. З давніх-давен моральні закони забезпечували самозбереження суспільства, спільне виживання в дикому тваринному світі.

Але суспільство — це сукупність окремих людей, які мають свої бажання, свої цілі, погляди, інтереси. На перший погляд, вони дуже не схожі, хоч їх і поєднують поняття «суспільство», «культура», «цивілізація».

Людина створює свій світ, світ культури, який складається з кількох різновидів культури. Кількість їх зростає залежно від рівня розвитку людства: відокремлюються політична, інтелектуальна, професійна, естетична, моральна культура тощо. У різні епохи одна з них панувала і визначала особливості саме цього часу. Також і індивідуальності розрізняються за схильністю до якогось окремого чи кількох різновидів культури своєї епохи. Дійсно, своєрідна, неповторна людина має ознаки свого суспільства. Зовнішнім виглядом, вимовою, манерами, потребами та інтересами людина схожа на своє найближче оточення і відрізняється як від попереднього, так і від наступного покоління. Навіть за фотокарткою з великою вірогідністю можна визначити час, коли жили зображені на ній люди. Людина — це віддзеркалення свого часу, свого світу культури. Вона відчуває, описує і розуміє цей світ категоріями саме тієї культури, до якої належить.

У першу чергу, це стосується моральної культури. Засвоєння культури індивідом означає не тільки знання про добро і зло, про загальноприйняті форми поведінки, про ідеал і норми, а й втілення знань у дію, реалізацію поглядів у вчинках.

Відомо, що мораль, по-перше, існує як форма суспільної свідомості (уявлення про норми, принципи, ідеали) у двох формах — теоретичній (у творах моралістів) і буденній (у свідомості переважної більшості людей, поясненнях, висновках щодо повсякденних дій). По-друге, як діяльність людей і, нарешті, по-третє — як стосунки (що фіксуються свідомістю і реалізуються через діяльність). Особливістю моралі є присутність її у всіх сферах діяльності людини (головним чином, через мотиви, оцінку і самооцінку діяльності).

Отже, *моральну культуру* можна визначити як спосіб засвоєння, передачі і розвитку моральних цінностей. Із цього випливає, що моральна культура суспільства існує в історії людства, по-перше, як сукупність (система) моральних цінностей (правил, норм, принципів, ідеалів), що усвідомлюються на теоретичному та буденному рівнях. Рівень розвитку моральної культури визначається залежно від орієнтації її на загальнолюдські, класові чи національні моральні цінності; по-друге, як об'єктивація цих уявлень, поглядів, переконань, тобто моральної свідомості через поведінку, діяльність, вчинки людей, що оцінюються з позицій гуманізму, золотого правила моральності; нарешті, по-третє, як система моральних відносин, що встановлюються внаслідок втілення моральних уявлень через моральні дії. Вони відображають певний рівень розвитку суспільних зв'язків (між індивідами, між індивідом та групою чи суспільством, між групами, прошарками, класами — і таке інше). Основи їх оцінки — рівень розвитку свободи і відповідальності, автономізації особистості. З цього випливає, що моральна культура є важливою характеристикою суб'єкта (на рівні соціальної системи, спільноти, особистості) у певній сфері його діяльності — економічній, правовій, мистецькій, науковій, релігійній тощо.

§ 2. Зміст і структура моральної культури особистості

Моральна культура особистості — це рівень засвоєння існуючих у суспільстві моральних цінностей, ступінь залучення їх до моральних аспектів діяльності, міра особистого морального розвитку.

У буденному житті культурною людиною вважають саме добре виховану людину, стриману, з м'якими, приємними манерами поведінки. Дійсно, оцінити внутрішню культуру — ступінь інтеріоризації (засвоєння) діючих у даному суспільстві моральних норм, принципів — можна лише через втілення у повсякденній поведінці, через культуру зовнішню: манеру говорити, одягатися, зачісуватися, через охайність тощо.

Рівень моральної культури особистості виявляється через систему функціонально пов'язаних показників (критеріїв). По-перше, це знання основних норм, правил, принципів, ідеалів. Становлення моральної культури особистості в індиві-

дуальному житті починається саме з уявлень про добро і зло, сприйняття їх, аналізу, відбору, створення ієрархічної системи моральних цінностей — особистих переваг — на основі інформації про моральну культуру сучасного суспільства.

Другий важливий критерій — оцінка норм, правил, принципів, ідеалів як соціально справедливих, суспільно необхідних і гуманних. Особливо це ясно, якщо людина, носій тих чи інших принципів, виділяється серед сучасників як визначна особистість. Серед таких ми можемо згадати жерця, пророка, реформатора релігії, що побудував на стародавній міфології майже сучасну моральну систему. Заратустра (близько VI ст. до н. е.) випередив свій час, бо стверджував, що кожна окрема людина має право на вибір свого життєвого шляху і саме тому несе відповідальність за свої помисли, вислови і вчинки.

Можна згадати і протилежний, у певному розумінні, приклад: людину Відродження — Леонардо да Вінчі (1452—1510 рр.). Природжений творець, він захоплювався різними ідеями, дослідженнями у різноманітних галузях мистецтва, науки, техніки. Серед його винаходів є і зброя, і різні інші прилади, що можна віднести до військової техніки. Геній — теж людина, до того ж він жив у епоху безкінечних війн, що розривали його батьківщину. Але геній має й інший вимір: він не міг не робити винаходів, хоча не хотів навіть припустити, що його витвори будуть застосовані якоюсь із сторін, збільшуючи руйнівну силу. Леонардо да Вінчі зашифрував свої записи до того часу, коли людство стане розумнішим і гуманнішим.

Джерелом інформації про моральні принципи людини є не тільки повчання, пояснення, ствердження, а й вчинки та їх відповідність проголошеним принципам, втілення поглядів у життя, реалізація через стосунки з людьми і природою (третій критерій).

Еталоном відданості, вірності принципам, поглядам може бути Сократ — давньогрецький філософ-мораліст (470/469—399 рр. до н. е.). Усе своє життя він присвятив «пробудженню співгромадян від моральної сплячки», вважав це своїм призначенням. Він учив, що кожна людина має зважувати не тільки на традиції, а й на свій власний розум — тільки тоді можливе добро. Його звинуватили у розпусті (тобто зазіханні на традиції). До того ж і на суді Сократ, замість того, щоб (як було заведено) намагатися розчутити обвинувачів, доводив свою правоту. Його засудили до смерті, Сократ мав можливість залишити рідні Афіни й жити у вигнанні, але

він не міг порушити закони, які раніше підтримував, тільки тому, що цього разу вони були проти нього. Коли прийшов час, 70-річний Сократ спокійно випив отруту і вмер.

Іноді «українським Сократом» називають Григорія Савича Сковороду (1722—1794 рр.). Григорій Савич був відомий своєю обізнаністю у філософії та теології. Але чи можна пояснити тільки повагою до його ерудиції приязне ставлення з боку високих посадових осіб держави і церкви? Не можна, особливо якщо згадати тверду вдачу, відвертість Григорія Савича, його наполегливу боротьбу за очищення людини, людського розуму, людського життя від лушпиння тліну, тернів — забобонів, зажерливості, неправди, заздрощів. Мабуть, причина криється в його особистому магнетизмі, що діяв на людей незалежно від майнового стану та соціальної належності. Йому пропонували досить високі посади, спокійне, забезпечене життя, радо зустрічали в монастирських стінах, хоча не завжди сприймали його ідеї. Григорій Савич не спокусився, бо вважав, що людина може бути щасливою, тільки залишаючись собою, тільки вільною від примх, зайвих бажань — від спокус світу. Про Григорія Савича Сковороду можна сказати, що він повною мірою виправдав своє життєве призначення — гуманіста, просвітника-мораліста. Багатий на таланти, першої слави він зазнав як співець, музикант і композитор. Він був поетом, вірші якого співали хори під церковним склепінням і сліпці-кобзарі на сільських ярмарках. Якщо культуру розуміти як створення світу людиною і для людини, то Григорій Савич — людина культури. Світ не впіймав його, бо він винайшов свій світ, що будувався за законами поваги до особистості, до високого людського духу, за законами щирої дружби і приязні, за простим принципом: «Чого собі не хочеш, іншому не бажай». Природжений педагог, учні якого були йому друзями, друзі — учнями. Він навчав на прикладах стародавніх мудреців. Але, в першу чергу, він сам був еталоном, прикладом, бо принципи його вчення збігалися з його життям. Григорій Савич сприяв моральному, розумовому пробудженню українського громадянства. За спогадами сучасників, якщо суспільство потребувало порядної людини, її шукали серед сковородинців.

Соціальна значущість мотивів поведінки — четвертий критерій. Як вже зазначалося вище, у моральній культурі не менше, ніж вчинки, важать мотиви суб'єкта моральної дії. Мотивація визначає важливий аспект співвідношення свідо-

мості й діяльності. Конфлікт між намірами та дією спотворює моральний сенс діяльності. Така ситуація відома із стародавніх часів, недарма ж «добрими намірами вимощений шлях до пекла». Мабуть, найтрагічніший образ світової літератури з цього погляду — Дон Кіхот Ламанчський. Шляхетний і совісний Дон Кіхот мріє про відродження лицарства, що захищає всіх скривджених, гнаних і пригноблених — майже за Нагірною проповіддю Христа. Ці величні поривання зіткнулися з реальністю життя — оточуючі вважають Дон Кіхота диваком чи божевільним. Замість подяки на нього чекають глум та знущання.

У випадку, коли зовні поведінка з погляду моральності має бездоганний вигляд, але здійснена, наприклад, під примусом, через страх, така діяльність не відображає моральної свідомості особистості, не визначає ієрархії моральних цінностей. У той же час слід пам'ятати, що вчинки розрізняються за своїм значенням: важливі, суттєві чи випадкові, які майже нічого не говорять про суб'єкта поведінки. Ще Аристотель казав, що і добра людина може зробити щось погане. Складність визначення моральної культури особистості пов'язана також із можливою суперечністю між дійсними мотивами і тими, які людина вважає такими, чи використовує задля самовиправдання.

Найяскравіше важливість відповідності мотиву вчинкам відбивається у прикладах з життя великих особистостей, які увібрали в себе найважливіші тенденції суспільного розвитку. Такими були життєві шляхи, насамперед, великих релігійних реформаторів (пророків) Будди, Христа, Магомета. Вони спиралися на старі релігії з їх традиційною міфологією, але спромоглися виявити в них новий зміст. Яскраве емоційне втілення програми перебудови духовного світу людини, життя народів, країни збігається тут з подвижницьким життям пророків.

Отже, оцінити справжню мотивацію індивіда, а через неї — моральну культуру особистості можна лише, аналізуючи діяльність суб'єкта в цілому, як систему.

П'ятий критерій пов'язаний із попередніми: здатність особистості до морального розвитку, до самовдосконалення.

Ідея важливості самовдосконалення в давні часи іноді з'являлася як наслідок невдоволеності суспільством, неможливості змінити світ і оточуючих людей. Отже, уся творча енергія спрямовувалася на внутрішній світ. Це спрямування харак-

терно для сучасних світових релігій. Якщо для попередніх культур це була вимушена активність, що спричинялася дисгармонією особистих і суспільних інтересів, то сучасна культура, поза всяким сумнівом, визнає цінність гармонічного поєднання особистого і суспільного. Вражаючі розповіді знаходимо в життєписах святих, подвижників, що створювалися саме в період, коли формувалися основи сучасної європейської культури — у середні віки. Акцент у таких історіях робиться саме на еволюції, самозреченості героя.

Франциск Ассізький (XII ст., Італія) сприймав слова Євангелія як наказ, що був звернений до нього особисто. Купецький син, він покинув прибуткову родинну справу, майно, забезпечене життя, розірвав станові зв'язки, бо сам Христос перебував у «святій бідності». Християнство на початку своєї історії стверджувало нестягання, дбання про душу, а не про багатство. Отже ченці «жебрущого» французького ордена склали опозицію всевадному заможному папству. У суворий, безжалісний час Франциск навчав самозречення, загальної любові (як навчав і Христос) не тільки людини до людини, а й до всього живого, до дерев і сонячного світла.

Життя Франциска — подвиг, що виходить за межі буденного. Неможливо уявити собі, що усі люди (чи навіть більшість) можуть наслідувати його. Але кожна звичайна людина у своїм звичайнісіньким житті, не отримуючи німба святого чи всенародного визнання, здійснює повсякденні подвиги у боротьбі із своїми лінощами, егоїзмом, заздрістю тощо. Через аналіз інформації, відбір, визначення лінії поведінки, сам вчинок, вивчення його наслідків — крок за кроком людина будує себе як моральну істоту.

Такий тернистий шлях пройшов граф Лев Миколайович Толстой (1828—1910 рр.). Почавши, як і всі з його оточення (і потім соромлячись цього), він став втіленням сумління. Зважаючи на те, що за своїм суспільним становищем він мав багатий вибір, до того ж не кожному шлях морального пробудження до снаги, не дивно, що його життєва програма мала всесвітній резонанс.

До цих загальних критеріїв моральної культури особистості необхідно додати й деякі особливості їх функціонування: по-перше, зовнішні прояви моральної культури повинні збігатися із внутрішніми, гармонійно поєднуватися з ними; по-друге, ознаки культури повинні бути сталими як за буденних, так і за екстремальних обставин життя, це — важлива умова

взаємної довіри, можливості взаєморозуміння і спілкування як такого; по-третє, відповідність мотивів меті діяльності, що робить можливою моральну діяльність узагалі.

Отже, якщо коротко, можна визначити основні структурні елементи моральної культури особистості: по-перше, це культура моральної свідомості, яка на основі морального знання дозволяє усвідомити мету і спосіб діяльності, обґрунтувати їх, а також проаналізувати наслідки вчинків. *Моральна свідомість* включає етичне мислення і моральні почуття. Етичне мислення — особливий вид соціального пізнання, що дає можливість освоїти ціннісні властивості суспільних відносин і вчинків з погляду їх відповідності загальноприйнятим нормам. Моральні уявлення, набувши особистого характеру, стають основою програми поведінки. Рівень культури етичного мислення можна оцінити з погляду оптимальності прийнятих рішень. Категорії морального мислення засвоюються і виявляються через моральні почуття.

Моральні почуття — це сталі прояви суб'єктивного, особистого ставлення людини до себе самої, інших людей, предметів і явищ, що мають для неї особисте значення, пов'язані з особистими потребами та інтересами. Рівень культури особистості виявляється через здатність людини до самолюбства, гордості, цнотливості, любові, ненависті, довіри, жалю, співчуття тощо. Почуття дозволяють обертати «знання» на «свідомість» й робити вчинки, іншими словами, це умова інтеріоризації, засвоєння моральних норм. Знання моральних принципів і особисте ставлення до них роблять можливими також другий і третій компоненти моральної культури особистості: це культура моральної діяльності й культура моральних відносин. *Моральна діяльність* — це моральна сторона суспільної діяльності, що спричиняється моральними мотивами: бажанням творити добро, підкорятися почуттю обов'язку, досягати морального ідеалу. *Моральні відносини* — це сукупність залежностей і зв'язків, що виникають у людей в процесі моральної діяльності (взаємодопомога, чуйність, солідарність, згуртованість тощо). Саме через моральну діяльність і моральні відносини формується і реалізується *моральна програма людини*, певний рівень її особистої моральної культури.

Усі ці елементи моральної культури особистості взаємопов'язані, не існують і не мають сенсу один без одного. Залежно від рівня розвитку кожного з цих елементів, їх співвід-

ношення, орієнтації особистості гіпотетично можна визначити кілька типів моральної культури, наприклад:

— *низький* — що має непевні уявлення про норми і часто порушує загальноприйняті моральні правила;

— *«мозаїчний»* — що має фрагментарні моральні знання і в поведінці орієнтується більше не на свій розсуд, а на зовнішні чинники (громадську думку, традиції тощо);

— *раціональний* — що знає загальноприйняті норми, принципи, правила, але не вважає за необхідне спиратися на них у своїй поведінці;

— *емоційно-експресивний* — що має загострене відчуття добра і зла, справедливості й несправедливості, але не керується ним через відсутність волі, нечіткість знань;

— *високий* — що характеризується глибокими знаннями, багатством почуттів і практичної діяльності, іншими словами, відзначається цілісністю системи, універсальністю і гармонією розуму і почуттів, теоретичної і практичної діяльності тощо.

Особливість людської натури полягає в тому, що вона ніколи не зупиняється у своєму розвитку, завжди здатна до подальшого зростання і самовдосконалення. Людина не тільки така, якою її виховали, а й така, якою вона робить себе протягом свого життя.

§ 3. Моральна культура посадової особи (керівника)

Для виконання функцій керівника, посадової особи працівник повинен мати певні особисті здібності. Моральні характеристики особистості відбиваються в її ділових характеристиках — і навпаки; вони тісно пов'язані, важко визначити між ними межу. Визначається ця особливість, перш за все, соціальним статусом посадової особи (керівника), моральними вимогами та ідеалами, очікуваннями, роллю у кожній сфері життя.

Щоб визначити основу, так би мовити, системоутворюючий принцип моральної культури посадової особи (керівника), треба виходити з головного призначення моралі у суспільному житті. Мораль врегульовує стосунки між окремими людьми і угрупованнями. Посадова особа, виконуючи своє соціальне призначення, виступає і як окрема людина зі своїми моральними принципами, і як втілення колективного інтере-

су у ставленні до державної системи (у свою чергу, втілення загального, суспільного інтересу), і як усоблення цього загального інтересу у стосунках з окремим громадянином. Отже, справедливо буде сказати, що мораль, дійсно, призначена для захисту прав, інтересів і навіть самого життя людини чи групи людей. Найгостріше це питання постає щодо керівника, бо він поєднує у своїй діяльності, як мінімум, дві мети. По-перше, це здійснення (реалізація) призначення установи чи підприємства — заради задоволення якоїсь суспільної потреби. По-друге, це використання певного колективу для спільного виконання суспільних завдань. Тобто, ця діяльність включає стосунки із споживачем, клієнтом та з виконавцями, виробниками — у межах колективу. З погляду моралі необхідна рівновага цих цілей. Природно, це справедливо за звичайних умов, бо екстремальні ситуації вимагають самопожертви, досягнення мети ціною свого життя. Такі приклади не поодинокі не тільки для воєнного часу, а й мирного, у випадках, коли хтось чи щось загрожує здоров'ю, життям людей, їх правам. Тож виконання службових обов'язків може стати подвигом. Хоча відомі й такі ситуації, коли фраза: «Я тільки виконував свій обов'язок!» прикривала егоїстичні наміри, спробу зняти з себе відповідальність.

Років п'ятнадцять-двадцять тому в мистецтві інтенсивно розроблялася проблема, яку коротко можна визначити так: «Чи обов'язково керівникові, прекрасному фахівцеві, бути ще й хорошою людиною?» Мабуть, була така суспільна потреба — з'ясувати, якою ціною можна виконати виробничий план. Навіть термін особливий з'явився: «виробнича тематика». Історія розставила крапки над «і». Надумані назви зникли з афіш, книжкових полиць, ефіру. Але проблема залишилася, бо завжди існувала, тільки в інших аспектах: якою ціною досягти успіху або якими засобами досягти мети?

Звернімося до вічного. Ось військовий кореспондент повертається з оточення; коли був безпорадним, втратив документи, зустрічає свого колегу і вважає, що тепер настав кінець його поневірянням: співробітник добре його знає, допоможе повернутися до нормального, якщо можна вжити таке слово, стану (К. Сімонов. «Живі й мертві»). Але все виявлялося не таким простим, і редакційний автомобіль не став безпечним притулком. З'ясувалося, що колега везе матеріали для газети, і виконання цього завдання може зірватися, бо на контрольно-пропускному пункті його (з матеріалами) можуть затри-

мати на п'ять діб, якщо він не позбудеться свого підозрілого супутника. Отже дисциплінований і ревний у виконанні професійного обов'язку чи просто боягуз Люсін кидає на призволяще (може, й на смерть) свого товариша і колегу.

Для порівняння згадаймо видатну історичну особу, воїна за покликанням, який не один раз потрапляв у скрутні становища — князя Святослава. «Повість минулих літ» показує його перед загрозою смерті: «Уже нам діватися нікуди, і волею і неволею станемо супроти: так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертвий сорому не має. Коли ж побіжимо, то сором нам. Тож не маємо втікати, а станемо кріпко, я ж попереду вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі». І сказали вої: «Де твоя голова поляже, там і наші положимо». Ми не випадково наводимо усю цю промову. Тут яскраво змальовано не тільки надзвичайно хоробру людину, а й талановитого керівника, який вмів використовувати весь арсенал дієвих засобів впливу на своїх воїнів: тут немає й тіні сумніву в їх доблесті. Небезпека їх об'єднує, але найнебезпечніше за все — це сором. Святослав — воїн з воїнів, іде попереду, але й поважає їх, бо вони рівні йому, довіряє їм, покладається на їх власне рішення.

Складність позиції керівника зумовлена тим, що він повинен бути не тільки фахівцем, розуміти проблеми галузі, а й мати спеціальні знання з теорії управління, розбиратися у психології поведінки людей в групі. Досить звернути увагу на недавній негативний вітчизняний досвід, коли керівник обирався на підставі просто його природних схильностей, а керівний талант обмежувався вмінням «тиснути», «вимагати», «гнати план» тощо. Одним з найулюбленіших типів для сатириків був такий собі універсальний Карабас Барабас, якого «перекидали» з сільського господарства на спорт, із спорту — на медицину чи культуру — бо ж у культурі все-рівно важко підрахувати вихід продукції. Але, як ми бачимо, ще з літописних часів відомо, що влада керівника дорівнює його авторитетові. Найважливіша складова авторитету — обізнаність, компетентність. Людина, що поважає себе й інших, не візьметься керувати справою, що занадто далека від її спеціальності, отримавши ж посаду, найголовнішим обов'язком вважає набуття інформації і про суть справи, і про можливості виконавців. Бо головна відповідальність, що лежить на керівникові — прийняття рішення і саме вчасне його прийняття, чітке визначення участі кожного у виконанні завдання. Практика

показує, що саме цим обов'язком керівники іноді нехтують, вважаючи, що підлегли самі повинні знати, чого хоче начальник. Внаслідок цього тільки 20—25% інформації від керівництва сприймається (і сприймається вірно) виконавцями. Отже, якось воно відбувається, незважаючи на відсутність 80% інформації. Залишається тільки дивуватися вигадливості людського розуму і примхливості долі. «Темна вода в облацях» — казали колись. Проблема ця набуває іншого наголосу за Л. М. Толстим («Війна і мир»): чи варта чогось особа, коли історія створюється народом. Його Наполеон ще якось намагався втручатися у розвиток подій, Кутузов же чудово розуміє, що це не має сенсу: накази командування губляться, перекручуються, коригуються природним чином. Але це — величні події і монументальні постаті. Зрештою, відсутність зрозумілої, чітко визначеної мети, по-перше, знижує інтерес до роботи і продуктивність праці, по-друге, дивним чином висвітлює питання про відповідальність за наслідки. Справді, як можна визначити ступінь відповідальності, якщо неможливо з'ясувати, чи якось пов'язані напевно змальована мета і наслідки спроб досягнення цієї мети? Тому важливі для сучасної цивілізації розвиток засобів комунікації і безпосередність спілкування. Деякі компанії цілеспрямовано організують робочі й неробочі приміщення таким чином, щоб заохотити працівників до неформального спілкування.

Поганий керівник, неспроможний прийняти рішення, з якого завгодно приводу скликає наради, тим самим розпоршує відповідальність, перекладає її на підлеглих. А отримуючи негативні наслідки своїх розпоряджень, пояснює, що його наказ був зовсім іншим, його неправильно зрозуміли чи навмисне перекрутили, і таким чином підставляє під удар своїх підлеглих.

Сучасна теорія управління проголошує, мов закон: найліпший керівник — це або генератор, або каталізатор ідей. Зрозуміло, що людина не може знати все, та в цьому й немає сенсу. Наша ера — ера спеціалістів. Кожен колектив складається з найкращих, просто хороших і не дуже хороших фахівців. Кожен має свої здібності й свої вади. Найкращі — інтелектуали — можуть мати (і часто так мають) занадто незалежну вдачу, нестерпний характер. Як буде свою тактику керівник? Найкращий — пам'ятає, що:

— є можливість використати досвід і знання цих праців-

ників у тій сфері, в якій він сам не відчуває себе досить впевнено;

— наголошування на чужих вадах, помилках і своїх особистих досягненнях і успіхах не є рентабельним;

— «породистому коневі — довгий повід», іншими словами, ніщо так не заохочує до співробітництва, як надання певної міри свободи і відповідальності;

— кожен повинен отримати те, на що заслуговує — не більше і не менше;

— не завжди заміна робітників новими допомагає справі: невідомо, чи зможуть вони безболісно вписатися в колектив, до того ж важко визначити їх погані риси, бо вони намагаються мати найкращий вигляд, тоді як сила і слабкість «старих» добре відомі. Розумний керівник пишається здібними, талановитими підлеглими, ніколи не оточує себе безбарвними людьми, бо сума нулів дорівнює таки нулеві.

Що робить поганий керівник? Бореться. Оскільки наша цивілізація пережила довгу історію розвитку такого важливого елемента, як адміністративно-управлінський апарат, художня література не обійшла своєю увагою сувору і піднесену постать чиновника, що тримає у своїх руках долі людські. Лицарський кодекс чиновництва викладено одним з героїв О. М. Островського Юсовим («Тепленьке місце»): знання, освіченість заважають тому основному, для чого призначена його діяльність, — кар'єрі, заради якої потрібна демонстрація «острахи і трепету» перед начальником. Островський, мабуть, був оптимістом і прізвисьце для свого героя обрав не випадково: «юс» — це літера, яку вже давно вилучено з абетки. Але сподівання на швидке зникнення цієї привілейованої касти були марними. Деякі установи та підприємства існують заради самих себе, і це залишається актуальною темою для сучасних сатириків. Література дуже чутлива до людських вад і негараздів. Сучасна теорія говорить: не дуже освічений керівник аж занадто піклується, щоб зберегти свій вплив, статус, своє лице у стосунках з фахівцями. Адже керівництво — це досягнення мети за допомогою інших людей. Отже, у даному випадку відбувається підміна мети діяльністю, і діяльність відбувається заради себе самої (самодостатність).

Такі явища характерні не тільки для нашого суспільства із значними залишками традиційної культури, а й для найрозвиненіших цивілізацій світу. Сучасний американський письменник Джозеф Хеллер («Щось трапилось») визначає дуже склад-

ну систему стосунків співробітників великої компанії словами головного героя Боба Слокума: «Грін побоюється мене, Вайт — Гріна, Блек — Вайта, Браун та Грін — Блека, а ми з Гріном та Енді Кейглом — Брауна, і все це — чиста правда...». За цією метушною навіть важко зрозуміти, чим вони ще займаються у своїй великій, багатій і могутній компанії, хоча, між іншим, більша частина чималого за обсягом роману присвячена саме розповідям про роботу. Інтереси цих працівників ніяк не пов'язані з інтересами споживачів, клієнтів, а іноді й прямо протилежні їм. Як меланхолійно зауважує один з героїв О'Генрі з приводу платні за послуги: «Ваша правда, сер, це коштує 50 центів, але сьогодні мені потрібні саме 2 долари». Замкненість на самодостатній діяльності породжує химерний світ інструкцій, відірваний від реального життя.

Надмірна відданість законам цього штучного світу може привести до повного відриву від людського світу, світу моралі.

Мабуть, треба згадати про те, що моральність існує в єдності думки, намірів, ставлення до людей. Розриваючи цю систему, протиставляючи її елементи, людина руйнує позитивний сенс своєї моральної культури. Природно, особливо високі вимоги ставляться до посадової особи (керівника), бо люди, що стикаються з нею, чекають від представника держави, суспільства, організації, фірми високих моральних виявів. Цей висновок підтверджується і даними соціологічних досліджень, проведених в Україні: серед найголовніших характеристик, що визначають керівника, названо почуття відповідальності, обов'язку, сумлінність, охайність зовнішня і у справах тощо. Висновок цей зроблено у 1985 році. Чи змінилось щось у цьому рейтингу? Новітні підручники з ділового етикету роблять наголос саме на цих цінностях — вони традиційні для цивілізованого суспільства.

Втілення принципів моральності у життя через вчинки, через діяльність має важливий аспект — це дотримання етикету, зовнішнього, так би мовити, у внутрішній культурі. Але ж недарма етикет називають ще культурою поведінки. Найліпшою метою не можна виправдати некоректну, образливу поведінку. Така дисгармонія намірів і форми їх здійснення може бути характерною, наприклад, для підлітка, юнака, для особи, яка має ще не розвинені окремі елементи моральної культури. Особливо ж недоречні такі суперечності для посадової особи, яка за своїм службовим обов'язком має спілкуватися як з підлеглими, так і з керівництвом, і з клієнтами. Кон-

кретно-соціологічні дослідження серед керівників нижчого та середнього рівня показали, що в роботі їм допомагають такі здібності: врівноваженість, витримка, ввічливість, тактовність, чесність. Навпаки, нестриманість і несправедливість, невміння дотримуватися слова — заважають. Незнання правил службового етикету ускладнюють виконання обов'язків чи зводять нанівець усі зусилля. Свідоме порушення правил етикету суперечить моральним нормам. Оскільки установка чи підприємство призначені для співпраці з виробничою метою, етикет визначає права і взаємні обов'язки у виробничому спілкуванні й дає можливість порозумітися, тобто, врешті-решт, досягти спільної мети. Важливість цього добре знали вже мудрі стародавні єгиптяни, навіть склали своєрідний підручник для чиновників. Давньоєгипетський «Карнегі» навчає тогочасних кар'єристів-початківців: «Виконуй правила». Правила, що призначалися для спілкування з рівнею, з підлеглим, з начальником тощо. Що найважливіше у спілкуванні із прохачем? «Прохач бажає більше уваги до його слів, аніж виконання того, заради чого він прийшов».

Отже, якщо коротко визначити позитивні риси сучасного керівника, — це комунікабельність (здібність і бажання спілкуватися), товарицькість, відкритість, впевненість у своїх силах, справедливість, раціональність дій. Керівник повинен уважно і привітно вислуховувати, сприймати і належним чином оцінювати ідеї. Для цього йому доводиться добре ставитися до великої кількості пропозицій, навіть, не дуже слухних. Але зрештою він буде винагороджений тією єдиною, заради якої працював. До того ж, треба пам'ятати: все, що відкидається зараз, може стати придатним пізніше.

Навпаки, поганий керівник характеризується нервозністю і сумбурністю у діях, нетерпимістю у ставленні до підлеглих, впевненістю, що він знає все краще за всіх, обирає собі любимчиків у колективі, які допомагають приборкувати інших. Поганий керівник при нагоді і без такої нагадує підлеглим про їх помилки і невдачі; впевнений, що тим, хто нижче за нього, належить виконувати те, що їм говорять, і не ставити зайвих запитань.

Тиск та залякування виконавців з боку керівництва так само мало ефективні, як і підкуп. Постійне нервове напруження у колективі зводить нанівець усі зусилля, породжує недовіру, знищує авторитет керівника. До того ж така атмосфера виключає відвертість у стосунках керівника і працівників.

Підлегалі вільно чи не вільно дезінформують свого начальника, який, зрештою, залишається у полоні своїх ілюзій щодо стану справ у колективі.

Можна сказати також, що керівництво — це вміння правильно визначити роль і місце кожного працівника у виконанні завдання. Керівник, який не вміє цього зробити, або сам виконує більшу частину завдання, або примушує когось з підлеглих. Завдання, виконані з примусу, як свідчить практика, найчастіше пов'язані з провалами і невдачами у виробництві.

Жорсткий стиль може бути досить ефективним за умов неформальної підтримки підлеглих у досить важкій або, навпаки, досить сприятливій ситуації. Прикладом можуть бути дії екіпажу бомбардувальника. За звичайних умов конформізм (приспосовництво) у колективі породжує консервативне групове мислення, спрямоване на захист егоїстичних інтересів, а не на вирішення творчих завдань. Парадоксально, але, незважаючи на всі перепони, у кожному колективі спрацьовує якийсь таємний захисний механізм, і 20% працівників виконують 80% усієї роботи. Виявити їх і дати можливість працювати — головне завдання керівника, запорука його успіху.

Від керівника нижчого ступеня управління вимагають, перш за все, самостійності, неординарності мислення, незалежності й гостроти думки, наполегливості й навіть деякої агресивності у реалізації рішень. Це тільки початок кар'єри. Більш високий рівень пов'язаний вже із набутою зрілістю, іншими здібностями і навичками:

- вмінням аналізувати, зважати на думку підлеглих;
- здатністю вчасно приймати рішення і діяти згідно з ним;
- орієнтацією на перспективу, а не короткотермінові завдання;
- здібністю створити згуртований колектив і встановити стимули для його напруженої роботи;
- спроможністю визначити певну міру свободи і відповідальності кожного працівника: менша свобода знищує творчу атмосферу, більша — руйнує колектив.

Якщо ж дивитися на цю справу з іншого боку, очима підлеглих, то можливість успішного виконання обов'язків пов'язана із надбанням авторитету, створення якого потребує певного часу. Люди взагалі не дуже любляють нововведення, бо це загрожує їх благополуччю. Тож найважливіше в такий мо-

мент забезпечити довіру і підтримку з боку підлеглих — через особисту участь, тобто залучити до планування, зберігаючи певною мірою традиції і звичний стиль роботи колективу, визначаючи професіоналізм та досягнення робітників у виконанні попередніх завдань, але й переконуючи у необхідності деяких змін. Інакше всі грандіозні плани і сподівання залишаться на папірцях, у гаслах та деяких спробах реорганізації роботи колективу. Усім цим намаганням буде протистояти велика інертна сила, що захищає свої інтереси. В англійському флоті є навіть приказка: «Нечемно змінювати курс корабля в перші тридцять хвилин після зміни вахти».

Для керівника важлива підтримка як знизу, так і зверху. Організація повинна, по-перше, різними способами забезпечити престиж працівника, створювати у нього почуття безпеки і впевненості у майбутньому, по-друге, винагороджувати ініціативу. Яскраві, неординарні люди викликають на себе вогонь критики; безликі невиразні особи не залишаються у пам'яті, то й не викликають заперечень. Вони не створюють нагоди ні для ревнощів, ні для ненависті, ні для любові. Тому їм легше за усіх пройти відбірковий конкурс. Хто виграє від цього? Тільки ця окрема особа, хоча й це не точно. Втрачає ж уся система. Як не буде ентузіастів, не буде й змін на краще.

Важливою умовою розвитку завжди були готовність і вміння аналізувати зроблене з метою визначення хибних кроків і перспективи. Тож важливою рисою моральної культури посадової особи (керівника) є здатність до морального самопізнання і, на цій основі, самовдосконалення. Розвиток — це життя.

§ 4. Формування особистості та її культури

Процес формування людини визначається діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного, спадкового і соціального, матеріального і духовного, цілеспрямованого і стихійного, позитивного і негативного. Серед основних чинників цього процесу можна виділити вплив природного середовища та соціального оточення, суб'єктів суспільного та сімейного виховання, самовиховання, предметно-практичну діяльність та спілкування.

Проблема формування особистості, впливу різних чинників у цьому процесі, співвідношення понять, за допомогою яких аналізується це явище, не нова. Вона має свою історію,

свою філософсько-соціологічну, психолого-педагогічну традицію. Представники французького матеріалізму XVIII ст. і утопічного соціалізму вважали людину продуктом обставин та виховання: щоб змінити людину, треба змінити середовище і забезпечити виховання. Послідовники суб'єктивного ідеалізму, навпаки, абсолютизували значення самовдосконалення. Проте людина не лише продукт обставин (впливу соціального середовища), а й творець, будівник; у процесі перетворення навколишнього природного і соціального світу він змінює і свій внутрішній світ, свідомість, себе як фізичну, психічну й соціальну істоту. Водночас людина формується як об'єкт соціальних відносин.

Розвиток суспільства забезпечується завдяки фізичному та духовному відтворенню його членів, виробництву засобів життя. Людина набуває людських рис, формується як особистість шляхом вклучення в діяльність, суспільні відносини, через привласнення накопиченого попередніми поколіннями досвіду, спілкування з сучасниками, самовдосконалення.

Зміст складного, суперечливого процесу становлення і розвитку соціального індивіда, окремих його складових може бути розкрито за допомогою низки понять. Поняття «формування особистості» означає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників (природних, соціальних, що спонтанно, стихійно діють і цілеспрямовано використовуються), які справляють істотний вплив на становлення і розвиток людини, її соціальних характеристик, соціально-психологічних властивостей. Таким чином, поняття «формування особистості» включає соціальне середовище, виховання, самовиховання, діяльність і спілкування.

Соціальне середовище як сукупність об'єктивних чинників, що впливають на формування і поведінку особистості, охоплює макро- та мікросередовище. *Макросередовище* — це єдність способу виробництва, характер суспільного розподілу праці, соціальної структури суспільства, способу життя, систем освіти, виховання та інших соціальних інститутів, які опосередковано впливають на людину, здебільшого через мікросередовище. *Мікросередовище* як безпосереднє стійке соціальне оточення індивіда впливає на розвиток людини через сім'ю, школу, трудовий, навчальний колектив та різні референтні групи. У соціальному середовищі індивід здобуває позитивний і негативний досвід. Соціальне середовище справляє вплив на потреби, інтереси людини, визначає мету її діяльнос-

ті. Проте, саме по собі соціальне середовище не може формувати позитивні риси у людини, автоматично породжувати розвинену, зрілу особистість; зовнішні чинники створюють лише передумови для реалізації потреб та інтересів людини. Соціальне середовище з його численними сферами — це лише об'єктивна основа соціалізації індивіда.

Соціалізація — процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування у конкретно-історичному суспільстві. Соціалізація охоплює всі процеси прилучення до культури, комунікації та навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у суспільному житті. Соціалізація забезпечує адаптацію людини до суспільної практики шляхом засвоєння попереднього досвіду, набуття знань, умінь і навиків діяльності та спілкування.

Цілеспрямовану діяльність з формування у людей прогнатованих характеристик, як правило, називають «вихованням». Виховання призначене пом'якшити, скоригувати стихійні негативні впливи соціального середовища на людину, посилити і використати позитивні впливи для виконання соціального замовлення на відповідний тип особистості. Воно носить конкретно-історичний характер, має соціально-класову спрямованість, яка концентрує загальнолюдські цінності й класовий, груповий інтерес. За суб'єктом дії виховання можна розділити на суспільне і сімейне. Суспільне виховання можна визначити як цілеспрямовану духовну і практичну діяльність з формування розвинутих особистостей і колективів, що мають активну життєву позицію.

Як свідомо цілеспрямована діяльність виховання відрізняється від стихійних впливів наявністю певної програми, засобів і методів впливу, що концентрують у собі історичний досвід минулих поколінь, результати спеціальних наукових досліджень. Виховання покликане не підміняти об'єктивний соціальний вплив чи конкурувати з ним, а виявляти в хаотичному процесі цих дій найсприятливіші чинники для створення бажаної моделі особистості й нейтралізувати, наскільки це можливо, негативні впливи. Суспільне виховання в основному збігається з об'єктивною дією буття. Воно охоплює всі види оволодіння досвідом (знаннями, вміннями, соціальними настановами) і здійснюється через освіту, навчання та опосередковану виховну дію з метою формування системи цінностей.

Виховання, як вже зазначалося, це й залучення людини до діяльності, і організація її, і розкриття її мети й сенсу для суспільства і особистості. Через виховання індивід одержує більшу частину знань, норм, умінь, принципів, ідеалів, що являють собою теоретично узагальнений досвід суспільства. Але людина засвоює не лише цінності свого оточення та сучасного йому світу. Її ціннісні орієнтації виробляються з урахуванням усіх досягнень людської культури. Засвоєння досвіду, знань, системи цінностей завжди індивідуальне. Це не просто засвоєння, а перетворення свідомістю індивіда на унікальну, неповторну комбінацію.

Виховання повинне розкрити зміст суспільних цінностей, сприяти усвідомленню суспільних і особистих інтересів, розумінню суспільних інтересів як інтересів особистості, сутності суспільних вимог до неї, формуванню розумних потреб, застерегти від помилок, навчити людину бачити себе збоку, правильно оцінювати себе і свої вчинки. Завдання суспільного виховання полягають у засвоєнні суспільного ідеалу, визначенні свого місця у боротьбі за його досягнення, у формуванні здатності регулювати свою діяльність, поведінку відповідно до норм і принципів гуманізму, у створенні умов для збагачення особистості.

Головна особливість морального виховання як одного із напрямів суспільного виховання полягає у спрямованому перетворенні зовнішніх для людини нормативних вимог на систему особистих характеристик, які стверджують добро і справедливість. На моральне виховання спираються всі інші види виховної діяльності, оскільки, врешті-решт, будь-яка діяльність є формою, способом функціонування моральних цінностей. Виховання таких рис, як самодисципліна, почуття обов'язку, відповідальність, совість виступають важливою складовою частиною професійної підготовки працівників. Метою морального виховання є розвиток у людини свідомого ставлення до суспільно необхідних норм поведінки, перетворення моральних принципів на особисті переконання, які складають ядро індивідуальної свідомості, що організує інші його елементи: знання, уявлення, погляди, почуття. Моральне виховання націлене на досягнення єдності інформативних, ціннісних та вольових сфер свідомості (поєднання знань, переконань та дій). Оволодіння моральними принципами у процесі виховання означає перетворення вищих цінностей суспільства на факт свідомості і поведінки людини. Єдність

свідомості та діяльності складає основу моральної культури особистості.

Формування в індивідів моральних здібностей поряд з моральними потребами становить найвищу мету морального виховання. Моральне виховання, як і будь-який виховний процес, складається з єдності послідовних завдань: етичної освіти, перетворення етичних знань на моральні переконання, вироблення навичок належної поведінки, формування потреби та здатності до морального самовдосконалення, вироблення непримиренного ставлення до аморальності, виховання готовності й уміння протистояти злу. Виховання, таким чином, орієнтує, переконує, прилучає. Моральна дієздатність, культура людини виявляються у тому, що вона знає, бажає, вміє досягти бажаного. У процесі духовно-практичної діяльності та спілкування накопичується моральний досвід, закріплюються переконання, набуваються звички моральної поведінки. У системі виховних засобів особливе місце посідають сила позитивного прикладу, моральна оцінка вчинків, громадська думка.

Отже, у процесі суспільного виховання формуються свідомість і самосвідомість людини в єдності її пізнавальної, емоційно-оціночної, дієво-вольової та регулятивної сторін, суспільна орієнтація індивіда, його світогляд, потреба у самовихованні, відбувається становлення особистості відповідно до існуючих і створюваних умов, наближення його світогляду та поведінки до характеру цих умов. У досягненні мети виховання дедалі більшого значення набувають свідомі зусилля самої особистості. Залишаючись об'єктом виховної дії суспільства, індивід у процесі самовиховання, самовдосконалення стає більш активним суб'єктом виховання. Без його внутрішнього прагнення, активності виховання малоефективне і недієве.

Отже, виховання закономірно доповнюється й завершується самовихованням. Самовиховання за формою — суб'єктивний процес, за метою та змістом, зрештою, — обумовлене потребами суспільного розвитку. Соціальне середовище й виховання детермінують самовиховання і сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. У суспільстві вони підпорядковані єдиним цілям і вимогам. Вирішення будь-якого завдання виховання особистості неможливе без самовиховання.

Самовиховання — це вища духовно-практична здатність особистості до програмування та регулювання особистістю поведінки і діяльності. Самовиховання забезпечує різноманітність предметної і практично-духовної діяльності людини відповідно до конкретно-історичного ідеалу і способу життя і спрямоване на вироблення, удосконалення соціальних та фізичних якостей людини для забезпечення її ефективної життєдіяльності: усунення відживших, негативних (пов'язаних із впливом середовища, природною схильністю), удосконалення психічних процесів (уваги, пам'яті, уявлення тощо), подолання фізичних, психічних вад, зміцнення здоров'я, розвиток волі, характеру, емоційної, інтелектуальної сфери, моральних якостей.

Процес самовиховання може бути ефективним лише за умови відповідності завданням і цілям виховання, власним бажанням особистості. Тільки в такому разі цей процес не сприймається людиною як ідейно-психологічний вантаж, не обтяжує її, а навпаки, задовольняє морально. Самовиховання — це спосіб виявлення індивідуальності людини, суцього особистий засіб її розвитку, власного самоздійснення. Без цього суб'єктивного чинника практично неможливе становлення соціально зрілої, суспільно активної особистості з життєвою позицією гуманістичної спрямованості. Самовиховання виступає системною характеристикою особистості й важливим показником її культури, свідомості усвідомлення відповідальності перед суспільством за формування свого обличчя, якості діяльності та поведінки.

На різних етапах життєдіяльності індивіда співвідношення зовнішнього та внутрішнього чинників змінюється. Якщо до підліткового віку зовнішні виховні дії відіграють визначну роль, то у міру соціального змужніння дедалі більшої питомої ваги набуває самовиховання: особистість поступово перетворюється з об'єкта на суб'єкт власного виховання. У зрілому віці у кожного індивіда це співвідношення залежить від ступеня засвоєння культури, рівня соціальної зрілості особистості, розвиненості окремих її структур (інтелектуальної, емоційної, вольової сфер, світогляду тощо). У соціально зрілої особистості самовиховання стає головною рушійною силою її розвитку, у конформістської — зовнішні чинники завжди будуть займати домінуюче становище і пригнічувати внутрішні.

Самовиховання, оскільки воно залежить від способу життя певної спільності й системи виховання у колективі, сім'ї,

відносно самостійне й за певних умов може мати асоціальну спрямованість. Суперечливі впливи соціального макросередовища та різних його елементів, а також мікросередовища та вихователів можуть створювати суперечність між вихованням та самовихованням. Великою мірою це залежить від рівня педагогічної та загальної культури різних суб'єктів виховання, включаючи й саму особистість.

На єдність суспільного виховання і самовиховання можуть впливати світогляд індивіда, слабкість або бездіяльність вольового чинника. Без волі перетворення бажаного у дійсність неможливе. Слабкість волі — основна або одна з основних причин поразки особистості у самовихованні, що призводить її до внутрішнього розладу. Така неспроможність виявляється у невмінні концентрувати свої духовні, діяльні зусилля для вироблення й удосконалення у себе фізичних, психічних властивостей, соціальних та моральних характеристик. Крім цього, можлива неспроможність працювати над собою, здійснювати самовиховну діяльність. Цій діяльності, як і будь-який інший, слід навчатися, накопичувати досвід. Отже, нерозвиненість особистості, суперечливість її світогляду, слабкість волі, відсутність досвіду роботи над собою можуть стати причинами нездатності людини до самовиховання, трансформації програми виховання у програму власного розвитку. Важливо, щоб зовнішні впливи на особистість та її внутрішня робота над собою не протистояли, а доповнювали одна одну, щоб самовиховання стимулювалося соціальним середовищем, розвивалося у межах програми виховання. Але така єдність не завжди забезпечується на практиці.

Рівень розвитку самовиховання, самовдосконалення є одним з показників соціально-морального здоров'я суспільства, ефективності й дієвості виховної роботи. Аналіз виховної практики дозволяє зробити висновки, що можливість, самовиховний потенціал особистості у її формуванні та розвитку значною мірою ще не використовуються. До того ж, перебільшується вплив зовнішніх чинників у розвитку особистості, що призводить її до соціальної пасивності, морального утримання, безвідповідального ставлення індивіда до власного розвитку, діяльності та стилю життя.

Отже, завдяки самовихованню розширюється сфера розвитку особистості, її соціалізації (особливо вторинної). Без самовиховання не буває повноцінного розвитку особистості, не можуть сформуватися її самостійність, висока соціальна

активність, відповідальність. Аналіз біографій, щоденників, мемуарів, життєписів великих людей (Сократа, А. Толстого, М. Ганді, А. Швейцера, О. Шмідта та багатьох інших) свідчить, що у виробленні цілісного світогляду, працьовитості, інтелектуальної, професійної, естетичної, моральної та інших видів культури, у відновленні втраченого здоров'я, звільнення від фізичних та психічних вад виключна роль належала самовихованню. Відомий письменник В. Пікуль у бесіді з кореспондентом акцентував увагу на тому, що він сам виховував свій характер за тяжких, складних часів на «Мартині Ідені» Джека Лондона й що лише невтомна праця душі спроможна викувати особистість.

Розділ X. Моральна культура спілкування та етикет

Людське життя безпосередньо пов'язано із спілкуванням, сфера якого є тим фокусом, де зливаються як вічні, так і щохвилинні людські проблеми. Оволодіти наукою і мистецтвом спілкування прагнуть, напевне усі культурні люди. Хоча би підсвідомо, кожна людина мріє про те, щоб завжди вільно почуватися як з «близнім», так і з «стороннім», бути завжди бажаною, справляти приємне враження, приносити радість собі й оточуючим.

Успіх чи неуспіх у стосунках супроводжує нас від народження до самої смерті. На роботі, крім професійної майстерності, величезне значення має вміння (чи невміння) встановлювати й підтримувати добрі стосунки з людьми. Те саме можна сказати і про взаємини з протилежною статтю. Також у ставленні до друзів, колективу, суспільства в цілому.

Скількох непотрібних сварок, нарікань, конфліктів можна було б уникнути, якби люди знали і вміли формувати високу культуру стосунків! У наш час формування культури спілкування передбачає перш за все оволодіння знаннями про основні закономірності процесу спілкування, вміння аналізувати хід і результати спілкування з точки зору його моральної наповненості і ділової ефективності, розуміння механізмів взаємодії між людьми.

Важливим залишається і знання конкретних норм і правил, які регулюють спілкування між людьми, в даному випадку, етикету. Практичне ж оволодіння культурою спілкування передбачає формування певних якостей особистості — комунікативних здібностей, тобто здібностей до спілкування.

Розглянемо, що ж таке спілкування. Які його зміст і типи. В чому полягає моральна культура спілкування?

§ 1. Сутність спілкування, його мета і моральний сенс

Спілкування — особлива форма людської взаємодії і міжособистісних взаємин, комунікативна діяльність.

Люди не можуть нормально жити, обмінюватися досвідом, трудовими і побутовими навичками, не контактуючи один з одним і не впливаючи один на одного (прямо чи опосередковано). Без спілкування не може відбуватися повноцінний розвиток людини як особистості і суб'єкта діяльності. Міжособове спілкування становить собою персоніфіковану форму суспільних відносин.

За своєю природою спілкування — соціально-психологічне явище. Як показали соціально-психологічні дослідження, основні психічні здібності, властивості, якості і характеристики особи, форми її поведінки й діяльності формуються в процесі спілкування з іншими людьми.

Роль спілкування у становленні особи переоцінити неможливо: «Тільки у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається людина в людині, як для інших, так і для самого себе», — писав М Бахтін. Спілкування є обов'язковою умовою формування загального інтелекту, розвитку емоційної сфери і волі людини. (Тут можна навести красномовний приклад з дитиною, яка жила у зраї вовків). Спотворене, порушене спілкування веде до деформації внутрішнього світу і психічних властивостей особи. Розвиток індивідуальної свідомості також неможливий без спілкування.

Метою спілкування є планування і координація спільної діяльності індивідуума або суспільства в цілому, тобто воно обслуговує іншу, некомунікативну діяльність. Ця продуктивна діяльність може мати як матеріальний характер (матеріальні об'єкти — носії соціальних цінностей — знаряддя, предмети, засоби людської праці), так і духовний (ідеї, думки, ідеали, цінності).

Можливі цілі спілкування надзвичайно широкі і знаходяться за межами самого спілкування, тобто спілкування здійснюється задля чогось: отримати чи надати матеріальні блага (предмети, послуги), забезпечити взаємодію при виконанні спільної роботи (практичної і теоретичної), дістати чи передати ті чи інші дані, змінити стан, допомогти іншому у вирішенні його духовних проблем, виробити власне ставлення до важливих явищ життя тощо.

Спілкування — це суб'єкт-суб'єктні відносини із зворотнім зв'язком, і залежить воно перш за все від цілей і цінностей, на які орієнтується.

У процесі спілкування люди не тільки формують свої уявлення про світ, доходять взаєморозуміння, знаходять «спільну мову». Спілкування — це одночасно обмін діями, вчинками, думками і почуттями, переживаннями з іншими людьми, а також звернення людини до самої себе — до власної душі, спогадів, совісті, мрій. Все це складає зміст спілкування. По суті своїй спілкування являє собою форму творчої активності, яка допомагає виявити і розкрити різні грані особистості.

Для культурного розвитку людини спілкування стає потребою, його відсутність сприймається як тяжка, непоправна втрата.

Потреба у спілкуванні не у всіх однакова, вона залежить від цілого комплексу біосоціальних характеристик людини (темпераменту, психічної спрямованості особи — екстраверти й інтроверти, цінностей, норм, принципів, традицій, стану здоров'я, нервової системи тощо). Поряд з потребою у спілкуванні можна говорити про здібність до спілкування (тобто про практичне оволодіння його нормами і правилами).

Спілкування інколи є практично єдиним способом задоволення людських потреб, однак було б невірним заперечувати самоцінність людського спілкування як засобу духовної взаємодії і формування особистості. Кожна людина — молода чи похилого віку — завжди дуже хворобливо переносить стан самотності, відірваність від оточуючих. Змінюються об'єктивні і суб'єктивні умови спілкування, загальносоціальні та індивідуальні ціннісні орієнтації, засоби, форми сучасного спілкування, але потреба у спілкуванні у людей ніколи не зникає.

Призначення і сенс спілкування в тому, щоб людина самовизначилася, самовиразилася, самореалізувалася, самоствердилася, взаємозбагатилася у процесі взаємодії з іншою людиною, яка являє собою вищу цінність у спілкуванні, тобто вона є «дзеркалом», в якому людина пізнає самого себе.

«Все життя ми прищеплюємо собі одні властивості і намагаємося придушити інші, все життя свідомо чи несвідомо наслідуюмо, все життя, знаючи про це, чи не знаючи, граємо своїх батьків, друзів, знайомих, героїв кіно, літератури й ще незлічений легіон різноманітних персонажів, спільне ім'я яким — історія. Навіть якщо ми із себе нікого не «корчимо»,

вони «творять» нас. Кризь нашу тілесну оболонку, як постояльці готелю, проходять багато різних «я», — відзначає В. Леві.

Саме у спілкуванні людина має можливість дізнатися, хто є та особа, з якою вона спілкується, встановлює стосунки, визначити погляди, почуття, світосприйняття, цінності, установи. І, сприймаючи іншу особистість, може зрозуміти особистість у собі, самоствердитись. Саме спілкування сприяє самовираженню, реалізації і презентації свого внутрішнього світу, своєї людської гідності. Тому призначення і сенс спілкування полягає у визнанні цінності іншої людини, як самої себе, і через це, — визначення своєї людської, моральної цінності, реалізації її. Спілкування, як ніяка інша діяльність, спроможна вдовольнити цю людську потребу.

Але якщо людина бачить вищу цінність тільки в самій собі, якщо ставить перед собою неблагородні, корисливі цілі, якщо інша людина для неї є тільки засобом для досягнення особистих цілей, то таке спілкування можна назвати тільки аморальним і безкультурним.

Визнання цінності кожної людини виявляється у конкретних вчинках, оцінках, поглядах, міркуваннях, а також у міміці, жестах, умінні виділити позитивні якості й ставити їх вище окремих недоліків.

§ 2. Основні типи, принципи та суперечності спілкування

Оскільки спілкування являє собою форму міжособових стосунків, то можна навести таку умовну його класифікацію (типологію), причому кожний із типів є одночасно етапом становлення і поглиблення стосунків:

— *етикетний* тип спілкування (формальний, неглибокий рівень в основному ролевої взаємодії, наприклад: покупці, пасажери, глядачі, болільники тощо);

— *діловий* тип (спілкування відбувається з приводу виконання тих чи інших соціальних функцій, які сформували групу, наприклад: співробітники, члени навчального, студентського, армійського колективу тощо).

Діловий рівень (тип) легко переходить у такі:

— *товариський*, який характеризується становленням ціннісного визнання один одного, наприклад: серед колег, однокласників, товаришів по роботі, навчанню, команді;

— *приятний* тип — включає дружні стосунки (значна частина дозвілля, вільного часу проводиться разом; характеризується спільністю інтересів, ціннісних орієнтацій, цілей тощо);

— *інтимний* тип (формується нова єдність, цілісність; включає кохання, родинні стосунки, стійку тривалу дружбу, перш за все, в сім'ї).

Окремим типом можна виділити і *спілкування із самим собою* (внутрішні діалоги, мрії, спогади тощо).

Ці умовно виділені типи спілкування включають у свою чергу, різні види й типи спілкування залежно від: глибини стосунків, особливостей їх суб'єктів, тривалості, охоплення, дистанції між суб'єктами, спрямованості на загальнолюдські цінності.

Так, наприклад, у діловому типі спілкування можна виділити такі види: офіційне і неофіційне спілкування, службове і позаслужбове.

Інтимний тип, наприклад, включає такі види, як дружнє і сімейне спілкування; останнє, у свою чергу, виступає у таких формах, як батьківське, подружнє, любовне (сексуальне, релігійне).

На види і форми спілкування впливає також вік (між суб'єктами одного віку або різновікове спілкування), стать (одностатеве, різностатеве), національність (між суб'єктами однієї національності або міжнаціональне спілкування), релігійна, партійна або інша приналежність (релігійне спілкування, внутрішньопартійне, міжпартійне), спілкування у сфері дозвілля (художня самодіяльність, фізкультура тощо).

Спілкування не може бути позаморальним. Незалежно від типу воно може бути моральним або аморальним залежно від суб'єктивних установок, інтересів, цінностей і ціннісних орієнтацій суб'єктів спілкування. У зв'язку з цим постає питання про протиріччя спілкування.

Розвиток моральних відносин між суб'єктами не може бути позбавлений якихось протиріч. Навпаки, воно здійснюється через динаміку зіткнення різних протилежних тенденцій і наступне вирішення протиріч між ними.

Вихідними, неподільними одиницями будь-якого акту спілкування є два індивіди, кожний з яких відрізняється своїми індивідуальними якостями світосприйняття, живе у своєму індивідуальному просторі й часі, бачить, чує, відчуває, розуміє, говорить, перебуває у своєму колі явищ і предметів

(житло, кухня, меблі, одяг тощо дають уявлення про людину). Подібна нетотожність людських індивідуальностей, їх духовних світів — це величезне благо для суспільства, що відкриває нескінченні можливості духовного взаємозбагачення людей. У спілкуванні з тими, хто не схожий на нього, людина набуває нових соціальних якостей, розвиває та удосконалює вже набуті.

Разом з тим, несхожість людей один на одного має і другий бік. Що відчутніші відмінності в характерах, поглядах, вихованні, навчанні, рівнях культури у взаємодіючих суб'єктів, то більше можливостей для виникнення гострих суперечностей між ними.

Звідси випливає, що протиріччя спілкування можна розділити на два типи:

— протиріччя конструктивного характеру, які ведуть до розвитку, поглиблення, удосконалення стосунків;

— протиріччя деструктивного характеру, які ведуть до руйнування стосунків.

Щоб виявленні протиріччя не стали згубними для міжособового спілкування, не надали йому деструктивного характеру, не зруйнували можливості взаєморозуміння і міжсуб'єктної кооперації, від індивідів вимагаються активні зусилля певного роду. Здатністю (готовністю, бажанням, умінням) до подібних зусиль і визначається характер соціально-моральної активності особи, рівень її моральної культури.

Які ж конкретні зусилля вимагаються від індивіда перед лицем реальних комунікативних протиріч (тобто протиріч спілкування)?

Головне завдання суб'єктів комунікації полягає в тому, щоб не просто зафіксувати виявлене протиріччя в його почуттєво-дотиковому вигляді, а шляхом раціонально-рефлексивної діяльності моральної свідомості чітко сформулювати його як проблему, що вимагає вирішення. Прийнявши вигляд проблеми, протиріччя хвилює моральну свідомість, примушує суб'єкта мобілізувати всі свої сили і здібності на її вирішення. Для цього необхідно знайти витоки, причини даного протиріччя, дослідити діалектику стосунків протилежностей.

Потім виявляються шляхи подальшого розвитку даного протиріччя і можливості його вирішення. Ось такі основні етапи аналітичної діяльності з вирішення комунікативних протиріч. Обов'язково треба запам'ятати, що там, де протиріччя намагаються залишити в «замороженому», «законсерво-

ваному» вигляді, де намагаються робити вигляд, що їх не існує, їх деструктивний потенціал від цього не зменшується, а навпаки, збільшується.

Своєчасне вирішення кожного конкретного комунікативного протиріччя дозволяє підняти міжособове спілкування на якісно інший рівень.

Вирішуючись і знищуючись, комунікативні протиріччя не зникають повністю. Їм на зміну приходять нові протиріччя, які вимагають, у свою чергу, також конкретних зусиль з боку суб'єктів для їх вирішення.

Слід виділити основні *моральні принципи спілкування*: рівність, любов, співчуття, доброзичливість, альтруїзм, повага, толерантність, уміння вислухати, делікатність, тактовність, довіра.

Аморальне ж спілкування будується на таких принципах, як egoїзм, користь, особиста вигода, помста, неповага тощо.

Процес спілкування забезпечується такими засобами, як: мова (слово), погляд, міміка, поза, манера, послання (лист, записка, фотографія), мода.

Отже, *міжособове спілкування* — це жива форма соціальної дійсності, яка розвивається шляхом діалектичних протиріч, що складають її. Знайти шляхи вирішення протиріч спілкування своєчасно, найбільш оптимальним і найменш болючим способом — завдання суб'єктів моральної культури, які протистоять один одному.

§ 3. Моральна культура спілкування, її зміст і вияви

Моральна культура спілкування є різновидом людської діяльності, коли соціально-моральна активність спрямована на вирішення комунікативних протиріч таким чином, щоб перемога все-таки залишалася за принципами гуманізму й соціальної справедливості.

Саме специфічні людські способи поведінки, які забезпечують гармонійний перебіг процесу спілкування між людьми, і називаються *культурою спілкування*.

Моральна культура спілкування невід'ємна від моральної культури особи, випливає з неї і являє собою ступінь засвоєння морального досвіду попередніх поколінь у вигляді знань, умінь, навичок, почуттів, установок.

Моральна культура особи включає: культуру моральної свідомості, культуру моральних почуттів і культуру моральної поведінки. Ці складові характеризують рівень засвоєння і реалізації моральності кожної конкретної соціальної особи.

Спілкування є мірилом (дзеркалом) моральної культури людини. Моральна культура спілкування, зокрема, включає: знання культурних моделей поведінки (загальних зразків, етикетних правил, стратегій) і вміння їх адекватно використовувати в кожній конкретній ситуації спілкування.

Будь-який людський контакт виникає за умов певного культурного середовища, учасники спілкування займають ті чи інші соціальні позиції. Моделі поведінки, які визначаються загальнокультурними установками і соціальною роллю, утворюють соціокультурну матрицю спілкування. Ця матриця і дає нам готові форми поведінки. Коли учасники спілкування вступають у формалізований контакт у звичайній, часто повторюваній ситуації, їм не доводиться винаходити способи поведінки; вони мають можливість використовувати готові правила етикету і стратегії спілкування, адаптуючи їх для даного випадку (наприклад, використовуючи готові форми привітань, запропонованих культурною традицією, найбільш доречні у даний момент, конкретизуючи звертання називанням імені того, до кого звертаються).

Якщо ж ситуація і правила поведінки учасників не визначені одночасно традицією і правилами соціальної гри, пристосування доводиться виробляти самостійно. Ці пристосування неминуче будуть включати в себе і етикетні моделі, і відпрацьовані стратегії, але як поодинокі моменти цього нового, не стандартизованого пристосування. Можна сказати, що, пристосовуючись, людина виробляє стратегію, придатну для даної конкретної ситуації спілкування. Моральна культура спілкування особи в тому й виявляється, що на основі знань загальних культурних моделей поведінки особистість може виробляти нові зразки поведінки, застосовувані до нестандартної конкретної ситуації, адаптуючи вже відоме й усталене (тривале) до нового, нетипового.

Вироблення і втілення стратегій спілкування передбачає врахування психологічних закономірностей спілкування і цілий ряд умінь. Тут ми лише перерахуємо найважливіші з них: вміння координувати свою поведінку з поведінкою партнера на рівні психофізичної взаємодії (враховується сила голосу, швидкість реакцій тощо), інтелектуальних операцій (враху-

вання кмітливості співбесідника, його тезаурус тощо), вміння давати зворотній зв'язок, не викликаючи захисних реакцій, забезпечувати психологічну підтримку, здійснювати самопрезентацію. Всі ці вміння входять до структури комунікативних здібностей.

Отже, моральна культура спілкування особи являє собою, з одного боку, знання і володіння культурними інструментами спілкування і моральними нормами поведінки, які вироблені в ході суспільно-історичної практики і прийняті в тій соціокультурній групі, до якої належить людина. З другого боку, це розвинені комунікативні здібності людини, вміння створювати гармонійне спілкування.

§ 4. Етикет як морально-естетична культура спілкування

Знання і виконання оптимальних моделей поведінки в конкретних, заздалегідь відомих, ситуаціях стосунків людей, тобто виконання етикету, є невід'ємною частиною культури морального спілкування, в цілому моральної культури сучасної особистості. Етикет, з одного боку, полегшує спілкування і взаєморозуміння між людьми, з іншого — зберігає гідність кожної особистості, сприяє гуманізації людських стосунків.

Важливість і необхідність етикету для кожної сучасної людини стала результатом розвитку і вдосконалення людських стосунків протягом багатьох століть, а також усвідомлення людством значущості кожної окремої особистості й необхідності для неї співіснувати із собі подібними.

Історія етикету налічує багато століть. Витоки його спостерігаються в ритуалах родоплемінного ладу, де він був пов'язаний із звичаями і традиціями, з певними соціальними діями, які вимагали суворого дотримання форми.

Уже в античні часи філософськи осмислюються правила етикету. Наприклад, Плутарх (межа I—II ст. ст.) у «Римських питаннях» поряд з коментарями звичаїв, що історично склалися, пояснює смисл етикетно-ритуальних форм поведінки, які були обов'язковими для усіх членів суспільства. Дотримання правил пристойності є умовою доброзичливих стосунків між людьми і, разом з тим, умовою особистої душі. Багато простих істин, які зустрічаються у висловлюваннях грецьких і римських мудреців про правила поведінки, не втратили свого

значення і сьогодні, вони складають частину нормативних моральних та етикетних вимог до сучасної людини.

Класичного вигляду етикет набуває в епоху феодалізму, абсолютистських монархій. Тут він пов'язаний із життям дворянства і набуває форми зводу правил поведінки і спілкування при дворі монарха, який регламентував ієрархічну залежність свого оточення від голови держави, а також внутрішньостанові відносини. Це був придворний протокол, суворо встановлений порядок і форма поведінки при дворі государя, а також у світському суспільстві. Дотримання цих правил було обов'язковим для аристократії лише стосовно один одного. Від знання та вміння реалізувати етикет у відповідних колах залежали не тільки кар'єра, а й життя придворних і навіть самих монархів. Ці правила етикету не поширювалися на нижчих за станом.

Слід відзначити, що етикет, який виник як суто класове, станове явище, за своєю суттю був ширше станових меж. Практично він базувався на більш загальних людських потребах (у чистоті, охайності, красоті, доцільності дії); в духовно-змістовому плані — зберігав давні традиційні форми спілкування і звертання один до одного (наприклад: шанування жінки, батька, гостинність, вітання тощо). Правила пристойності, гарного тону, що були створені дворянським станом, стали результатом свідомого перетворення «придворних норм» спілкування відповідно до ідеалів гуманності і вихованості. До норм етикету входили загальнолюдські ціннісні орієнтири, перш за все, ті, що відповідали потребам, які виникали щодо поваги гідності особистості і презентували культурний вигляд взаємодіючих індивідів.

У різні історичні часи етикет змінював свої риси, норми, значущість. Але завжди зберігав універсальні, загальновизнані форми ввічливості, такту, коректності, які мають значення естетичних і моральних потреб людського співіснування. Їх цінність перевірена часом. І в сучасному суспільстві етикет не втратив свого авторитету, більш того, він набув вигляду обов'язковості і став необхідністю для кожної сучасної людини.

Як визначити етикет?

Етикет (від франц. «etiquette» — «ярлик, етикетка») — це сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні яви людських стосунків.

В етикеті можна виділити ряд особливих видів: етикет дипломатичний, військовий, спортивний, етикет наукових спілкот, релігійний тощо, які регламентують поведінку і стосунки людей на прийомах, зустрічах у відповідних ситуаціях і мають специфічний кодекс необхідних норм.

Етикет сучасного суспільства — це, головним чином, форма стосунків людей у повсякденному житті. Це своєрідний вид угоди між людьми про те, що прийняте і є правильним у стосунках у конкретно-історичному суспільстві. Його виконання сприяє нормалізації людських стосунків.

Людське життя, діяльність різноманітні, багатопланові, що зумовлено індивідуальністю кожної людини, яка створює своє життя. І тому, напевно, не можна охопити правилами етикету всі види та умови здійснення людського життя. Але ж усвідомлення типості сфер суспільного життя і визначених ситуацій дало можливість виділити і згрупувати ці норми. Так, наприклад, існують правила поведінки в громадських місцях; службовий етикет; етикет знайомства, привітання, прощання; етикет різних видів спілкування; правила прийому, відвідування гостей, поведінки за столом; етикет стосунків між людьми різного віку, статі, соціального статусу, сімейний етикет. У кожній ситуації необхідно застосовувати певні норми і правила. В цілому ж, етикет виправданий єдиним моральним змістом і своїм смыслом.

Моральний зміст етикету зумовлений відповідністю і співвідношенням зовнішніх норм етикету й змісту моральної свідомості суспільства й особистості. Мається на увазі те, що зовнішні правила поведінки і спілкування базуються, перш за все, на моральних принципах. Найважливішим з них є «золоте правило» моральності — поводитися з іншими так, як ти бажав би, щоб вони поводитися з тобою. Важливими принципами етикету є також пріоритет старшого, пріоритет жінки. Довершують етикет принцип гігієнічності та принцип естетичності.

Ці принципи конкретизуються загальними вимогами етикету, що задають нормативний зразок поведінки людини. До числа провідних вимог належать ввічливість, коректність, тактовність, делікатність, скромність, точність і обов'язковість.

Ввічливість полягає у доброзичливості, привітності. Сервантес колись писав: «Нічого не коштує нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість». Вона дійсно відкриває замки сердець людей для стосунків, спілкування. Привітний

вираз обличчя, уважне, поважне, доброзичливе ставлення до людей забезпечують комфорт взаємних зв'язків, дають можливість запобігти конфліктам і повернути до себе співбесідника. Зовнішніми виявами ввічливості є посмішка на обличчі, слова подяки, вибачення чи прохання, небайдужі очі, прихильні жести і пози.

На жаль, не завжди маєш справу з людьми, що викликають поважне ставлення. Або інша ситуація: людина може бути чимось роздратована, засмучена, хвора. В подібних випадках на перший план має вийти *коректність* — вміння тримати себе у межах загальноприйнятих норм порядності в будь-яких ситуаціях. Грубість, нестриманість тільки шкодять стосункам, роблять неможливим спілкування.

Тактовність — це почуття міри, якої необхідно дотримуватися у розмові, це вміння відчувати межу, за яку не можна переступати у стосунках з людьми. Тактовна людина знає, відчуває, що, в який час, в якому місці можна сказати, зробити або не можна.

Увага до людини, вміння ставити себе на місце іншого повинні виявлятися дуже обережно, не надокучливо, тобто *делікатно*. Ці вимоги етикету дають можливість попередити незручність ситуацій і досягти успіху навіть там, де не діє сила.

Важливою вимогою є *скромність*, тобто природність поведінки, що пристосована до оточуючих. Стримана, врівноважена поведінка є виявом вміння людини володіти собою, є показником самоповаги і поважного ставлення до інших. Крім усього, скромна людина завжди викликає в оточуючих почуття надійності, впевненості в людині й відповідну повагу.

Точність і обов'язковість як вимоги етикету вказують на пунктуальність, необхідність обов'язкового виконання обіцянок, зобов'язань, справи. Точність і обов'язковість є зовнішніми виявами таких рис особистості, як вміння аналізувати обставини, оцінювати свої вчинки, робити висновки, прогнозувати майбутні дії, визначити міру своїх можливостей, не давати зайвих обіцянок, дотримуватися свого слова.

Принципи та вимоги етикету раціональні. Керуючись ними, людина, навіть якщо не знає конкретних правил етикету за конкретних обставин має змогу завжди залишитись на високому рівні загальнопристойності.

Розділ XI. Моральна цінність товариськості, дружби, любові та шлюбно-сімейних стосунків

Праця, пізнання і спілкування є, як відомо, основними формами соціальної активності особистості, самостійними життєвими цінностями, вищими соціальними потребами.

Виділення у спілкуванні безособистісної (функціональної, етикетної) і особистісної форм покликано підкріпити обмеженість функціонального спілкування, показати, що етикетна регуляція не може передати всю гаму моральних спонукань і взаємодій людей. Особистісне (міжособистісне) спілкування є, по суті, формою існування моральності. Повноцінне міжособистісне спілкування, тобто коли інший сприймається як рівний собі, як мета, сенс стосунків, показує, як одна людина стає потребою для іншої. Саме в цьому виявляється моральний характер міжособистісних стосунків. Моральна цінність їх виявляється в орієнтації на іншого і визнанні його значущості в морально-психологічному взаєморозумінні, обопільній довірі, повазі й самовіддачі, потребі утверджувати людське в людині, творити добро, дарувати щастя іншому. Симпатії, потреба в емоційній підтримці, співчутті, співпереживанні, взаємодопомозі й взаємопідтримці та їх реальне здійснення надають стосункам людяності, відчуття радощів буття, викликають бажання допустити у свій внутрішній світ іншого. У найбільш повному і розвинутому вигляді ці цінності виявляються у стосунках товариськості, дружби, любові.

Товариськість, дружба і любов виступають і справжньою мірою гуманності, людяності, і типами спілкування, і видами міжособистісних стосунків, і специфічними емоційно-почуттєвими й морально-естетичними станами, і, врешті-решт, моральними цінностями людини, які стають основою шлюбу і стосунків у сім'ї.

§ 1. Товарииськість

Товарииськість — це міжособистісні стосунки, які базуються на єдності інтересів у спільній діяльності і передбачають духовну (ідейну) єдність та відповідний ступінь рівності. Духовна єдність виникає внаслідок особистісної симпатії і спільності інтересів.

У товарииськості як формі моральної культури реалізується потреба людини у спілкуванні, а єдність цілей, схожість життєвих поглядів (як основа товарииськості) надають емоційного забарвлення стосункам. Для товарииських стосунків найхарактернішою є спільна діяльність. Саме слово «товариш» походить від слів «майно», «товар» і означає рівний в усьому, помічник, співпрацівник, співучасник. Розрив чи порушення єдності інтересів може зруйнувати товарииські стосунки.

Народний епос свідчить про те, що почуття товарииськості було притаманне нашим предкам ще у давні часи. Воно виникло з необхідності виконувати спільну справу, але поступово перетворилося на одну з найблагородніших потреб людини, у незамінну моральну цінність суспільства й особистості. Товарииськість збагачує зв'язки, що встановлюються між людьми в кооперації, де вони виступають як партнери, і у співпраці, де вони — колеги, доповнюючи їх новими формами спілкування: спільні дозволя, спорт, громадська робота тощо.

Специфіка різних сфер соціального життя відображається у багатстві смислових відтінків поняття «товарииськість». Наприклад, товариіші по зброї, по службі, фронтові тощо. Сутність цього поняття полягає у взаємодопомозі у спільній справі і прагненні вдосконалити особистісні риси кожного в інтересах досягнення мети.

Формуванню товарииських стосунків сприяють також схожі життєві умови, які є характерною ознакою розподілу товарииських і приятельських стосунків. Останні виникають між людьми на основі особистих симпатій у процесі повсякденного спілкування і якихось менш істотних інтересів. На рівні приятелювання життєві цілі не обов'язково повинні збігатися, може не бути й спільного інтересу, глибокої, серйозної зацікавленості долею іншого. Ці стосунки зовнішньо доброзичливі, підтримуються періодичними контактами, пов'язані з виконанням взаємних послуг, обміном думок. Але при цьому не досягається той рівень душевної близькості, коли спілкування людей веде до вдосконалення особистих рис. Приятельські

стосунки не мають твердої основи і досить легко розриваються, але можуть перерости і в дружні.

Товарииські стосунки виникають на основі спільної діяльності і можуть розвиватися навіть за відсутності симпатії. Товариішів об'єднують спільні інтереси і, головне, почуття відповідальності за спільну справу. Характер діяльності людей, безумовно, впливає на тривалість товарииських стосунків. Вони міцнішатимуть, коли діяльність буде пов'язана з труднощами. Особливої міцності товарииським стосункам надає ідейна спільність, однакове розуміння сенсу життя, місця людини в суспільстві.

Кожен народ, країна знають немало прикладів високих товарииських стосунків. Саме їм притаманне прагнення і вміння бачити в людині все краще, цінне й добре. Ці властивості не виникають стихійно, а формуються у процесі виховання в дитячому, шкільному, трудовому колективах, в сім'ї тощо. Товарииськості треба вчити, прищеплювати відповідні їй риси, і тоді виникає розуміння тих обов'язків, які покладаються на людину в ході товарииських стосунків — поваги до інших, принциповості, нетерпимості до моральних вад, доброзичливості тощо.

Товарииські стосунки складаються за особливими правилами: не зачіпляти інтереси одне одного, але в той самий час не залишатися байдужим до недоліків; критично ставитися до спільної діяльності й до її результатів; самокритично оцінювати свій внесок у цю діяльність. Якщо мотивами критики є турбота про людину, повага до неї, прагнення допомогти, то така критика стає початком на шляху до самовдосконалення. Подібне критичне ставлення зміцнює товарииськість і може стати необхідною умовою дружби.

Отже, товарииськість передбачає наявність спільної діяльності, єдності цілей і відповідної емоційної забарвленості відносин, прагнення до взаємодопомоги, солідарності й підтримки. Товарииські стосунки є одним із виявів принципу колективізму, які забезпечують особистості взаємоповагу, довіру, моральну і психологічну захищеність.

§ 2. Дружба

Як ми розуміємо значення слова «дружба»? Безумовно, воно викликає у нас уявлення про почуття глибоке, чесне, яке

базується на довірі та відвертості. На відміну від товариськості, дружба передбачає внутрішню близькість і навіть любов.

Сьогодні дружба є основним елементом нашого життя, не дивлячись на існуючу думку про те, що вона з часом втратить смисл і зникне, поступившись місцем позаособистісним стосункам. Однак емпіричні дослідження доводять зворотнє, а головні характеристики дружки — те, що відрізняє її від інших видів міжособистісних стосунків, — залишилися незмінними протягом віків.

Історія культури дає можливість прослідкувати процес становлення дружки як особливого соціального і морального феномена, який має специфічну цінність для суспільства й особистості, і тому забезпечується системою моральних норм, що регулюють дружні стосунки.

Становлення дружки пов'язане з поступовою втратою абсолютної цінності для життя суспільства кровнородинних, родоплемінних стосунків. У різні епохи і в різних суспільствах форма дружки, уявлення про її істинність були різними. Спочатку стосунки були ритуалізовані й дуже нагадували родинні, що можна прослідкувати на матеріалі античної культури. (Так у грецькій міфології Кастор і Полідевк, близнюки, сини Зевса, шанувалися як покровителі й втілення дружки. Безсмертного Полідевка Зевс узяв на Олімп, але через любов до брата Полідевк виділив і Кастору частину свого безсмертя). У класичний період відбувається подальше відокремлення дружніх і родинних стосунків. Формується ідеал дружки. Слід зазначити, що Аристотель розрізняв три типи дружки: 1) утилітарну, яка базується на взаємовигоді; 2) гедоністичну, що ґрунтується на емоційній прив'язаності до людини, спілкування з якою втішає, приносить задоволення; 3) моральну, коли друга люблять безкорисливо, заради нього самого. Саме останній тип Аристотель вважав справжнім. Дружба стає більш вибірковою, означає контакти однодумців, об'єднаних спільними інтересами. Таке розуміння дружки переходить у римську культуру, в якій вона розглядається як стосунки, властиві прибічникам одних політичних поглядів.

У середні віки васальна вірність і заступництво сеньйора, як головні особливості життєвого устрою феодалів, визначали зміст «лицарської дружки». Гуманісти епохи Відродження сприяли формуванню уявлень про дружку, як інтелектуальне спілкування, що базується на спільності духовних інтересів. Взаємна симпатія людей у найширшому розумінні виділялася

гуманістами серед моральних засад, покликаних підтримувати соціальний мир і гармонію. При цьому підкреслювався добровільний, незалежний характер дружки. В епоху Просвітництва дружба осмислюється як моральна цінність. Її вважають однією із загальних умов функціонування моралі. Дружба однієї людини з іншою тісно пов'язана з почуттям обов'язку і перед людиною, і перед суспільством. Така позиція складає уявлення про дружку як про вершину істинно моральних людських відносин.

Розуміння моральної цінності дружки залежить від рівня внутрішньої культури особистості, на формування якої спрямована виховна система суспільства. На кожному етапі формування особистості, у кожному віці існує властиве йому розуміння дружки. Так, у дитинстві дружба пов'язана з груповою діяльністю — грою. Моральні якості однолітка оцінюються у ставленні до самого себе. Це той час, коли закладається основа дружніх стосунків, розвивається здатність розуміти інших, співпереживати, а також виникають уявлення про чесність і вірність. У підлітковому віці спілкування ускладнюється, при цьому посилюється його індивідуалізація. Активний розвиток самосвідомості змінює стереотипи поведінки, підвищуючи інтерес до «вічних питань». Тому у підлітків і виникає потреба в дружбі, у другові, якому можна довірити переживання, який зрозуміє все, що відбувається у внутрішньому світі молодої людини. Головними моральними цінностями дружки є розуміння іншого і вміння дати можливість для саморозкриття. Вважається, що ідеалом підліткової дружки є романтична дружба. Юнацькій дружбі властива втрата романтизму, посилення егоцентризму. Це пов'язано з прагненням до розкриття свого внутрішнього світу і усвідомленням власної винятковості. Підвищена емоційна забарвленість дружки у цей час є своєрідною основою для формування високого почуття любові. Момент переходу «юнацької» дружки в «дорослу» досить умовний. Тобто відбувається відносно завершення формування самосвідомості, розширення і диференціація сфери спілкування й діяльності, з'являються нові інтимні прихильності. У дружбі дорослих людей спостерігається більш глибокий, осмислений контроль почуттів і переживань. Можна сказати, що молоді люди прагнуть налагоджувати дружні стосунки з тим, хто поділяє їхні погляди й інтереси, а для дорослих достатньо співзвучності інтересів. Але, що складніший і багатогранніший світ людини, то складніше (або вза-

галі неможливо) знайти собі подібного. Тому у зрілому віці у людини одночасно може бути й друг дитинства (спільність спогадів), і друг-колега (спільність інтересів справи), і друг, з яким об'єднує улюблене заняття (спільність інтелектуальних інтересів і естетичних переживань тощо). Дружба дорослих людей часто поєднується із сімейними ролями; недарма її вважають необхідною складовою моральних основ шлюбу і сім'ї. Змінюються правила дружніх стосунків, вони стають більш жорсткими, і для їхньої підтримки не так важливі регулярні зустрічі й спільне проведення часу. Дружнє спілкування має високу моральну цінність, а наявність друзів вважається однією з найважливіших передумов психологічного комфорту і задоволення життям.

Слід зазначити, що дружба передбачає стосунки між вільними індивідами. Двоє можуть стати друзями, навіть якщо у них різний економічний і соціальний стан, але лише за умови, якщо обидва є незалежними, вільними людьми, такими, що мають рівні достоїнства. Дружні стосунки потенційно цінні, бо дають упевненість у тому, що є з ким поділитися, є до кого іти за допомогою. Але часто, звертаючись по допомогу до одного з друзів, можна потрапити до нього в залежність, а такі стосунки суперечать незалежному характеру дружби і часто руйнують її. Глибокий етичний зміст дружби полягає в тому, що друзі ставляться один до одного краще, ніж до інших людей, тобто приблизно так, як повинні ставитися один до одного всі люди. Дружба прагне до ідеалу моральної досконалості.

Пояснюючи моральну цінність дружби, великий Вольтер давав їй таке визначення: «Дружба — мовчазна угода між двома добродіями і тонкими особистостями. Я говорю «тонкими» тому, що монах чи самітник можуть бути добродіями людьми, так і не дізнавшись, що таке дружба. Я кажу «добродіями» тому, що злодій має потребу у спільниках, марнотратник життя — у товаришах по чарці, скупі — у компаньйонах, політики збирають навколо себе своїх прибічників, ледарі заводять лише поверхові зв'язки, імператори перебувають у товаристві придворних, і тільки у добродіями людей бувають друзі». Отже, моральний феномен дружби полягає в її самоцінності, вона сама по собі благо. Дружба базується на особистій симпатії, що відрізняє її від близькості, яка властива родинним стосункам, на безкорисливості, на відміну від ділових стосунків, де людина використовує іншого як засіб

досягнення певної мети; на глибині інтимних стосунків, на відміну від товариськості, де стосунки формуються колективом. Вона передбачає не лише взаємодопомогу і взаєморозуміння, а й внутрішню духовну близькість, довіру, любов.

§ 3. Любов

Однією з найважливіших проблем, що хвилюють людину протягом усього життя, і особливо в молодості, є любов. *Любов* — це істинне морально-естетичне почуття, яке базується на емоційно-духовному переживанні, зацікавленості, симпатії, що виражається у цілеспрямованій прихильності до предмета любові, у безкорисливому і самовідданому прагненні до нього.

Поняття любові в етиці багатозначне. Це любов до Бога, ідеї, людини, справи (професії), батьківщини, народу, материнська й батьківська любов до дітей, дитяча любов до батьків, кохання між чоловіком і жінкою — тобто любов має найрізноманітніші форми і способи виявлення. Специфічний зміст любові складають вибірковість, самовідданість, духовна близькість і висока емоційно-духовна напруга, ідеалізація предмета любові, потреба у з'єднанні з ним, взаємопроникнення, здатність до загостреного сприйняття навколишнього світу. Любовні стосунки за своєю природою вибіркові й самоцінні. Почуття любові виявляється у найрізноманітніших людських стосунках.

Любов — одна з фундаментальних властивостей людського існування. На думку багатьох мислителів, це феномен, в якому найадекватніше виявляється боголюдська сутність особистості. Вона є найважливішою складовою людського духу. Любов не має жодних зовнішніх причин для свого існування, не має критеріїв вибору. Як і всі фундаментальні вираження людського буття, вона є таємницею.

Любов належить до аж надто динамічної рефлексії почуттів і стосунків, вона постійно розвивається змінює свою силу, спрямованість, форми існування. Вона є своєрідною формою ставлення людини до світу і вищою моральною цінністю, яка визнається такою протягом багатовікової історії людства.

Моральна цінність любові полягає у її здатності мобілізувати всі сили особистості, збуджувати в ній творчу енергію, створювати і формувати людину і людське в ній. Вона — ос-

нова шлюбно-сімейних стосунків. Це величезна сила, яка може бути творчою і викликати до життя глибинний, прихований потенціал, душевну щедрість. Хоча не виключається і її руйнівний характер. Вона може спричинити моральне піднесення, облагороджування особистості, надавати особливого сенсу існуванню конкретної людини, а також відчуття щастя, повноти життя, що у поєднанні з почуттям обов'язку, совісті, відповідальності, альтруїзму утворює основу морального світогляду. Під її впливом може змінюватися вся система цінностей. Вона також може призводити й до морального падіння. Все залежить від моральної зрілості, моральної культури людини, ступеня її особистісного розвитку. Моральне в любові виражає багатство й красу людських почуттів, пронизує багатоманітні зв'язки людини з суспільством, іншими людьми. З поняттям любові пов'язується уявлення про щасливе людське життя, про багатство духовного світу людини. Вона є показником людської культури.

З усіх різноманітних виявів любові юнацтво більш за все хвилює кохання чоловіка і жінки (індивідуальна статевая любов). Так, як і дружба, любов відзначається високим рівнем вибірковості й інтимності, близькості, прихильності й потягу, граничною емоційністю, інтелектуальною і волевою напруженою у стосунках між закоханими. Важливою особливістю кохання (індивідуальної статевої любові) є єдність фізичного потягу, естетичного й морального переживання, насолоди. Як оповідає давньоіндійський трактат «Гілки персика»: «Три джерела мають людські потяги: душа, розум і тіло. Потяг душ породжує дружбу. Потяг розуму породжує повагу. Потяг тіла породжує бажання. Поєднання цих трьох потягів породжує любов». Аналізуючи феномен статевої любові, можна виділити дві її сторони: внутрішньо-психологічну — як здатність емоційно сприймати і переживати почуття любові, і зовнішньо-соціальну — реальні стосунки, що виникають між закоханими. У житті обидві ці сторони діалектично взаємопов'язані.

Інтенсивність і глибина кохання залежить від здатності до кохання, а не від предмета кохання. Любов визначається не обсягом почуттєвого досвіду, який завжди випадковий, а розвиненістю особистісних рис закоханих. Індивідуально-психологічні особливості особистості, ступінь розвинутої емоційно-почуттєвої сфери дозволяють говорити про більшу чи меншу потенційну обдарованість у коханні. Вступаючи у реальні стосунки з обранцем, закоханий привносить у них наяв-

ний у нього соціальний досвід, досвід переживань. Це й визначає індивідуальну здатність кохати. В. Маяковський з цього приводу говорив: «Есть любовь, есть любовишка и любвишце». Якщо розум перемагає — отже не він сильний, а почуття слабке. Любов не пояснюється психофізіологічними умовами тоді, коли піднімається вище своєї природної стихії. «Істинна сутність кохання, — за висловом Гегеля, — полягає в тому, щоб відмовитися від усвідомлення самого себе в іншому «Я» і, однак, у цьому ж зникненні й забутті вперше знайти самого себе і володіти самим собою¹. Справжнє, велике кохання індивідуальне, неповторне, у чомусь трагічне, воно не залишає місця егоїзму, «ламає» станове й інші межі, піднімається вище встановлених стосунків.

Історія людства й література, як дзеркало життя, зберегли імена закоханих, які залишилися на віки: Абельяр та Елоїза, Тристан та Ізольда, Ромео і Джульєтта, Поль і Віргінія, Луїза і Фердинанд, Манон Леско і кавалер де Грісс та інші.

Сучасна індивідуальна статевая любов — результат тривалого історичного розвитку. Первісне суспільство не знало такої любові. Щоб тваринний інстинкт продовження роду набув людської форми вищої духовної потреби, потрібні тисячоліття.

Перша нерозвинена форма індивідуальної статевої любові, в якій переважав фізичний потяг, пов'язується з так званою пастушою любов'ю, що виникає у середовищі рабів, які не залежали ні від власності, ні від влади, ні від соціального статусу. Давньогрецькі письменники Харитон, Лонг, Геліодор та інші оспівували кохання, його торжество і вірність йому, підкреслювали його незалежність. Якщо почуття кохання виникало між вільними і заможними громадянами, то тільки як порушення подружньої вірності (див. напр. І. Єфремов «Таїс Афінська»).

Наступна вища форма статевого потягу — вільна лицарська любов, яка на всіх вітрилах летіла до порушення подружньої вірності, оскільки шлюби між кріпосними бралися з волі феодала, а не за індивідуальним вибором. Представники вищих верств розглядали шлюб як засіб закріплення своєї політичної, економічної могутності чи добробуту. Феодалне суспільство визнавало лише любов до Бога, а шлюби бралися за обов'язком, примусом, або з розрахунку. Лицарська любов за

¹ Гегель. Лекції з етики // Гегель. Тв. т. 13, кн. 2. — М., 1940. — С. 107.

своїм характером була вільною, романтичною, позашлюбною. У ній домінувало емоційно-духовне ставлення до жінки свого чи вищого кола.

Давньогрецька міфологія оповідає, що спочатку на землі були люди трьох статей: чоловіки, жінки й андрогіни, які поєднували в собі кращі ознаки перших двох. Вони були фізично сильні й хотіли заволодіти Олімпом. Тому Зевс наслав на них страшну кару — розсік кожного на дві половини і розкидав по всьому світу. Відтоді вони шукають одне одного для відновлення колишньої повноти і могутності. Коли якась половина зустрічає свою другу половину, їх охоплює таке дивне почуття прив'язаності й близькості, що вони не хочуть розлучатися. Ерос і є прагнення розкиданих половинок знайти одна одну заради поновлення цілісності. Це жага цілісності, єднання закоханих пар на основі їх незборимого потягу.

Людство прагнуло у своїх невпинних пошуках визначити, з'ясувати сенс любові (кохання). Любов у її справжньому значенні завжди є прагненням до гармонії між закоханими, гармонії розуму, серця і тіла, духовного (морально-людського ідеалу) і його реального тілесного втілення. По-іншому — це єдність еросу, агапе і сексу. Про сенс кохання можна судити за прийнятим у конкретно-історичному суспільстві способом кристалізації переживань людини і ритуалізації її поведінки. У межах однієї епохи і навіть однієї культури зрілість і специфічність переживання кохання знаходяться у залежності від віку закоханих і статевої субкультури.

Ринкові відносини формували примітивно-фізіологічне ставлення до жінки, і нерідко любов ототожнювалася з сексуальною насолодою, «суто м'язовим задоволенням». У період соціальних трансформацій нерідко інтимні стосунки між чоловіком і жінкою зводилися лише до задоволення фізіологічних потреб. У такі періоди поширювалися теорії «соціалізації жінок», «крилатого» і «безкрилого» еросу, «склянки води», «пробного шлюб» тощо, в яких уявлення про любов примітивізувалися, а жінка розглядалася як «служниця громадського любовстрая».

Поява любові як морально-естетичного почуття, визнання, соціальної і моральної цінності любовних стосунків, пов'язане з гуманізацією суспільних відносин, зростанням моральної й естетичної культури людини, естетизацією статевого потягу. Складність любовного почуття визначається тим, що у ньому, як у фокусі, переплітаються протилежності біологічного і ду-

ховного, особистісного й соціального, інтимного й загально-значимого. Усунення суперечностей між протилежностями у кожному конкретному випадку може призвести до абсолютизації на індивідуальному рівні якоїсь із сторін. У зв'язку з цим давні греки розрізняли типи любові або її фази: «ерос» — стихійна жага володіння коханою істотою, любов-пристрасть, яка не залишає місця жалості, милості; «філія» — любов-дружба, прихильність одного індивіда до іншого, обумовлена соціальними зв'язками й індивідуальним вибором; «сторге» — любов-прихильність, прив'язаність, особливо сімейна; «модус» — любов-гра, яка не відзначається глибиною почуттів; «агапе» — ніжна любов-самовідданість, жертовна, милосердна, яка виражається у прагненні закоханого розчинитися у коханому.

Дослідники виділяють низки типів любовної культури, в яких відображаються станово-класові й етно-культурні особливості. Романтичний тип любовної культури пов'язується з натхненною любов'ю середньовічного лицаря до дами свого кола. Ця любов, як правило, жертовна, публічно маніфестована, позашлюбна. Залицання до жінки свого стану, оспівування своєї любові до неї, публічне визнання свого почуття було невід'ємною частиною лицарського етосу, кодексу честі лицаря. Романські народи вважаються спадкоємцями цього публічного (романтичного) кохання, яке палко переживається на людях.

Прагматичний, або американський, тип любовної культури склався на іншому історичному фоні, його базовими критеріями є корисність і фундаментальний прагматизм. Для добродесного буржуа любовна пристрасть через її некерованість повинна бути виключена з центральних життєвих цінностей. Тому любовне почуття, як правило, зводиться у цьому типі до сексуального задоволення. Не випадково саме з періодом розквіту класичного капіталізму збігається найвищий «сплеск» проституції.

Якщо у прагматичному типі акцентуються раціональні, практичні міркування (задоволення сексуального потягу, необхідного для здоров'я, продовження роду, стабільності шлюб-у тощо), то у слов'янському типі любовної культури домінує моральна своєрідність — інтимність, глибинне співпереживання, що виключає публічну маніфестацію любовних стосунків. У межах цієї інтимної культури сексуальний зв'язок закоханих не асоціюється з моральним падінням. Просто фізичні взаємозв'язки у будь-якій формі (поцілунки, пестощі, обійми

тощо) не призначені для сторонніх очей. Тут домінує цінність почуття, яке не залежить від соціальних умов, свобода і правдивість¹.

Мабуть, існують й інші типи любовної культури, особливо в межах східної цивілізації. Розвиток світової культури, взаємодія, взаємопроникнення, взаємозбагачення культур створюють умови для формування нових типів любовної культури.

Отже, духовність, вибірковість, взаємність, тривалість й інтенсивність — суттєві ознаки людського почуття любові (кохання). Життя виробило загальні моральні вимоги в коханні. Найважливішими з них є такі: ставитися до кохання як до великої моральної цінності, яка возвеличує людину і рівень розвитку якої є показником багатства особистості; бачити в коханому друга і розуміти, що без дружби не може бути справжнього кохання; бути вимогливим до себе, прагнути бути гідним кохання, чуйним, щирим і уважним до коханого; знати, що прагнення закоханих до шлюбу є найважливішою вимогою кохання, яке по-справжньому може виявитися у шлюбно-сімейних стосунках.

§ 4. Моральні основи шлюбно-сімейних стосунків

У шлюбно-сімейних стосунках найбільш повно реалізуються цінності любові, дружби, товариськості. І шлюб, і сім'я — явища історичні, які залежать від суспільних відносин, що змінюються, і впливають на конкретно-історичний стиль життя суспільства.

Шлюб — це історично обумовлена, санкціонована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, яка встановлює їх взаємні права й обов'язки. Головна ознака шлюбу — суспільна санкція статевого спілкування. Залежно від інтересів суспільства шлюб може виступати у моральній, правовій, релігійній та інших формах. Сучасний шлюб базується на добровільному єднанні, визнанні рівних прав чоловіка і жінки. Шлюб і кровна спорідненість є основою і фундаментом сім'ї.

Сім'я — мала соціальна група суспільства, члени якої пов'язані шлюбом і кровною спорідненістю, спільним побутом, веденням господарства і взаємною моральною відпові-

¹ Див. докладно *Голод С. И.* Личная жизнь: любовь, отношения полов. — Ленинград, 1990. — С. 8—12.

дальністю. Вона є найважливішим елементом відтворення суспільного життя. Історично сім'я з'являється значно пізніше шлюбу. Суспільство через сім'ю як соціальний інститут забезпечує фізичне відтворення і соціальне існування людини. Шлюбно-сімейні стосунки, їх форма, соціальне призначення визначаються характером конкретно-історичних суспільних відносин.

Сім'я традиційно виконує низку соціальних функцій. Головними з них є такі: продовження роду (репродуктивна функція), виховання дітей, піклування про старих, ведення домашнього господарства, організація дозвілля, рекреативна функція тощо. За сучасних умов (переходу до ринкових відносин) пріоритетну роль починають відігравати такі функції сім'ї: господарчо-виробнича, або економічна, та функція накопичення капіталу.

Виділяються економічні, правові й моральні основи шлюбно-сімейних стосунків. Єдність любові, дружби, обов'язку, відповідальності, подружньої вірності, поваги чоловічої і жіночої гідності складають моральну основу шлюбно-сімейних стосунків і відіграють важливу роль у збереженні і зміцненні сім'ї протягом усього життя подружжя. Взаємна любов, взаєморозуміння, відповідальність, довіра, постійна взаємоповага — гарантії тривалості й стійкості сімейних стосунків. Сімейне щастя — не дар богів і не доля, воно створюється спільними зусиллями усіх членів сім'ї, та, перш за все, подружжя, і потребує не лише любові (кохання), а й дисципліни, здатності знаходити компроміси, розвинутого почуття сімейного обов'язку. Слід пам'ятати, що сімейне життя — це постійне самовиховання і самовдосконалення кожного учасника сімейного колективу. Отож моральна цінність сім'ї полягає у тому, що в ній задовольняються різноманітні потреби людини: у дружбі, любові, турботі, материнстві, батьківстві, різнобічному спілкуванні тощо.

Сім'я є одним з головних соціальних інститутів соціалізації індивіда. У ній формується система суспільних і групових цінностей, передається соціальний досвід, закладаються основи індивідуальності, унікальності особистості. У сімейному мікросередовищі виробляються уявлення людини про стосунки між чоловіком і жінкою, між поколіннями (батьків і дітей), формуються суспільні й особистісні ідеали, засвоюються моральні норми, оцінки та принципи, етикетні зразки поведінки. Моральні стосунки в сім'ї, що базуються на любові, ду-

ховній близькості й чуйності, піклуванні, відповідальності, сімейному обов'язку, взаємній повазі, є передумовою збереження і зміцнення морального клімату в суспільстві. Шкоди сім'ї завдають такі морально-психологічні властивості особистості, як егоцентризм, грубість, утриманство, алкоголізм тощо. Отже, моральна цінність товариських, дружніх, любовних, шлюбно-сімейних стосунків полягає в тому, що реалізовані в них моральні ідеали, принципи, вимоги духовно возвеличують особистість і зміцнюють моральний потенціал суспільства.

Розділ XII. Професійна етика та етика юриста

§ 1. Умови виникнення й призначення професійної етики

За сучасних умов, коли формуються ринкові відносини, розбудовується громадянське суспільство і правова держава, зростання вільного саморегулюючого першопочатку в праці, підсилення моральних чинників у системі її стимулів, гуманізація різних сфер праці веде до постійного розширення кола професій, що претендують на формування власних моральних кодексів. Крім традиційно відомих медичної, педагогічної та юридичної, поряд з дипломатичною та військовою етикою, рішуче заявляють про себе адміністративна і депутатська етика, міліцейська і спортивна, етика вченого й журналіста, інженера і працівника сфери обслуговування. Дедалі більш очевидним стає те, що прогресивний розвиток сучасного суспільства, усіх боків суспільного життя залежить від рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, загальної культури, моральних якостей працівників — активних і мислячих учасників історичної творчості. Безумовно, кожна трудова діяльність (незалежно від професії) базується на моральній системі суспільства. В її лоні можуть обґрунтовуватися особливі моральні норми, що відбивають специфіку професійної діяльності.

Професійна діяльність, об'єктом якої виступають живі люди, утворює складну систему взаємоперехідних, взаємозумовлених моральних стосунків. До цієї системи належать перш за все: а) ставлення спеціалістів до об'єкта праці (слідчий — обвинувачений, лікар — хворий, вчитель — учень); б) стосунки спеціаліста з колегами; в) ставлення спеціаліста

до суспільства. Ці стосунки вивчаються професійною етикою. Конкретизація ж загальних моральних принципів і норм таких стосунків відповідно до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності являє собою «професійну» мораль. Вона виникає у зв'язку з суспільним розподілом праці, що поклав початок відокремленню соціально-професійних груп. З їх утворенням виникла потреба в регулюванні стосунків між професіоналами та професіоналів з клієнтами. Спочатку це було невелике коло професій, котрі у процесі подальшої спеціалізації праці все більше диференціювалися, у результаті чого виникали все нові й нові професії. Залежно від конкретних історичних умов переважала та чи інша сфера професійної діяльності. Ставлення до неї суспільства визначає її цінність. Моральна оцінка професії суспільством зумовлюється двома чинниками: по-перше, тим, що дана професія дає об'єктивно для суспільного розвитку, по-друге, тим, що вона дає людині суб'єктивно, а саме в плані морального впливу на неї. Будь-яка професія, оскільки вона існує, виконує певну соціальну функцію. Представники цієї професії мають своє суспільне призначення, свої цілі. Та чи інша професія визначає вибір специфічного середовища спілкування, яке накладає відбиток на людей незалежно від того, хочуть вони цього чи ні. Всередині кожної професійної групи складаються певні специфічні зв'язки і стосунки людей.

Залежно від об'єкта, знарядь праці, прийомів, що використовуються, і завдань, які вирішуються, виникає неповторна своєрідність ситуацій, труднощів і навіть небезпеки, які вимагають від людини певного типу дій, психологічних реакцій. У кожній професії свої моральні «спокуси», моральні «доблесті» і «втрати», виникають певні суперечності, конфлікти, виробляються своєрідні засоби їх вирішення. До професійної діяльності людина залучається з її суб'єктивним світом почуттів, переживань, устремлінь, способом мислення, моральних оцінок. Серед різноманітних ситуацій у професійних стосунках починають виділятися найбільш типові, які й характеризують відносну самостійність професій, її специфічну моральну атмосферу. А це, у свою чергу, зумовлює специфіку вчинків людей, своєрідність моральних норм їх поведінки. Отже, як тільки професійні стосунки набули якісної усталеності, це привело до формування особливих моральних настанов, що відповідають характеру і змісту праці, відображають практич-

ну доцільність певних стосунків як між членами професійної групи, так і самої групи з суспільством.

Морально-професійні норми історично розвивалися від конкретного до абстрактного. Спочатку їх значення було надто конкретним і пов'язувалося з певними реальними діями чи предметами. І лише в ході тривалого історичного розвитку їх смисловий зміст набуває загального, власне морального значення.

Кожна епоха має свій комплекс вироблених морально-професійних норм, які стають певною духовною реальністю. Морально-професійні норми можуть жити своїм власним життям і перетворюватися на об'єкт осмислення, вивчення, аналізу і засвоєння, стають силою, що спрямовує поведінку представника тієї чи іншої професії.

Витоки професійної етики простежуються ще в рабовласницькому суспільстві. Давньогрецький філософ Аристотель вважав її особливою галуззю етичного знання. Припускають також, що давньогрецький лікар, «батько» медицини Гіппократ розробив вперше в історії професійний кодекс у формі клятви лікаря як вихідний пункт розвитку професійної етики. Пізніше теоретичною проблематикою професійної етики займалися І. Бенгам, Ш. Монтеск'є, О. Конт, Е. Дюркгейм та ін.

У феодальну епоху професійний розподіл праці досягає свого помітного розвитку, про що свідчить поява численних морально-професійних кодексів, статутів, заповідей цехів, чернецьких та лицарських орденів, купецьких гільдій, суддів тощо. Спочатку ці кодекси виражали прагнення представників панівного класу закріпити за собою привілеї займатися розумовою працею, а пізніше ця тенденція почала виявлятися і серед людей так званих вільних, творчих професій (художників, акторів, письменників тощо). У період Середньовіччя виросла ціла піраміда суворо регламентованих моральних стосунків, верстово-корпоративних розмежувань, які обросли застарілими правилами, казуїстикою.

У новий час, з утвердженням буржуазних відносин, як відомо, триває професійний розподіл праці, зберігаються і поглиблюються професійні суперечності. Анархія капіталістичного виробництва, жорстка конкуренція, невпевненість у завтрашньому дні, індивідуалізм у боротьбі за виживання сприяли створенню замкнених кланів, корпоративних груп. Разом з розвитком буржуазного суспільства, подальшого формування професій набуває розвитку й морально-професійна

свідомість. Моральний склад людини зумовлювався «кастовістю» професії, що мало вплив на ставлення «професіоналів» до справи, поведінку в повсякденному житті, у суспільстві. Наприклад, професійна етика бізнесменів американського великого бізнесу є визначальним чинником не тільки їх ставлення до своєї праці (відданість «босу», «фірмі»), а й особистих якостей морального складу.

Мораль буржуазного суспільства була проінята духом корпоративності — на перший план виставлялись інтереси професійної групи, а вони за своєю сутністю виражають не професійну, а саме вузькокорпоративну мораль. Неважко помітити, що наше сучасне життя дуже нагадує згадані вище об'єктивні умови існування корпоративної моралі. З проявами її нам доводиться стикатися майже щоденно, наприклад, у працівників торгівлі, водіїв громадського транспорту, чиновників усіх рівнів тощо. Корпоративна мораль захищає окремі групові інтереси, створює особливі норми поведінки і оцінки вузького прошарку людей, які часто протистоять нормам суспільної моралі й носять у своїй суті антисоціальний характер. Інколи, з точки зору суспільства, ці норми корпоративної моралі виступають як явний аморалізм, своєрідна антимораль, перевернуті норми моралі. У сучасному суспільстві існуванню подібної моралі в окремих соціальних і професійних групах сприяє розбалансованість ринку і фінансової системи, кризовий стан виробництва, що збільшує спокусу для морально нестійких людей скористатися професійним і службовим становищем для вирішення власних проблем за рахунок оточуючих. На перешкоді цим явищам можуть стати як моральний осуд, так і заходи правового характеру, що покликані зупинити антисуспільну поведінку людей, котрі керуються у своїй діяльності нормами корпоративної моралі.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що морально-професійні норми є невід'ємною частиною загальнолюдської моралі та конкретно-історичної моральної системи. Морально-професійні норми, професійно-етичні кодекси, як і моральна система суспільства взагалі, історично і соціально тісно пов'язані з конкретною епохою, є «дітищем» свого часу, відображенням конкретно-історичних суспільних відносин. Оскільки морально-професійні норми не ізольовані, а є складовою частиною загальної моралі суспільства, і водночас відбивають специфічний характер професійної діяльності, то і професійна етика є частиною загальної етичної теорії.

Професійна етика, крім того, це прикладна соціально-філософська дисципліна, яка вивчає походження, сутність, специфіку, суспільні функції морально-професійних норм і стосунків, закономірності їх розвитку на різних історичних етапах. Із цього визначення випливає, що об'єктом вивчення професійної етики є специфічні, морально-професійні норми, стосунки, а також норми, принципи, заповіді пануючої у суспільстві моралі, трансформовані до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності, що регулюють поведінку професіоналів при виконанні ними функціональних обов'язків, санкціонованих громадською думкою і особистими переконаннями професіоналів.

Морально-професійні кодекси, що стали частковим еквівалентом суспільної моралі, виконують такі соціальні функції:

— *пізнавальну*, яка реалізується у відображенні об'єктивних процесів суспільно-професійного розподілу праці за конкретних історичних умов;

— *регулятивну* (забезпечується взаємозв'язок спеціалістів з суспільством; набір специфічних прийомів праці);

— *ціннісно-орієнтаційну* (даються уявлення про моральний ідеал професіонала, професійні обов'язок, честь, совість, справедливість тощо).

Професійна етика покликана дати теоретичне обґрунтування сутності трансформації загальних норм і принципів моралі до специфічних умов професійної діяльності людей відповідно до уявлень про професійний обов'язок, благо, добро і зло, справедливість, совість, честь та інші моральні цінності.

Слід підкреслити, що професійна етика розвивається на перетині теоретичного, нормативного і прикладного складників (компонентів) етики. Її зміст визначається специфічними завданнями конкретного виду професійної діяльності. На теоретичному рівні розглядаються сутність, специфіка морально-професійних відносин, їх місце і роль у житті суспільства, сучасний стан і тенденції розвитку.

Завдання професійної етики в тому, щоб вивчити складний процес віддзеркалення професійних стосунків у моральній свідомості, у морально-професійних нормах, провести чітку межу між морально-професійними явищами і явищами професійної майстерності, вивчити суспільні завдання, цілі професії і їх значущість у соціальному прогресі, саме цим сприяючи їх успішному виконанню.

Нормативний рівень концентрує в собі вивчення та обґрунтування практичних рекомендацій, конкретних моральних норм. При цьому важливо підкреслити, що професійна етика не створює норм, особливих нормативів для спеціалістів тієї чи іншої професії. У такому разі вона перестає бути наукою, перетворюється на моралізаторство.

Завдання професійної етики щодо свого об'єкта — морально-професійних стосунків на прикладному рівні полягає у сприянні й втіленні гуманістичних імперативів у специфічні умови професійної діяльності, встановленні меж бажаного, дозволеного і неприпустимого, обґрунтуванні морально-професійного ідеалу та певного зразку, еталону, взірця поведінки, нормативного ідеалу в конкретній сфері професійної діяльності.

Професійна етика далека від дріб'язкової регламентації поведінки людей. Вона своїми рекомендаціями виробляє у працівників здатність до максимальної моральної орієнтації, до встановлення моральних кордонів застосування творчих прийомів, тим самим визначаючи лише основні моральні норми і принципи професійної поведінки. Спосіб же поведінки у кожному окремому випадку визначається самою особистістю, стає справою її морального досвіду, професійного такту¹.

У професійній етиці можна простежити зв'язок тих чи інших видів діяльності й морально-психологічних якостей, поєднання суспільних інтересів із спрямованістю, інтересами і покликанням окремої особистості. Потреби практики визначають ціль тієї чи іншої професії і вимагають від працівників відповідного профілю необхідної кваліфікації (професіоналізму, компетенції), з одного боку, її етичної підготовки, що передбачає теоретичне освоєння норм і принципів моралі для застосування їх у професійній практиці, — з іншого. Кожна людина в силу обставин життя постійно тією чи іншою мірою втягується у рольове спілкування з різними професіоналами, наприклад, з лікарем, юристом, педагогом тощо. При цьому вона очікує від них не тільки кваліфікованого виконання їх обов'язків щодо задоволення її потреб, інтересів, а й уважного, увічливого до неї ставлення. Тому професійна етика покликана дати рекомендації професіоналам, посадовим особам, у тому числі й керівникам, щодо моральної складової у виконанні професійних функцій.

¹ Чангли И. И. Философские аспекты труда. — М., 1981. — С. 92–94.

Внаслідок цього моральна характеристика працівника не може обмежуватися його широкими соціальними позиціями, а за необхідності має поширюватися на його суто професійні властивості, розглядатися завжди під кутом зору стосунків, що формуються у рамках даної професії, її місця і ролі у житті суспільства.

Призначення професійної етики полягає не тільки в тому, щоб розкрити об'єктивні причини виникнення, закономірності й тенденції розвитку морально-професійних відносин, не тільки конкретизувати зв'язки моральних норм, принципів та оціночних суджень сучасної моралі, уявлень про добро, справедливість відповідно до особливостей професійної діяльності, а й показати сам характер впливу цих загальнолюдських моральних норм і принципів на практику професійних стосунків, розкрити те, як вони відбиваються у свідомості представника тієї чи іншої професії та втілюються в його поведінці, ставленні до людини як споживача професійних послуг.

Професійну етику не меншою мірою цікавлять і «антиномії професійних вчинків», які виявляються у конфліктних формах поведінки, і в зв'язку з цим — розкриття засобів розв'язання конфліктів у рамках конкретної професії. На підставі цього вона пропонує практичні рекомендації з урахуванням конкретних історичних умов і суспільних завдань. Професійна етика покликана також дати рекомендації щодо розкриття причин деформації морально-професійної свідомості, і шляхів, методів її викоринення.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що сенс і призначення професійної етики пов'язані з гуманізацією суспільної праці. Закладені в традиційних морально-професійних кодексах, кодексах честі лікаря, юриста, педагога, журналіста та ін., гуманістичні імперативи мають загальнолюдське значення. У наш час, завдяки технічній могутності та ефективності, людина виявляється здатною скоїти (через неухважність, некомпетентність, безвідповідальність) багато зла, внаслідок чого гинуть люди, матеріальні й духовні цінності. Зростає диспропорція між скоєним людиною і її здатністю нести моральну відповідальність. Це стає однією з передумов виникнення морально-професійних чи етичних кодексів широкого кола сучасних професій.

§ 2. Види професійної етики та їх гуманістична спрямованість

Оскільки мораль виступає надзвичайно важливим елементом людської діяльності, сама діяльність людей у всій її різноманітності та специфічності не може не накладати відбиток і на специфіку моральної регуляції. Існують окремі види людської діяльності, де висуваються надзвичайно високі моральні вимоги до людей, які професійно нею займаються. Це стосується тих видів діяльності, які здатні породжувати дуже гострі моральні колізії, що при інших видах діяльності виникають лише епізодично. Ці гострі моральні колізії мають місце перш за все, там, де вирішуються питання життя і смерті, здоров'я, свободи, честі й гідності людини, де моральні якості спеціаліста набувають вирішального значення, де доля одного може значною мірою залежати від моральної спроможності іншого. Більш того, в деяких професіях навіть сама професійна спроможність спеціаліста багато в чому залежить від його моральних якостей. Це, перш за все, стосується праці лікаря, юриста, вчителя, керівника, військового, дипломата, журналіста і т. п.

Отже, йдеться про медичну, юридичну, педагогічну, військову, дипломатичну, журналістську етику. Саме в цих сферах діяльності особливо велика залежність однієї людини від іншої, і результати професійної діяльності однієї можуть мати доленосне значення для іншої. До представників названих професій суспільство висуває підвищені моральні вимоги не через їх масовість, а тому, що їх діяльність пов'язана безпосередньо з людьми, їх інтересами. Однак професій, де «об'єктом праці» виступають живі люди, чимало, і за змістом діяльності ці професії різні. У зв'язку з цим є необхідність їх розподілити, по-перше, на професії обслуговуючої праці (перукарі, продавці, офіціанти, поштарі та ін.), де багато професійних приписів, вимог, що мають обов'язковий характер, але вони не є власне моральними; по-друге — професії, де укорінилися традиції, сформувалися елементи морально-психологічного характеру, де моральні засади становлять не лише умову успішного здійснення професійної діяльності, а й є внутрішнім її компонентом (лікарі, вчителі, юристи, журналісти, дипломати та ін.). Головною ознакою цих професій виступає можливість «вторгнення» у духовний світ людини, у її долю, що і породжує особливі моральні колізії, які тягнуть за собою змі-

ну субординації моральних вимог. Для регуляції цих колізій окрім загальнолюдських моральних цінностей, потрібні ще додаткові спонукання у вигляді підвищених моральних вимог, що й викликає до життя необхідність нових видів професійної етики.

У трудовій діяльності юриста, лікаря, дипломата, педагога, керівника будь-якого рівня, більше ніж в якійсь іншій, суспільство бере до уваги не тільки рівень освіти, обсяг спеціальних знань, вмінь, навичок, а й моральні якості працівника, під якими розуміють стійкі вияви моральної свідомості в поведінці і вчинках. Тут моральне «обличчя» посідає особливе місце, іноді воно відіграє головну роль у вирішенні професійних завдань.

У суспільстві, не дивлячись на те, що в основі конкретних обов'язків представників тієї чи іншої професії лежать одні й ті самі вимоги загальної моралі, існують все ж і специфічні моральні вимоги. Наприклад, для лікаря основною морально-го вимогою є чуйне, уважне, турботливе ставлення до хворого, охорона здоров'я і життя людини; для вчителя — любов до дітей і усвідомлення відповідальності перед суспільством за виховання підростаючого покоління. Професійний обов'язок вченого полягає в сумлінних пошуках істини, об'єктивності наукової аргументації, у служінні прогресу людства; представників правосуддя — у максимальній справедливості («юстиція» буквально означає «справедливість»), невідступності, неухильній вірності духу закону, об'єктивності в аналізі матеріалів слідства, дотримання почуття міри й такту при проведенні допиту свідків, нерозголошенні таємниці слідства тощо. Звичайно, можуть виникнути заперечення, що, мовляв, всі вказані вище вимоги не є суто специфічними, що всі люди повинні чуйно та уважно ставитися один до одного, бути чесними, правдивими, справедливими тощо. Безумовно, це так, але якість чуйності, гуманності, відповідальності у представників різних професій не тотожна, вона має свою специфіку і нюанси. Наприклад, у професії медика чуйність, гуманність набуває у вищій мірі належного характеру, високої і багатогранної міри моральної відповідальності, тобто саме ці якості у лікаря мають бути особливо розвинутими. У діяльності ж юриста чи військового чуйність і гуманність можуть набути іншої форми, не схожої на медичну. Звідси поведінка лікаря, який приховує від хворого характер його хвороби, морально виправдана, а омана з боку слідчого як тактичний прийом з

метою розкриття злочину неприпустимий. Візит лікаря до тяжко хворого додому — вчинок високоморальний, а ось поведінка адвоката, який пропонує обвинуваченому свої послуги за власною ініціативою, розглядається як аморальна. Однак якими б додатковими вимогами до поведінки людей не відрізнялись професійні групи, ці вимоги будуть мати відповідний аналог у загальному моральному кодексі. Тут важливо правильно розставити акценти і бачити те головне, що визначає специфіку морально-професійних відносин.

Отже, зазначимо, що всі види професійної етики спрямовані на планомірне використання трудового потенціалу для забезпечення соціального і морального прогресу. Суспільство, яке свідомо реалізує свої моральні можливості, піклується про своє моральне здоров'я, прагне стати морально чистішим, не повинно залишати поза увагою специфічні властивості професійної моральності, прогнозувати можливі зміни в ній, шляхи й методи вдосконалення. У міру своєї науковості професійна етика може і повинна виразити самоцінність морально-професійних нормативів у науково обґрунтованих положеннях, причому так, щоб кожний фахівець міг зробити оптимальний вибір цінностей, дій, поведінки, який підносив би його професійну діяльність, його як особистість, викликав потребу в такому устрої морального життя, котрий базується на загальнолюдських цінностях.

§ 3. Особливості професійної етики юристів

Юридичну етику прийнято розглядати як складову частину етики взагалі й різновид професійної етики. Необхідно особливо підкреслити ту обставину, що моральні й правові норми як різновид соціальних норм знаходяться в тісному зв'язку і взаємодії. Це означає, що юридичні закони відбивають моральність і мораль суспільства в цілому. Механізми морального і правового регулювання дуже близькі один до одного за специфікою і суспільними функціями. Вони взаємодіють між собою і взаємопроникають.

Юридична етика акумулює в собі теоретичні, нормативні й прикладні знання. Вона має наукознавчий статус і розглядається як прикладна соціально-філософська наука, яка вивчає походження, сутність, соціальні функції, специфіку морально-професійних вимог до діяльності юриста, моральний зміст

принципів та норм матеріального і процесуального права і процесуальних дій. Тобто, предметом юридичної етики є професійно-моральні стосунки юриста з колегами, клієнтами, державою, а також зумовлені професійними стосунками юристів, сукупність ідей, принципів і норм моралі, що трансформуються під впливом специфічних умов їх праці.

Щодо питання про структуру юридичної етики, слід зазначити, що звичайно в ній виділяють загальну і особливу частини. Загальна частина вивчає предмет, метод, систему категорій і взагалі завдання юридичної етики, а також моральний зміст норм і принципів матеріального і процесуального права, процесуальних дій.

Особлива частина юридичної етики пов'язана з реалізацією конкретних професійних функцій юриста і вивчає умови застосування та специфіку функціонування моралі при виконанні професійних обов'язків.

Судова етика — це наука про застосування загальних норм моралі у специфічних умовах діяльності суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, про дотримання моральних принципів і вимог у розслідуванні і вирішенні справ, підвідомчих суду. Природно, що судова етика своїм предметом має вивчення практики застосування норм моралі не тільки у кримінальному, а й у цивільному процесі, у всіх сферах діяльності суду.

Суворе дотримання і правильне застосування норм моралі у відправленні правосуддя (у судочинстві), у роботі судових, прокурорських і слідчих органів має величезне значення. Розкриття злочину і викриття злочинця, застосування до нього заслуженого і справедливого покарання, перевиховання і виправлення особи, яка здійснила злочин, повернення її на шлях чесного життя — у цій діяльності закладено великий моральний потенціал, вона пов'язана з життєвими інтересами суспільства і особистості. Від наслідків розслідування і вирішення судових справ залежать добре ім'я, честь і гідність громадян, їх свобода, благополуччя їх сімей. Ця діяльність спирається як на юридичні, так і на моральні підвалини. Заходи боротьби із злочинністю в широкому плані, а також заходи, що вживаються при розслідуванні й вирішенні кримінальних і цивільних справ, повинні відповідати не тільки вимогам законності, а й вимогам моралі. Законна і моральна ціль, яка стоїть перед органами суду, прокуратури і слідства, може і повинна досягатися законними і моральними засобами.

Як загалом, так і особливою частинами юридичної етики досліджуються два кола питань: моральні основи процесуальних норм і моральні шляхи застосування процесуальних норм у розслідуванні й вирішенні кримінальних і цивільних справ. Моральні норми, які реалізуються у сфері судочинства, не відділяються від процесуальних норм, вони включаються у їх зміст, є необхідним інгредієнтом правових приписів і вимог, визначають моральний сенс і значення процесуальних норм, вказують етично допустимі способи їх реалізації. Коли ми говоримо про моральні основи кримінального процесу, маємо на увазі, що самим процесуальним нормам притаманний певний моральний характер, моральний аспект і що способи його реалізації мають бути законними і моральними. У зв'язку з цим доцільно навести вислів прогресивного російського дореволюційного юриста А. Ф. Коні (1844—1927 рр.), який стояв біля витоків вітчизняної юридичної етики. Маючи глибоку впевненість у тому, що кожний юрист повинен неодмінно засвоїти основні моральні засади своєї юридичної професії, він писав: «З ними, як з міцною зброєю, як з вірним компасом треба увійти в життя... Бо якими б добрими не були правила діяльності, вони можуть втратити свою силу і призначення у недосвідчених, грубих і недобросовісних руках».

А. Ф. Коні також підкреслював: «... і якщо якийсь, вже давно зрілий судовий діяч у хвилину вагання перед тим, якого способу дій треба дотримуватися в тому чи іншому питанні, згадує моральні вказівки, почуті ним з кафедри, і засоромившись іржі рутини, що непомітно підкралася, оживе духом, викладання судової етики знайде своє житейське виправдання...». Відомий юрист був впевнений, що саме моральним засадам належить у майбутньому першочергова роль у дослідженні умов і обставин кримінального процесу.

У наш час ми дійсно є свідками того, як зростає роль моральних засад і цінностей, як відбувається поступова гуманізація суспільних відносин. Звідси і зростання значення юридичної професійної етики у регулюванні діяльності юристів під час виконання своїх професійних обов'язків.

Перед сучасною юридичною етикою стоїть ціла низка завдань, які випливають із основоположних принципів етичного і професійного характеру. Зупинимось детальніше на цьому питанні. Хоча в нашій літературі воно не досить розроблено, все ж можна виділити завдання юридичної етики:

— дати теоретичне обґрунтування таким принципам за-

гальнолюдської моралі, як гуманізм, справедливість, патріотизм, солідарність, які є першоосновою аналогічних принципів права, базисом правосвідомості;

— з'ясувати моральний зміст таких принципів правосуддя, як законність, презумпція невинуватості, гласність, прилюдність, незалежність суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів-захисників і підкорення їх тільки закону;

— дати оцінку доказів за внутрішнім переконанням об'єктивній істині, забезпечити обвинуваченому права на захист тощо;

— обґрунтувати моральні засади діяльності юриста взагалі й зокрема прокурора, слідчого, судді, адвоката-захисника, працівника органів МВС;

— виробити рекомендації стосовно формування розвинутої моральної свідомості прокурора, слідчого, судді, адвоката-захисника, працівника органів МВС з метою усунення деформацій морально-професійної свідомості у юридичній практиці;

— обґрунтувати шляхи підвищення правової і моральної культури у кримінальному і цивільному судочинстві;

— вивчити моральні стосунки учасників кримінального і цивільного судочинства з метою розробки рекомендацій для їх оптимізації, розв'язання суперечностей і конфліктів, які виникають у процесі тривалої юридичної практики;

— з'ясувати методологічне значення діалектики моральної і правової свідомості й розв'язати проблему ефективності морального виховання учасників юридичного процесу, співвідношення суспільних і особистих інтересів у ньому.

Усі вищезгадані завдання юридичної етики впливають з наступних положень:

— цінності людської особистості й гуманного ставлення до неї;

— полегшення стану підозрюваного, обвинуваченого і підсудного, турбота про потерпілого та інших учасників процесу;

— необхідності боротьби щодо захисту прав людини, забезпечення їх гарантій, за торжество добра, справедливості, виключення зла в міжособових стосунках, у стосунках особистості та суспільства;

— правильного поєднання особистих і суспільних інтересів, правової і моральної самосвідомості;

— глибокого розуміння необхідності застосування в юридичній практиці механізмів морального і правового регулю-

вання суспільних відносин і забезпечення на цій основі суспільного і морального прогресу, морального оновлення сучасного суспільства.

У цілому всі вказані проблеми юридичної етики і її основоположні завдання знаходять своє відображення у низці законів, зокрема, законах України «Про прокуратуру», «Про адвокатуру», «Про статус суддів», «Про нотаріат», «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», а також у відповідних їм положеннях і наказах.

Важливе значення в методологічному плані має з'ясування завдань загальної і особливої частини юридичної етики. Найважливішими завданнями загальної частини юридичної етики є: обґрунтування історії формування юридичної етики; з'ясування походження, сутності, специфіки, суспільних функцій моральних засад діяльності юриста, морального змісту норм процесуального і матеріального права; обґрунтування категоріального апарата юридичної етики. Тим більше, що останнє завдання є проблемним і дискусійним — система категорій професійної етики юриста має різну класифікацію у різних авторів. Так, категорії можна розділяти на три класи: субстанціальний (сутнісний), структурний і функціональний.

Субстанціальний клас включає, насамперед, категорії-орієнтири, тобто основні моральні цінності, такі як «професійний обов'язок юриста», «професійна справедливість юриста», «професійне зло (добро) юриста», «професійна совість, честь юриста» тощо. У цілому цей клас категорій виражає сутність морально-професійних засад діяльності юриста і об'єктивованих форм її функціонування. Засвоєння юристом основних понять цього класу сприяє формуванню в моральній свідомості таких моральних цінностей, які, в першу чергу, здатні викликати добрі наміри і дії, стійку поведінку на їх основі.

Категорії структурного класу за своєю сутністю і змістом характеризують моральні засади діяльності юриста з боку внутрішнього взаємозв'язку компонентів, що її утворюють. До цього класу належать такі категорії: «професійна моральна свідомість юриста», «професійні моральні стосунки», «професійна моральна практика юриста», «професійні моральні погляди, ідеї, переконання, почуття, ідеали, норми, принципи, поведінка юриста» тощо.

Категорії функціонального ж класу характеризують мораль як процес регулювання суспільних відносин, встановлюють критерії моральності у поведінці та діяльності особи через

моральну практику, показують рівень морального розвитку юриста, правоохоронних органів у цілому. Цей клас включає такі категорії, як «професійні моральні якості юриста», «професійна мета юриста», «професійна моральна відповідальність юриста», «професійний моральний вибір юриста», «професійна моральна свобода юриста», «професійна моральна істина юриста», «професійні моральні засоби у діяльності юриста» тощо.

Необхідно відмітити, що всі виділені категорії з усіх трьох класів є найбільш «працюючими», тими, що несуть велике методологічне навантаження у спілкуванні, у юридичній практиці, у формуванні моральної свідомості юриста, у його ставленні до багатогранного юридичного процесу. Глибоке засвоєння цих категорій допомагає юристам «знайти себе» як професіоналів, стати послідовними провідниками у житті ідеалів гуманізму та справедливості.

Отже, розглянувши в цілому проблеми загальної частини юридичної етики, зупинимось на деяких вузлових питаннях особливої частини юридичної етики, яка називається ще судовою етикою. І хоча у нашій науковій літературі все ще йдуть суперечки, пов'язані з визначенням предмета, специфіки, структури, завдань судової етики¹, все ж можна виділити найбільш усталені точки зору в указаних позиціях. Крім того, до кінця не вирішені чи перебувають у стадії вирішення й такі важливі проблеми судової етики, як з'ясування морального змісту норм і принципів кримінального і цивільного судочинства і процесуальних засобів (дій), недостатньо розроблений і категоріальний апарат цієї науки². При визначенні судової етики слід врахувати, що це — особлива частина юридичної етики, яка вивчає в конкретизованому вигляді моральні засади діяльності юристів: прокурора, слідчого, судді, адвоката-захисника на всіх стадіях юридичного процесу, а також моральний зміст норм і принципів процесуального права і процесуальних засобів (дій).

Зупиняючись конкретно на кожному із видів професійної етики юриста, можна сказати, що моральні засади діяльності прокурора — це категорія судової етики, яка означає сукуп-

¹ Див.: Проблемы судебной этики / Под ред. М. С. Строговича. — М., 1974. — С. 13–15; Федоренко Е. Г. Профессиональная этика. — К., 1983. — С. 59.

² Див.: Якубов А. Е. Взаимодействие уголовного права и этики // Вестник Моск. ун-та. — 1992. — № 5; Карпец И. И. Уголовное право и этика. — М., 1985.

ність норм, принципів, які утворюються внаслідок трансформації (відбиття) загальних вимог моралі відповідно до умов виконання його функціональних обов'язків з нагляду за додержанням законів усіма суб'єктами права і обов'язків, санкціонованих громадською думкою, особистим його переконанням і виконуваних ним добровільно в інтересах зміцнення державного устрою, його морального і правового порядку¹. Це означає, що моральні засади діяльності прокурора фокусуються в широкому комплексі функціональних вимог, серед яких:

— нагляд за виконанням законів органами держуправління, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами (загальний нагляд);

— нагляд за виконанням законів органами дізнання і попереднього слідства, а також слідчими відділами і кримінальним розшуком МВС;

— нагляд за виконанням законів у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, у виправно-трудовах установах і при вживанні інших заходів примусового порядку, які призначаються судом;

— нагляд за проведенням боротьби із злочинністю, з різними правопорушеннями, за забезпеченням невідворотності настання відповідальності за скоєні злочини;

— нагляд і проведення разом з іншими державними органами профілактики правопорушень і злочинів;

— участь у правотворчій діяльності та пропаганді законів.

Судовою етикою обґрунтовується як кінцеве завдання згаданих видів нагляду вирішення проблем, пов'язаних із станом людини у суспільстві. Це означає, що прокурор — це моральний взірєць професіонала, який захищає права людини відповідно до конституційних гарантій і Закону України «Про прокуратуру». Особливе значення у забезпеченні гарантій прав і свобод особистості законодавець відводить кримінальному та цивільному судочинству, де моральна поведінка прокурора за умов підтримання державного звинувачення в суді грає важливу роль. Судова етика дає наукове обґрунтування неприпустимості з боку прокурора виявів необ'єктивності, односторонності, грубості, упередженості в підході до вирішення тієї чи

¹ Вимоги до моральних якостей осіб, які призначаються на посади прокурорів, встановлюються ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р.

іншої справи. Виступ з суддівської трибуни прокурора як державного обвинувача вимагає високого рівня правової і моральної свідомості й самосвідомості, твердого обстоювання прав громадян за справедливістю і прокурорською совістю, вміння протистояти будь-якому сторонньому впливу.

Одним з найважливіших виявів моральних засад діяльності прокурора є застосування лише законних засобів обвинувачення. Це не означає, що прокурор за будь-яких обставин повинен підтримувати обвинувачення, не дивлячись ні на які повороти в з'ясуванні істини в судовому слідстві. Тут треба зрозуміти одну важливу особливість: якщо дані судового слідства не підтверджують висунутого підсудному обвинувачення, прокурор зобов'язаний відмовитись від обвинувачення і викласти суду мотиви своєї відмови, не дивлячись на те, що психологічно зробити це не так вже й легко. У протилежному випадку, як встановлює професійна етика, дії прокурора обов'язково вступають у конфлікт не лише з законом, а й з мораллю (совістю) і перетворюються на аморальні дії з усіма наслідками, що випливають звідси.

При розгляді моральних засад діяльності слідчого необхідно виділити три види правил, які визначають поведінку слідчого при виконанні ним своїх функціональних обов'язків у кримінальному процесі: а) сутність, форма, зміст слідства; все це визначається процесуальними законами і основними положеннями матеріального права (кримінального, цивільного, адміністративного тощо); б) методи, прийоми і тактика розслідування, які дозволяють максимально ефектно, швидко і повно розкрити злочин і викрити винних; в) допустимість, законність застосування вищевказаних форм, прийомів і методів, тактики й особистої ініціативи слідчого з точки зору судової етики.

Відомо, що праця слідчого складна і відповідальна в силу того, що він знаходиться на передньому краї боротьби зі злочинністю, зустрічається часом з активною протидією осіб, зацікавлених у тому, щоб спрямувати слідство хибним шляхом. За цих умов слідчий наділяється широкими владними повноваженнями, тобто правом одноособово вирішувати багато питань, що виникають у процесі слідства, за винятком тих, які вирішуються з санкції прокурора. Отже, на користь об'єктивності і оперативності, можливості гласності, прилюдної критики дій слідчого обмежені. І тут правомірно виникає питання: чи існують засоби для гарантії захисту прав людини в разі

виникнення деформацій морально-професійної свідомості, які зустрічаються не так вже й рідко в нашій дійсності? Одним з найважливіших засобів виступає судова етика, значення якої полягає у тому, що вона дає обґрунтування для протистояння деформаціям морально-професійної свідомості. І значну роль тут відіграє світоглядна і етична підготовка майбутніх юристів, яка гарантує і утримує від помилок у майбутній слідчій практиці. Наприклад, слідчий, згідно з кримінальним законодавством, зобов'язаний роз'яснити обвинуваченому те, що щире каяття або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину є обставинами, що пом'якшують відповідальність, але слідчий не повинен використовувати такі роз'яснення як засіб морального тиску для того, щоб примусити людину визнати себе винною.

Узагальнюючи всі наші міркування, можна сформулювати визначення моральних засад професійної діяльності слідчого — це категорія судової етики в кримінальному судочинстві, яка означає сукупність норм, принципів, що виникають в результаті трансформації загальних вимог моралі відповідно до умов виконання його функціональних обов'язків при проведенні попереднього слідства, санкціонованих громадською думкою, особистим переконанням і виконуваних добровільно з метою підсилення боротьби зі злочинністю і захисту прав людини.

Одним із завдань судової етики є з'ясування сутності і змісту моральних засад професійної діяльності судді. Для вирішення цього завдання надзвичайно важливо знати роль, яку відіграє суд у системі органів юстиції. Суд як орган державної влади, як знаряддя справедливої відплати відповідно до вимог законності й моралі виконує важливу виховну функцію в суспільстві. У судовому засіданні, де до підсудного поставилися не лише як до злочинця, а й як до людини, де він сам переконується у справедливому вирішенні його справи, вже закладаються основи для його виправлення і морального перевиховання. Особливе місце суду в державі пояснюється тим, що правосуддя здійснюється тільки ним (судом), тільки він може визнати людину винною у злочині чи завершити своїм рішенням цивільну суперечку.

З точки зору професійної етики, авторитет суду значною мірою залежить від авторитету обраних у нього людей. Це означає, що суддям повинні бути притаманні життєва мудрість, поєднання високої професійної підготовки з моральною чистотою, громадянська мужність, невідступність, загострене по-

чуття справедливості. Важко переоцінити важливість цих якостей особистості взагалі, а тим більше — у випадках незаконного впливу на суддів, які все ще не рідкість у нашій дійсності. Тому моральні засади професійної діяльності судді виявляються головним чином у таких категоріях, як справедливість, неупередженість, безпристрасність, чесність, суддівська совість. Зміст моральних засад професійної діяльності судді складає сукупність норм, принципів загальних вимог моралі, трансформованих відповідно до специфічних умов виконання ним функціональних обов'язків у судовому процесі з метою його гуманізації, посилення захисту прав людини, виховання громадян у дусі дотримання законів. Відповідно до основних принципів, що стосуються незалежності судових органів, прийнятих на VII Конгресі ООН 1985 року, особи, відібрані на судові посади, повинні мати високі моральні якості та здібності.

Переходячи до розгляду моральних засад професійної діяльності адвоката-захисника, необхідно звернути увагу на важливу роль захисника у кримінальному процесі та адвоката — в цивільному. З точки зору судової етики, участь адвоката і захисника — необхідність у дієвій гарантії дотримання прав обвинуваченого, підсудного у кримінальному процесі й клієнта — в цивільному. В громадській думці нерідко можна чути такі запитання: «Навіщо захищати людину, яка скоїла злочин чи низку злочинів? Чи дійсно захищають цих людей адвокати, і чи не є це перешкодою в боротьбі зі злочинністю? Чи не є захисник особою, яка заважає правосуддю, бажаючи «зробити чорне білим»?» Подібні запитання — результат елементарної правової неосвіченості, глибоких помилок, серйозних дефектів у суспільній правосвідомості, недооцінки ролі й значення адвокатури у здійсненні правосуддя. Становище погіршується і тим, що до цього часу в юридичних навчальних закладах немає спеціальної навчальної дисципліни, яка б знайомила студентів з адвокатурою та її діяльністю. Студентам, особливо випускникам, надзвичайно важливо морально і психологічно налаштовувати себе на майбутню юридичну практику так, щоб впевнено позбавлятися традиційного вже обвинувачувального ухилу в кримінальному процесі, що одночасно є вмілим застосуванням теоретичних викладок судової етики. Необхідно змінювати ставлення до самої функції захисту, особливо зараз, коли стає домінуючим принцип «Дозволено все, що не заборонено». Справедливим і морально виправда-

ним може бути лише той суд, який розглядає адвоката і прокурора як рівноправні сторони, які доводять свою позицію у відкритому і гласному змаганні в ході процесу. Найменший відступ від цього найважливішого принципу спотворює саму моральну природу правосуддя.

Інститут захисту в сучасному суспільстві потребує зміцнення і розширення його функцій, про що свідчить низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, що виявляються при детальному аналізі змагального юридичного процесу і за допомогою юридичної етики:

— у регулятивній функції професійної етики юриста зустрічаються норми, які не приписують однозначної поведінки, так само як можливі ситуації, які не регулюються правовими нормами. Наприклад, підсудний навмисне бере всю повноту відповідальності на себе, прикриваючи співучасників. Суд не може примусити його правовими засобами говорити правду, але може звернутися до моральних засобів переконання;

— нерідко у правовій практиці зустрічаються суперечності між правовими і моральними нормами; моральні норми за таких умов можуть втрачати свою силу, якщо вони не підкріплюються правовими. Наприклад, такі аморальні явища, як наклеп, образа містять також і склад злочину;

— зустрічаються ще співробітники правоохоронних органів, які недостатньо підготовлені в професійному і моральному відношенні. Це породжує різні помилки, перекручує подію злочину, завдає шкоди повноті, об'єктивності і всебічності розслідування, розгляду справи, створює можливості деформації морально-професійної свідомості, що і зобов'язує суспільство звертатися до кваліфікованого захисту, а також вдаватися до теоретичного обрuntuвання судовою етикою ролі й функцій моральних засад у діяльності адвоката-захисника.

Відповідно до ст. 2.2. Деонтологічного Кодексу, прийнятого у Страсбурзі 1988 року, довірчі стосунки не можуть існувати, коли є сумніви у чесності, порядності, справедливості та щирості адвоката. Тому названі чесноти вважаються для нього професійно обов'язковими.

Як робоче визначення моральних засад діяльності адвоката-захисника можна навести таке: це категорія судової етики, яка означає сукупність норм і принципів, які утворилися внаслідок трансформації загальних вимог моралі відповідно до умов його процесуальної діяльності з надання правової допомоги підзахисному і суду у встановленні обставин, що пом'якшують вину, санкціонованих громадською думкою, особис-

тим переконанням адвоката-захисника і виконуваних ним добровільно.

Методичне значення розглянутої категорії етики, а також інших моральних цінностей для юридичної практики, для надання кваліфікованого захисту підсудному й іншим учасникам процесу виявляється в таких вимогах:

— адвокат-захисник має право використовувати лише законні засоби захисту, тобто ті, які оптимально сприяють правосуддю, охороні прав людини та інтересам суспільства; він повинен вміло взаємодіяти з підзахисним, прагнучи при цьому не допустити розбіжності його свідчень (зізнань) з об'єктивною істиною;

— захисник у кримінальному процесі не має права вести справу до погіршення стану підзахисного, так само, як і адвокат у цивільному процесі не має права вести справу до погіршення стану клієнта.

З судовою етикою тісно взаємодіє міліцейська етика як різновид професійної етики. Вона викристалізовує свій предмет, завдання і статус, пов'язані із специфікою діяльності співробітників МВС. Міліцейська етика стикається з судовою у кримінальних справах внаслідок функціонування слідчих відділів і відділів карного розшуку, які підпорядковуються безпосередньо начальникам РВВС і прокуратурі з слідчих справ. Зміст моральних засад професійної діяльності співробітника МВС складає сукупність норм і принципів поведінки, які утворюються внаслідок трансформації загальних вимог моралі відповідно до умов міліцейської практики із захисту громадського порядку і боротьби з антисуспільними явищами, санкціонованих громадською думкою, особистим переконанням співробітника і виконуваних ним добровільно з метою охорони прав і інтересів громадян і суспільства.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., на службу до міліції приймаються громадяни, які здатні за своїми особистими і моральними якостями виконувати покладені на міліцію завдання.

Детальніше про професійну етику співробітників МВС можна прочитати, зокрема, у книгах Ю. М. Скомпського, колективній праці С. І. Бражника, В. М. Плишкіна і П. І. Тищенка¹ та ін., де особливу увагу приділено моральним стосун-

¹ Скомпский Ю. Н. Этика милицейской службы. — М., 1980; Бражник С. И., Плишкин В. М., Тищенко П. И. Этика участкового инспектора милиции. — К., 1988.

кам у колективах співробітників міліції, моральним основам їх професійної діяльності, моральному «обличчю» і ролі морального виховання в його формуванні.

Центральною фігурою юридичної служби на підприємстві, установах торгівлі й в інших організаціях виступає юрисконсульт. Завдання переходу до ринкових відносин, побудови правової держави, громадянського суспільства тощо, які стоять перед нашою країною, актуалізують роль юридичних консультацій та їх працівників, вимагають розширення їх соціальних функцій, підвищення активності у наданні правових послуг громадянам і їх колективам. Професійній етиці юрисконсультів поки що приділяється незначна увага в нашій літературі, й ці питання чекають на своїх дослідників. Для тих, хто цікавиться цим видом юридичної діяльності, можна порекомендувати працю В. Є. Волкомірського «Юрисконсульт на підприємстві»¹.

Звертаючись до висновків з попередніх питань та підсумку, необхідно зазначити, що успіх чи провал усіх надій і починань людства зрештою визначається якістю людського матеріалу, рівнем людяності (читай: моральності) в людині, мірою залучення її до досягнень культури, засвоєння і втілення загальнолюдських цінностей. Сучасні соціальні перетворення немислимі без набуття людьми — творцями вищезгаданих якостей — моральної досконалості. За умов суспільного характеру буття людей, подальшої диференціації професій і спеціальностей, гуманізації суспільних відносин і посилення ролі моральних чинників і стимулів у життєдіяльності суспільства професійна етика покликана дати наукові рекомендації професіоналам щодо формування моральної надійності у виконанні професійних функцій відповідно до наукових уявлень про моральні цінності. Немало вже зроблено в цьому напрямі, але ще більше має бути зроблено з урахуванням реальності, яка динамічно розвивається. Завдання ж студентів, які готуються стати висококваліфікованими професіоналами, в тому числі, юристами, окрім глибокого засвоєння спеціальних дисциплін, залучення до досягнень світової і національної культури, наполегливо працювати над формуванням свого морального «обличчя», яке є невід'ємним елементом професіоналізму тих, про кого йшлося у розділі. І в цьому неocenенну послугу робить професійна етика.

¹ Волкомірський В. Е. Юрисконсульт на підприємстві. — К., 1986.

Список літератури

- Бражник С. И. Нравственная культура сотрудников органов внутренних дел как фактор укрепления служебной дисциплины // Правовые аспекты укрепления дисциплины в органах внутренних дел. — К., 1985. — С. 24—32.
- Бражник С. И. Профессиональная этика милицейской службы. — К., 1979. — 45 с.
- Бражник С. И., Плишкин В. М., Тищенко П. И. Этика участкового инспектора. — К., 1988. — 76 с.
- Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер Избр. произведения. — М., 1990. — 803 с.
- Волкомірський В. Е. Юрисконсульт на підприємстві. — К., 1986. — 110 с.
- Горський В. Історія української філософії. — К., 1996. — 286 с.
- Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: Учебник. — М., 2000. — 470 с.
- Гусейнов А. А. Введение в этику. — М.: МГУ, 1985. — 208 с.
- Дехтярев И. Л. Актуальные вопросы совершенствования стиля работы, культуры и нравственного воспитания начальствующего состава органов внутренних дел. — К., 1977. — 160 с.
- Ибрагимов М. М., Куличенко В. В., Сьедин В. Г. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел: Учебное пособие. — К., 1990. — 304 с.
- Иванов В. Г. История этики древнего мира. — СПб., 1997. — 256 с.
- Кобликов А. С. Юридическая этика. — М., 1999. — 168 с.
- Кодекс професійної етики судді // Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 2. — 46 с.
- Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Собр. соч. в 8-и томах. Т. 4. — С. 33—69.
- Конституція України та проблеми професійної етики юриста // Тези доповідей і наукових повідомлень обласної науково-практичної конференції. — Харків, Спілка юристів України. — 1998. — 69 с.
- Конституція України. — К., 1996. — 128 с.
- Культура жизни личности (Проблемы теории и методологии социально-психологического исследования). — К., 1988. — 189 с.

Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. — К., 1981. — 97 с.

Лихолоб В. Г. Профессиональная мораль и этика служебных отношений в органах внутренних дел: роль морали в повышении эффективности и качества служебной деятельности. — К., 1984. — 17 с.

Лихолоб В. Г. Соблюдение норм морали во взаимоотношениях между сотрудниками органов внутренних дел. — К., 1991. — 18 с.

Лозовой В. А. Нравственная культура личности: содержание и пути формирования. Учебное пособие. — Харьков, 2001. — 44 с.

Лозовой В. А. Самовоспитание личности: философско-социологический анализ. — Харьков, 1991. — 207 с.

Лук М. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ—початку ХХ ст. ст. — К., 1993. — 150 с.

Малахов В. Етика. Курс лекцій: Навч. посібн. — К., 1996. — 304 с.

Немировский В. Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. — К., 1990. — 221 с.

Несімко О. Д., Сливка С. С., Штангрет М. Й. Сучасна особа юриста. — Львів, 1997. — 116 с.

Нравственная культура личности. — К., 1986. — 188 с.

Основні засади професійної етики юристів України (затв. V з'їдом Спілки юристів України) // Юрид. вісник України (інф.-прав. банк). — 2001. — 9—15 червня (№ 23). — С. 18—20.

Оссовская М. Рыцарь и дружба. Исследования по истории морали. — М., 1987. — 528 с.

Піджаренко О. Виключні повноваження — підвищені вимоги. Про окремі аспекти професійної етики судді // Закон і бізнес. — 2001. — 7—13 квітня (№ 14). — С. 1, 6.

Правила адвокатської етики (Схв. Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року; протокол № 6/VI від 1—2 жовтня 1999 року. — К.: ТОВ ред. журн. «Адвокат», 1999. — 43 с.

Прилуцький С. Присяга судді: стара категорія — новий правовий зміст // Право України. — 2001. — № 6. — С. 102—105.

Профессиональная этика и служебный этикет работников органов внутренних дел как воплощение в жизнь нравственной и эстетической культуры в служебной деятельности. — К., 1978. — 40 с.

Рабинович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення. — К.: ИМК ВО, 1992. — 100 с.

Рюриков Ю. Самое утреннее из чувств: Культура любви. — К., 1985. — 136 с.

Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції. — Львів, 1995. — 126 с.

Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). — Львів, 2000. — 336 с.

Тизах В. Судова етика. Як вона діє в США // Юрид. вісник України. — 2000. — 23—29 листопада (№ 47). — С. 6.

Федоренко Е. Г. Профессиональная этика. — К.: Вища школа, 1983. — 216 с.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Нью-Йорк: Рада Оборони і Допомоги Україні Укр. Конгрес. Ком. Америки, 1991; та К., 1992. — 175 с.

Шилингов В. С. Гуманистические основы деятельности милиции // Автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата юридических наук. — К., 1992. — 20 с.

Шкода В. В. Вступ до правової філософії. — Харків: Фоліо, 1997 — 223 с.

Этическая мысль: научно-публицистические чтения. — М., 1988; 1990; 1991.

Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. — Харьков, 1970. — 208 с.

Етика: Навч. посібник / Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М. Лінчук та ін. — К.: Либідь, 1992. — 328 с.

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Предмет і завдання етики	5
§ 1. Етика як філософська наука про мораль	5
§ 2. Взаємозв'язок етики з іншими науками, що вивчають мораль	10
§ 3. Основні завдання етики у сучасних умовах	12
Розділ II. Головні етапи історичного розвитку етичної думки	14
§ 1. Етичні ідеї Стародавнього світу	14
§ 2. Етична думка Середньовіччя та Відродження	26
§ 3. Етичні вчення Нового часу	30
§ 4. Західна етична думка ХХ століття	33
§ 5. Історія етичної думки в Україні	36
Розділ III. Походження та історичні типи моралі	47
§ 1. Передумови виникнення моралі	47
§ 2. Особливості моралі традиційного суспільства	49
2.1. Звичаї родоплеменного суспільства	49
2.2. Система моралі Давнього Сходу	52
2.3. Мораль і звичаї античності	55
2.4. Станово-корпоративна мораль Середньовіччя	57
§ 3. Основні тенденції розвитку моралі у сучасній цивілізації	60
Розділ IV. Сутність, специфіка та функції моралі	64
§ 1. Природа і сутність моралі	64
§ 2. Специфіка моралі	68
§ 3. Головні соціальні функції моралі	74
§ 4. Структура моралі	77
Розділ V. Моральна свідомість	81
§ 1. Структура моральної свідомості	81
§ 2. Добро і зло як провідні поняття моральної свідомості й категорії етики	85
§ 3. Справедливість, обов'язок і відповідальність	86
§ 4. Сенс життя і щастя	89
§ 5. Совість, гідність і честь	96
Розділ VI. Моральний вибір та відповідальність особистості	101
§ 1. Цінності та ціннісні орієнтації у системі людської діяльності	101
§ 2. Проблема морального вибору і свободи особистості	103
§ 3. Моральний конфлікт й оптимальні шляхи його розв'язання	109
§ 4. Моральна відповідальність: сутність і специфіка	110

Розділ VII. Мораль та інші форми суспільного життя	113
§ 1. Мораль та економіка	114
§ 2. Мораль і політика	119
§ 3. Мораль і релігія	121
§ 4. Мораль і мистецтво	124
§ 5. Співвідношення права й моралі	127
Розділ VIII. Моральні аспекти глобальних проблем сучасної цивілізації	132
§ 1. Етичний сенс екологічних проблем	132
§ 2. Турбота про здоров'я й виживання — моральний імператив сучасності	135
§ 3. Проблема голоду в світі загальнолюдських моральних цінностей	137
§ 4. Моральні основи взаємодії культур	140
§ 5. Проблеми війни та миру крізь призму моралі	144
Розділ IX. Моральна культура особистості та її формування	147
§ 1. Поняття моральної культури	147
§ 2. Зміст і структура моральної культури особистості	149
§ 3. Моральна культура посадової особи (керівника)	155
§ 4. Формування особистості та її культури	163
Розділ X. Моральна культура спілкування та етикет	171
§ 1. Сутність спілкування, його мета і моральний сенс	172
§ 2. Основні типи, принципи та суперечності спілкування	174
§ 3. Моральна культура спілкування, її зміст і вияви	177
§ 4. Етикет як морально-естетична культура спілкування	179
Розділ XI. Моральна цінність товарищескості, дружби, любви та шлюбно-сімейних стосунків	183
§ 1. Товарищескість	184
§ 2. Дружба	185
§ 3. Любов	189
§ 4. Моральні основи шлюбно-сімейних стосунків	194
Розділ XII. Професійна етика та етика юриста	197
§ 1. Умови виникнення й призначення професійної етики	197
§ 2. Види професійної етики та їх гуманістична спрямованість	204
§ 3. Особливості професійної етики юристів	206
Список літератури	219

Навчальне видання

ЕТИКА

Навчальний посібник

Шеф-редактор
КОВАЛЬСЬКИЙ В.С., кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т.А. Яскажук*
Редактор *М.І. Ромась*
Комп'ютерний набір *Л.М. Сисоєва*
Комп'ютерна верстка *Т.М. Виноградова*
Художнє оформлення *М.П. Черненко*

Підписано до друку 19.04.2004. Формат 84x108/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Lazurski. Умовн. друк. арк. 11,74. Обл.-вид. арк. 12,3.
Наклад 4 000 прим. Зам. № 4-798. Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП "Юрінком Інтер"

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 19 від 20.03.2000.)

З питань придбання літератури звертатися до видавництва "Юрінком Інтер"
за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б; тел. 411-64-03

ЗАТ "ВІПОЛ", ДК №15
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.